Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
2001

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
2001

Udgiver:
Ribe Amts Museumsråd

Redaktion:

Erik Bjerre Fisker (ansv.red.), Jakob Kieffer-Olsen og Claus Feveile
Fagred.: Ulla Mejdal, Teresa Nielsen og Jens Sørensen

Layoutidé:
Holger Villumsen

Produktion:
Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

© *Artikelforfatteren*

37. årgang

ISSN 0105-0826
ISBN 87-987624-2-7

Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts Museer
kan købes på museerne og i boghandlen.
Pris 60 kroner.

Illustration på forside: *Tutulusfibel fra en kvindegrav i Billum, dateret til yngre romersk jernanlder (ca. 160-400 e.Kr.). Bundens diameter er 8,3 cm og højden ca. 9 cm. FotoDraw: Steen Hendriksen.*

Illustration auf der Vorderseite: *Tutulusfibel aus einem Frauengrab in Billum, in die jüngere römische Eisenzeit datiert, d.h. etwa 160-400 nach Christi Geburt. Der Diameter des Bodens ist 8,3 Zentimeter, die grösse etwa 9 Zentimeter.*

Illustration på bagside: *Værker skabt i Lillerød af keramikeren Karl Schrøder (1870-1943). Den kalabasformede vase til højre og den lille vase ved siden af tilhører Kunstindustrimuseet i København, men er deponeret på Vejen Kunstmuseum. De er henholdsvis 25 og 10 cm høje. De tre øvrige værker tilhører samleren John Hunov og måler (fra venstre) 28, 11 og 17,5 cm i højden. Samtlige værker er udaterede, men produktionen begrænser sig til årene fra omkring 1900-1914. Foto: Pernille Klemp.*

Illustration auf der Rückseite: *Werke von dem Keramiker Karl Schröder (1870-1943) in Lilleröd geschaffen. Die kalabassengeformte Vase nebenan gehören dem Kunstindustriemuseum in Kopenhagen, ist aber auf dem Kunstmuseum in Vejen deponiert. Die Grösse ist 25, beziehungsweise 10 Zentimeter. Die drei übrigen Werke gehøren dem Sammler John Hunov und messen (von links) 28, 11 und 17,5 Zentimeter in Grösse. Sämtliche Werke sind undatiert, aber die Produktion begrenzt sich zu den Jahren 1900-1914.*

Indhold

5 Forord
Vorwort

7 *Tatyana Smekalova og Olfert Voss*
Snorup-området – jernproduktion i Vestjylland
Eisengewinnung in Westjütland

19 *Lene B. Frandsen*
De stenrige grave i Billum – jordfæstegrave fra ældre romersk jernalder
Die steinreichen Skelettgräber in Billum – Begräbnisse aus der römischen Eisenzeit

33 *Holger Villumsen*
Heden, Europas kulturlandskab langs Atlanterhavet – en særudstilling på Vorbasse Museum
Die Heide. Die Kulturlandschaft an der Westküste Europas entlang – eine Sonderausstellung auf Vorbasse Museum

59 *Charlotte Lindhardt*
Eders Minde bevares
Within Living Memory

71 *Ejvind Hertz*
Orkanramte fortidsminder i Ribe Amt
Hurricane damaged prehistoric monuments in Ribe County

79 *Teresa Nielsen*
Keramiksamlingen på Vejen Kunstmuseum – Karl Schrøder og Martin Mortensen
Die Keramiksammlung auf Vejen Kunstmuseum – Karl Schrøder und Martin Mortensen

91 *Jakob Kieffer-Olsen*
"Sinu hinge päästmiseks" – For din sjæls frelse
"Sinu hinge päästmiseks" – Für das Heil deiner Seele

97 *Mariann Ploug*
"Varefakta"-oplysninger fra museerne i Ribe Amt
Marktanalyse von den Museen im Kreis Ribe

104 Glimt fra museerne
Scenes from the museums

115 Museerne i Ribe Amt
The Museums in the County of Ribe

Harry Hansen, formand for Ribe Amts Museumsråd

Forord

Medens de danske museer med spænding og vekslende engagement afventede udkastet til en ny museumslov, var Ribe Amts Museumsråd i slutningen af maj måned 2000 vært for årsmødet i Statens Museumsnævn på Esbjerg Kursus- og Konference Center. Kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen havde indvilget i at møde museerne, og fremmødet blev stort. Efter kulturministerens indlæg stod det klart, at museerne endnu en gang måtte væbne sig med tålmodighed, eftersom det fortsat var uvist, hvornår lovforslaget ville blive fremsat i Folketinget.

Museumslovsrevisionen har været et fast punkt på rådsmødernes dagsorden i det forløbne år, og ved flere lejligheder er der udtrykt frustration over en endog meget lang fødselsforberedelse. Set med udgangspunkt i museumsrådets blandede medlemskreds er der helt naturligt forskellige opfattelser af lovrevisionen. Grundlæggende udtrykkes der tilfredshed med intentionerne bag den nye museumslov, nemlig de gentagne tilkendegivelser om behovet for at skærpe kvalitetskravene samt styrke de statsanerkendte museers økonomiske grundlag. Som formand for museumsrådet håber jeg, at en positiv udvikling på museumsområdet også må komme de associerede museer til gode som en naturlig afsmitningseffekt af samarbejdsrelationerne. Helt afgørende bliver det imidlertid, hvorledes den nye museumsstyrelse agter at tolke lovens bogstav. Museumsrådet har forventninger til, at styrelsen vil være indstillet på at justere forvaltningen i overensstemmelse med de erfaringer, som de respektive museumskategorier vil kunne dokumentere.

I 1998 nedsatte inspektørgruppen ved amtets museer en arbejdsgruppe til at fremme fælles markedsføring af amtets kunst- og kulturhistoriske museer. Med støtte fra museumsrådet arrangerede arbejdsgruppen – i daglig tale kaldet PR-gruppen – i 1999 et seminar under titlen *Turisme & Museer/ Museer & Turisme*. Affødt af konferencedebatten indgår nu også et forsøg på at klascificere museernes publikumsrelevante faciliteter i tilknytning til PR-gruppens arbejde med fælles markedsføring.

I tilknytning hertil lod museumsrådet PR-gruppen udtale sin opbakning til kulturministeren, der i et interview til *Dansk Turisme* udtalte sig omkring markedsføringsproblematikken og opgavefordelingen mellem museerne og turistbranchen. Kulturministerens synspunkt viste forståelse for museernes situation og vakte naturligvis glæde i museumsrådet.

Med støtte fra Demokratifonden har Ribe Amts Museumsråd i samarbejde med kulturkonsulent Gyrite Andersen, Ribe Amt, i 2000 været vært for 28 repræsentanter fra de 4 lettiske museer, som Ribe Amts Museumsråd siden 1995 har koncentreret sit internationale samarbejde omkring. Den lettiske deltagerliste talte også repræsentanter fra det lettiske kulturministeriums museumsforvaltning samt pressen, der løbende afrapporterede til de lettiske avislæsere. Arrangementet, der blev afviklet over 14 dage i slutningen af september, bød på et koncentreret input fra såvel amtets museer som amtskommunale og kommunale forvaltninger, virksomhedsbesøg, biblioteksbesøg, højskolebesøg, en museumsfaglig konference, grænse- og mindretalsproblematik samt socialt samvær, hvor de oplevelsesmættede gæster bekræftede effekten af vores arrangement.

Ligesom det var tilfældet i 1999, blev museumsrådets fællesmidler igen i 2000 fordelt over to ansøgningsrunder til følgende projekter, som blev imødekommet i henhold til de vedtagne fordelingskriterier:

1. Den antikvariske Samling: *Projekt Estland.*
2. Fiskeri- og Søfartsmuseet: *Forskningsprojekt om offshoreindustriens afledte effekter i den sydvestjyske region.*
3. Ølgod Museum og Varde Museum: *Magnetisk kortlægning af jernudvindingspladserne i Gødsvang, Krarup og Hessel.*
4. Den antikvariske Samling: *Dendrokronologisk datering af Ribe gl. Rådhus.*
5. Grindsted Vorbasse Museum: *Undersøgelse af den kulturhistoriske baggrund for kulminemodellen "De Sorte Diamanter".*
6. Museet Tistrup Samlingen (nu Vestjyllands Kunstmuseum): *Undersøgelse af samlingens særpræg, udstillings- og formidlingsmuligheder.*
7. Ølgod Museum, Varde Museum m. fl.: *Publiceringsstøtte til undersøgelsesresultater om gårdtegneren C.J. Jespersen.*
8. Vejen Kunstmuseum: *Identifikation og formidling af fotografier af billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen og hans værker.*

Endvidere har rådet også bevilget støtte til projektet *Orkanramte fortidsminder*, der på vegne af de arkæologiske museer var blevet fremsendt som en hasteansøgning fra Museet på Sønderskov.

Museernes fælles konserveringstjeneste er blevet en integreret del af museernes arbejde og museumsrådets økonomi. I et forsøg på at synliggøre denne vigtige og uundværlige del af museernes lovbundne arbejde, støttede museumsrådet udarbejdelsen af vandreudstillingen *Kend din Konserveringstjeneste.* Udstillingen blev åbnet i Ølgod i slutningen af april og har siden været vist på en række af amtets museer under forskellige temaer og med arbejdende værksteder.

Her og nu gælder det indholdet i Mark og Montre 2001 med en blandet vifte af emner fra kunstmuseernes og de kulturhistoriske museers arbejdsområder. Årbogen er et tilbud til Dem, og jeg håber, den vil skærpe interessen for museernes arbejde og den danske kulturarv.

Rigtig god fornøjelse.

ZUSAMMENFASSUNG

Vorwort

Der Museumsrat für Kreis Ribe war Gastgeber für das Jahrestreffen des staatlichen Museumsvorstandes im Jahre 2000, wo sich der Kultusminister zu der Debatte über das neue Museumsgesetz äusserte. Eine langwierige Rivision hatte die Debatte beschränkt, die sich aber grundlegend positiv zu den Absichten des neuen Gesetzes verhielt. Das Endergebnis hängt aber davon ab, wie die neue Museumsverwaltung das Gesetz administrieren wird. Die Bearbeitung eines Konzeptes für die gemeinsame Vermarktung der Museen in den Kreisen ist einem PR-Ausschuss überlassen worden, der positiv auf die Wünschen des Ministeriums zu der Aufgabenverteilung zwischen den Museen und der Fremdenindustrie reagiert hat. Die internationale Zusammenarbeit des Museumsrates fuhr im Jahre 2000 fort mit einer Studienreise für 28 lettische Museumsleute. Die Delegation zählte auch Vertreter des lettischen Kultusministeriums. Neun Forschungsprojekte haben zusammen mit der Wanderausstellung des Konservierungsdienstes eine wirtschaftliche Unterstützung von dem Fonds des Museumsrates für Forschung und Vermittlung erhalten.

Tatyana Smekalova, geofysiker, arkæolog og Olfert Voss, pensioneret museumsinspektør

Snorup-området
– jernproduktionen i Vestjylland

Vestjyske fund af slagger og slaggeblokke i kirkediger, brolægninger, markskel og i forbindelse med markdyrkning har siden 1920'erne påkaldt sig interesse, fordi slaggernes tilstedeværelse vidner om jernudvinding. Ved fremkomsten af kulstof-14 dateringsmetoden skabte fænomenet fornyet interesse, da det for første gang blev muligt at tidsfæste jernproduktionen til perioden 3.-6. årh. e.Kr. Nye fund af slagger og ovndele i området er blevet dateret til 1200-tallet. Ved hjælp af magnetisk kortlægning er det nu muligt at lokalisere store sammenhængende jernudvindingspladser. Kortlægningen af disse områder har sammen med de omfattende arkæologiske udgravninger i Snorup bidraget til et nuanceret billede af den forhistoriske jernproduktion og de landsbysamfund, der hævdede sig i denne nicheproduktion. Undersøgelsesresultaterne har også rejst nye spørgsmål.

Gennem de sidste 15 år er der foretaget så mange undersøgelser af jernudvindingspladser i Horne, Tistrup og Torstrup sogne, at vi her har den største, kendte koncentration af jernudvindingsovne i hele Danmark med en samlet produktion på gennemsnitlig henved 1 ton jern om året gennem 300 år (fig. 1). Måske er der lige så meget andre steder i Jylland, men det er blot ikke blevet undersøgt endnu. Når det blev her, vi gik i gang, skyldtes det førstelærer Rasmus Mortensen fra Lindeballe ved Vejle. I 1920'erne kom han ofte til egnen omkring Tistrup, hvor han havde forbindelse med flere lærere. Her igennem fik han oplysninger fra skolebørnene, om de hjemmefra kendte til fund af jernslagger eller "sinder", som de også blev kaldt. På den måde fik han oplysninger om nye fundpladser. Rasmus Mortensens interesse for jernslagger var begyndt allerede i 1917, og i de følgende mange år registrerede han slaggefund og foretog mindre udgravninger, bl.a. i Snorup og i Krarup. Fundene blev indtegnet på kort, og de blev beskrevet i tre artikler i Historisk Samfunds årbog "Fra Ribe Amt" i 1931-33[1]. Dengang kunne man ikke datere slaggefundene, og det er en af grundene til, at hverken Nationalmuseet eller andre museer interesserede sig for hans og andre amatørers arbejde med jernslaggerne, og disse fund blev derfor aldrig registreret i sognebeskrivelsen på Nationalmuseet.

Først i 1961, da der i Drengsted i Sønderjylland blev udgravet ganske tilsvarende slaggeblokke, som ved hjælp af den nye kulstof-14-metode blev daterede til 3.-4. årh., var det klart, at Rasmus Mortensens slaggefund kunne være lige så gamle. Derfor begyndte jeg at opsøge hans pladser og var således i Snorup for første gang i 1962, hvor jeg besøgte brødrene Jørgensen på den gård, der nu er Snorupvej 12. Her fik jeg udpeget steder, hvor man stadig pløjede på slagger og fik forevist et større antal slaggeblokke, som man var stødt på ved pløjning, og som herefter var blevet slæbt ind i hegnet ud til vejen. En af disse blokke, som vejede 172 kg (fig. 2) fik vi med, og den er nu udstillet på Forhistorisk Museum på Moesgård ved Århus.

I 1966 kom Niels Abrahamsen fra Geofysisk Laboratorium i Aarhus med til Snorup med sit magnetometer for at undersøge, om der på marken hos brødrene Jørgensen stadig var gruber med slagger. Der blev fundet flere, som blev udgravet, og to af dem er kulstof-14-dateret til 5. og 6. årh. e.Kr.

De to følgende årtier skete der ikke mere, bortset fra at vejen altid blev lagt forbi Snorup, når man kom på egnen. Ved et af disse besøg i 1985 var marken blevet grubbet, og temmelig mange slaggeblokke var herved blevet revet op. Nu var det på tide at udgrave

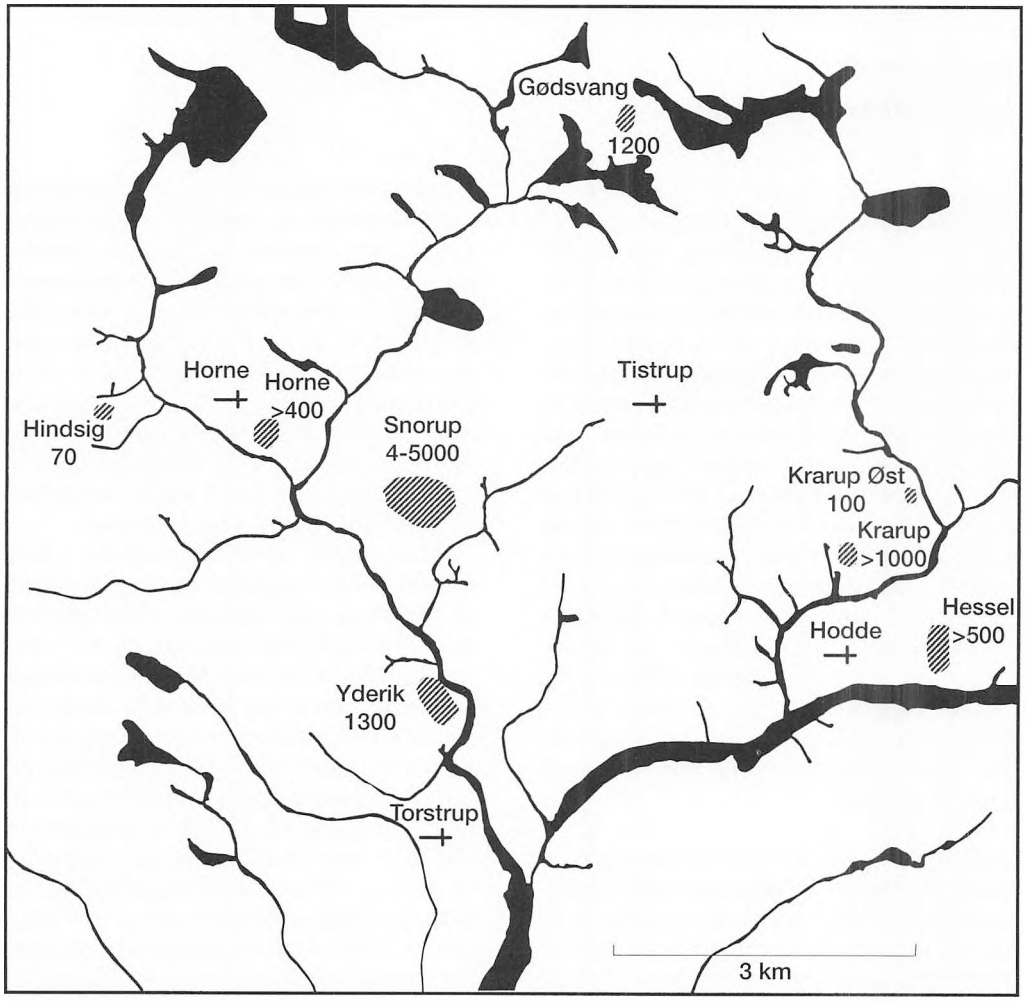

Fig. 1: Kort over jernudvindingspladserne inden for det 10 x 10 km store område omkring Snorup. Med sort er vist dalstrækninger, enge og vandløb. Ved de enkelte pladser er angivet antallet af slaggegruber.

Karte über Eisengewinnugsstellen innerhalb des 10 x 10 Kvadratkilometer grossen Gebietes um Snorup. Täler, Wiesen und Wasserläufe sind mit schwarz angegeben. An einigen Stellen ist die Anzahl von Schlackergruben angegeben.

denne plads, medens der endnu var noget tilbage af slaggegruberne. I 1986 og 1989 blev der på dette sted udgravet 172 slaggegruber, og i 1988 blev der ved nedlægningen af naturgasledningen fundet en jernalderlandsby med jernudvinding på den østlige del af Gødsvang Bakke. I 1989 blev Snorup-udgravningerne fortsat hos gårdejer Samuel Tonnesen, Snorupvej 7, og her blev der i løbet af de følgende tre år undersøgt rester af mere end 800 jernudvindingsovne, der lå ganske tæt sammen og undertiden helt oven i hinanden.

Der findes jernslagger mange flere steder i Vestjylland, end museumsfolkene kender til. Det er de næsten sorte, ofte lidt kantede stykker, der ligger i pløjelaget, eller det er store, tunge slageblokke, der ligger lidt dybere, og

Fig. 2: Snorup. Slaggeblok set fra siden, vægt 172 kg. Den har helt udfyldt den gravede grube under ovnen, og riller i overfladen er spor efter det graveredskab, der er blevet brugt, da man gravede gruben.

Snorup. Schlackenblock von der Seite gesehen, Gewicht 172 Kilo. Er hat die ganze Grube unter dem Ofen ausgefüllt. Die Rillen in der Oberfläche sind Spuren von dem Grabwerkzeug, das angewendet wurde, als man die Grube grub.

som ploven kan komme til at rive op. Det er sådanne slagger, vi kender fra kirkediget i Tistrup, og de har været velkendte for landmændene gennem flere hundrede år. Når der nu er så stor interesse for dem, så hænger det sammen med, at denne hjemlige produktion af jern har været af helt afgørende betydning for den økonomiske og kulturelle udvikling i Danmark i det første årtusind e.Kr., og disse slaggefund kan som de eneste fortælle, hvordan og hvor meget jern, der blev produceret i Danmark i jernalderen.

Selv om slaggefundene ser uanseelige ud, er vi meget interesserede i at få oplysning om ethvert fund. Vi råder nu over en ny metode, hvor man ved at bruge et magnetometer kan lave et kort over ovnene på jernudvindingspladserne uden at foretage udgravninger, og kortet viser ikke alene, hvor hver enkelt ovn findes, men også om der er grubehuse, brønde, voldsteder og andet på stedet. Denne kortlægning foretager vi på et tidspunkt, hvor det kan ske uden gene for landmanden, som regel lige efter høst i august og september måned.

Siden 1992 er der hver eftersommer i en måneds tid i samarbejde med museerne i Varde og Ølgod foretaget magnetisk kortlægning i egnen syd for Ølgod. Inden for det 10 x 8 km store område (fig. 1) er der indtil nu kortlagt otte jernudvindingspladser med tilsammen mere end 8.000 ovne, men der er sandsynligvis i dette område flere steder med slagger, som vi endnu ikke kender til.

Jernudvindingsovnen

Den jernudvindingsovn, som slaggegruben med slaggeblokken har været en del af, har sandsynligvis set ud som vist på fig. 3. I den overjordiske del af ovnen, der er bygget af ler, har man af myremalm og trækul fremstillet jern. Myremalmen består af jernilter og

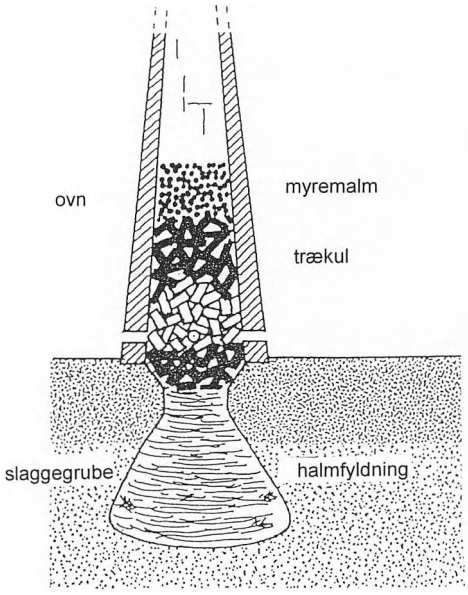

Fig. 3: Rekonstruktion af slaggegrube-ovnen. Den gravede grube er fra begyndelsen fyldt med halm, der skulle forhindre trækullet i at falde ned på bunden af gruben, som var bestemt til at tage imod den flydende slagge.

Rekonstruktion von dem Schlackengrubenofen. Die gegrabene Grube ist von Anfang an mit Stroh gefüllt, damit die Holzkohle nicht zum Boden der Grube fiel, der für die fliessende Schlacke bestimmt war.

omkring 20% sand. Ved forbrændingen af trækullet dannes der kulilte (CO), der fjerner ilten fra myremalmen, så der dannes metallisk jern. Temperaturen i ovnen når op på 1.200°, og det er ikke nok til at smelte jernet. Slaggen derimod smelter, bliver flydende som vand og løber ned i slaggegruben, hvor den størkner til en blok, der i gennemsnit vejer næsten 200 kg. De jernpartikler, der er dannet i ovnen, klæber sammen til en sammenhængende klump med en struktur som en svamp, hvor jernet udgør selve svampen, hvis porer er mere eller mindre fyldt med slagge. Denne jernsvamp må have ligget lige under lufthullerne, men den blev straks taget ud af ovnen, og derfor er der ikke fundet noget jern ved udgravningerne.

Snorup – den største jernudvindingsplads i Danmark

Efter at vi begyndte udgravningerne i Snorup i 1986, blev der stadig pløjet slaggeblokke op på flere af de omkringliggende marker. Omkring de nye fundsteder blev der i flere tilfælde foretaget udgravninger, uden at det kunne afgøres, hvor mange ovne, der var. Fra 1992 blev dette problem klaret ved, at dr. Tatyana Smekalova fra St. Petersborg, Rusland, begyndte en magnetisk kortlægning af hele Snorup-pladsen, og dette arbejde blev fortsat på andre pladser på egnen[2].

Mange arkæologiske fund – og ikke mindst jernslagger – fremkalder nogle mindre, lokale anomalier, dvs. ændringer i jordens magnetfelt. Disse anomalier kan man lokalisere ud fra det magnetiske kort, som man kan fremstille ved hjælp af et magnetometer. På fig. 4 ses et område i Yderik med nærmest cirkulære anomalier, der er fremkaldt af slagger, der ligger ca. 35-40 cm under jordoverfladen.

For at kunne tegne sådan et kort, skal afstanden mellem de enkelte målinger være mindre end 50 cm, og man skal vide nøjagtigt, hvor hver enkelt måling er foretaget. Derfor sker alle målinger i 20 eller 40 m brede, vest-østgående baner, hvor der langs nord- og sydsiden af de enkelte baner er anbragt en træpløk for hver meter, og mellem hver pløk i den nordlige række og den tilsvarende i den sydlige række trækkes der 20 eller 40 m lange snore, der er forsynede med mærker for hver halve meter. Medens geofysikeren (fig. 5) bærer magnetometerets sensor langs med og mellem snorene, foretager magnetometeret automatisk en måling hvert ½ sekund, og på sin vej langs snoren taster geofysikeren sin position ind i den databoks, som hænger foran på brystet. På den måde er hver måling positionfastlagt i et koordinatsystem, og på grundlag af alle disse data tegner et computerprogram det magnetiske kort.

Snorup-områdets jernudvindingspladser

Ved kortlægningen af Snorup-pladsen viste det sig, at der var et sted mellem 4.000 og

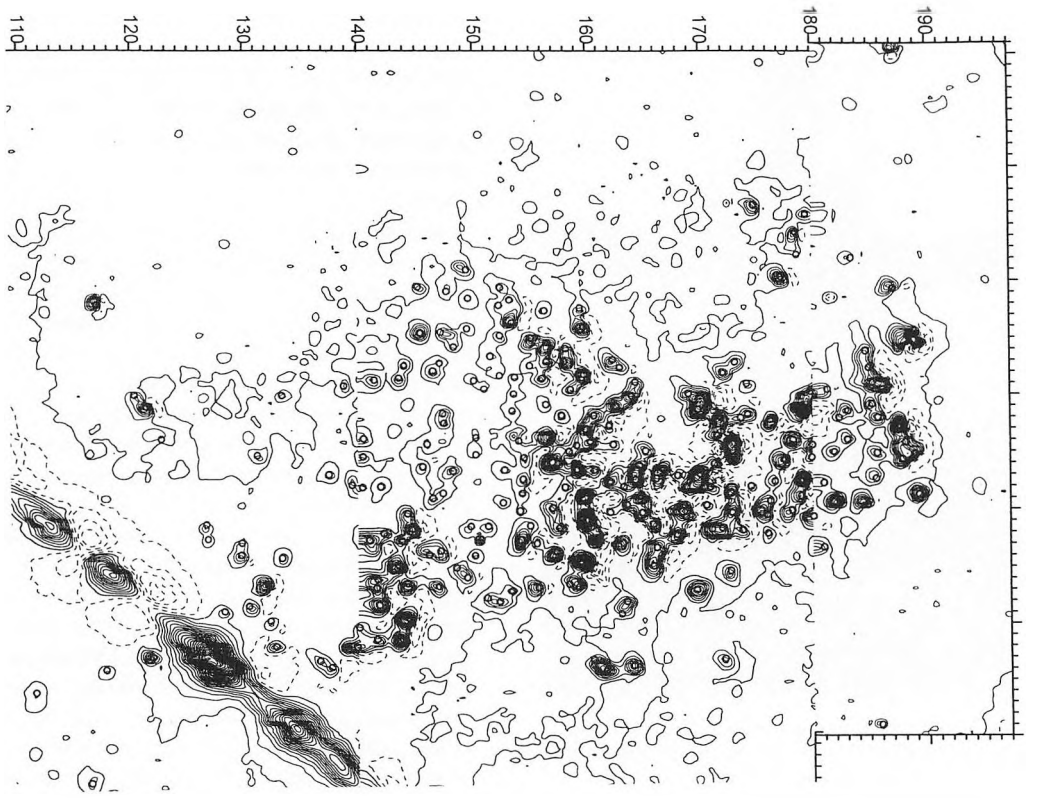

Fig. 4: Yderik. Magnetisk kort fra 2000, kurveafstand 25 nano Tesla. På kortet ses et stort antal uregelmæssige anomalier. Med små cirkler er vist den sandsynlige position af de slaggegruber, der har fremkaldt anomalierne. Nederst på kortet ses en lige række større anomalier, der viser de rørstykker, som naturgasledningen er sammensat af.

Magnetkarte aus dem Jahre 2000. Kurvenabstand 25 Nano Tesla. Auf der Karte kann eine grosse Anzahl unregelmässiger Anomalien gesehen werden. Mit kleinen Kreisen ist die wahrscheinliche Position von den Schlackengruben angegeben, die die Anomalien hervorgerufen haben. Ganz unten auf der Karte sieht man eine gerade Reihe von grösseren Anomalien, die die Rohrstücke der Erdgasleitung zeigen.

5.000 slaggegruber inden for et areal på 850 x 650 m. Det er marker, der i dag tilhører Erik Winther Andersen, Niels Chr. Jepsen, Søren Bonnén, Flemming Kristensen og Jens Kristian Hansen.

Efter Snorup blev kortlægningen fortsat på jernudvindingspladsen i Krarup, der er en anden af Rasmus Mortensens pladser fra omkring 1930. Den ligger 4,5 km øst for Snorup på marker tilhørerende Poul Sørensen og Gudmund Nørtoft. Den magnetiske kortlægning blev gennemført i 1995 og 1996[3] af Tatyana Smekalova fra St. Petersborg og Uwe Koppelt fra Leipzig. Det viste sig, at der inden for de 8-9 hektar som pladsen dækker, har været mindst 1.000 jernudvindingsovne at dømme efter de anomalier fra slaggegruberne, der ses på det magnetiske kort. I 1997 blev der foretaget en mindre udgravning, og foruden mange slaggegruber blev der udgravet hustomter, der viser, at der her, ligesom i Snorup, har været en jernalderlandsby, hvor man som bierhverv har udvundet jern. Produktionen må have været på omkring 40 tons, og fordelt over de 300 år fra ca. 300 til 600 e.Kr., som bebyggelsen

Fig. 5: Geofysikeren, dr. Tatyana Smekalova, der i højre hånd bærer magnetometerets sensor langs med målesnoren samtidig med, at hun med venstre hånd taster sin position ind i databoksen på brystet.

Die Geophysikerin, Doktor Tatyana Smekalova, trägt in der rechten Hand den Sensor des Magnetometers an dem Messband entlang. Gleichzeitig damit tastet sie ihre Position in einen Datenlogger an der Brust ein.

har eksisteret, bliver det til 120-150 kg om året, og det er nok til, at der har været en del at sælge på det nærmeste, større marked.

Under arbejdet med den magnetiske kortlægning i Krarup gjorde gårdejer Gudmund Nørtoft os opmærksom på, at der på en af hans marker ned til Kybækken lå en del mindre slaggestykker på overfladen. Det er pladsen Krarup Øst, der blot ligger 1 km VNV for Krarup-pladsen. Den magnetiske kortlægning viste, at der var omkring 100 jernudvindingsovne. Der er ikke foretaget nogen udgravning på denne plads.

Den sidste af Rasmus Mortensens pladser i området er Hessel, der ligger 2 km SØ for Krarup på sydsiden af Kybækken. Den ligger inden for et areal på ca. 700 x 350 m tilhørende Thomas Thomsen, Edvard Søgaard og Vagn Clausen. Den magnetiske kortlægning, der blev foretaget i 1998 og 1999, omfatter foreløbig kun en del af pladsen, men det kan skønnes, at der også her er mindst 1.000 jernudvindingsovne.

Det magnetiske kort fra den sydligste del af denne plads (fig. 6) ser helt anderledes ud end de andre magnetiske kort. Anomalierne er lidt bredere, op til 2 m i diameter, og mange er temmelig kraftige. For at finde ud af, hvad dette kunne være, måtte vi udgrave et par af anomalierne. Det viste sig, at det var slaggeblokke, men toppen af dem lå blot i 60 cm's dybde i stedet for lige under pløjelaget i 30 cm's dybde. Omkring disse slaggegruber er den oprindelige overflade bevaret, dvs. den, man havde gået på, da ovnene var i brug. Her lå ovnstumper, ristet myremalm og trækul, der vil kunne give os helt nye oplysninger om jernproduktionen. De 130 slaggegruber ligger ned ad en sydskråning neden for de hustomter fra 6. årh. e.Kr., som Steen Hvass udgravede i 1975[4]. Disse ovne må, allerede inden for nogle få år efter de havde været brugt, være blevet dækkede af en ½ m nedskyllet jord – måske efter en kraftig regn eller i forbindelse med et pludseligt tøbrud. På alle de andre henved 100 kendte jernudvindingspladser er den oprindelige overflade omkring ovnene ødelagt af senere tiders dyrkning. Denne del af Hessel-pladsen er meget vigtig, fordi det ved kommende arkæologiske undersøgelser her vil være muligt at få mere at vide om, hvordan ovnene har været drevet.

5,5 km NNØ for Snorup på Gødsvang bakke ligger endnu en jernalderlandsby med jernudvinding på marker tilhørende Jørgen Sand og Børge Osmundsen. Pladsen blev fundet ved nedlægningen af naturgasledningen i 1988, og ved den lejlighed blev der udgravet 30-40 slaggeblokke, nogle hustomter og grave, dels fra 3.-6. årh og dels fra 9.-10. årh.[5]

I 1997, 1998 og 1999 er jernudvindingspladsen blevet kortlagt med magnetometer,

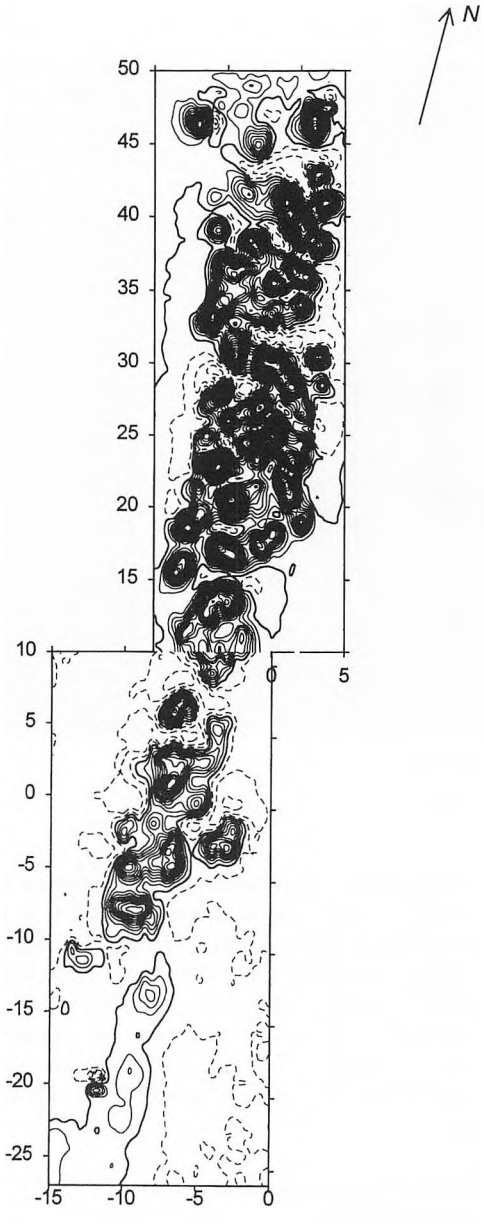

Fig. 6: Hessel. Magnetisk kort fra 1999, kurveafstand 20 nano Tesla. De kraftige anomalier viser positionen af ca. 130 slaggeblokke, hvis overflade ligger i 60 cm's dybde.

Hessel. Magnetkarte aus dem Jahre 1999, Kurvenabstand 20 nano Tesla. Die kräftigen Anomalien zeigen Positionen von etwa 130 Schlackenblöcken, deren Oberfläche in einer Tiefe von 60 Zentimeter liegen.

og der mangler nu kun nogle mindre arealer, før denne kortlægning er helt afsluttet. Pladsen strækker sig over et område på 500 x 600 m, og det samlede antal jernudvindingsovne er mindst 1.200 (fig. 7).

Jernudvindingspladsen Horne, der ligger 1,7 km vest for Snorup-pladsen, blev vi opmærksomme på, fordi der blev pløjet en slaggeblok op på Lundagergaards mark. I 1996 og 1997 blev den østlige del af pladsen kortlagt med magnetometer. Der blev fundet mere end 400 slaggegruber, men pladsens afslutning mod vest ind mod Horne kan ikke kortlægges, fordi området nu er bebygget. Ved udgravningen forud for den sidste byggemodning blev der fundet hustomter, der er samtidige med jernudvindingen.

Jernudvindingspladsen Hindsig ligger 1,7 km vest for pladsen i Horne på en mark tilhørende Tage Heegaard. Den blev fundet, fordi der lå jernslagger i en stendynge ved gården. Ejeren kunne udpege, hvor slaggerne var blevet fundet, og den magnetiske kortlægning viste, at der var 70 slaggegruber, der dog godt kan være en del af en større plads. Der blev ikke foretaget nogen udgravning her.

Jernudvindingspladsen Yderik med mindst 1.300 jernudvindingsovne ligger blot 1,8 km syd for Snorup på sydsiden af Linding Å. Den strækker sig over et areal på 800 x 200 m på marker tilhørende Frede Møller, Brian Lyst, Ole Kristensen og Bodil Nielsen. I den gamle brolægning på alle fire gårde er der mindre slaggestykker, der må være opsamlet på en af gårdens marker. I den vestlige del af pladsen er der tidligere fundet hustomter fra jernalderen. Der er gennemført magnetisk kortlægning af denne plads i 1996, 2000 og 2001.

Var jernsmelterne nybyggere?

Jernudvindingen i Snorup fandt sted fra 3.-6. årh. e.Kr. Bebyggelsen her er fra samme tid, og bortset fra jernudvindingsovnene, ligner den andre landsbyer, vi kender fra denne tid med øst-vestvendte langhuse med stald i østenden. Beboerne var bønder, der fik ikke

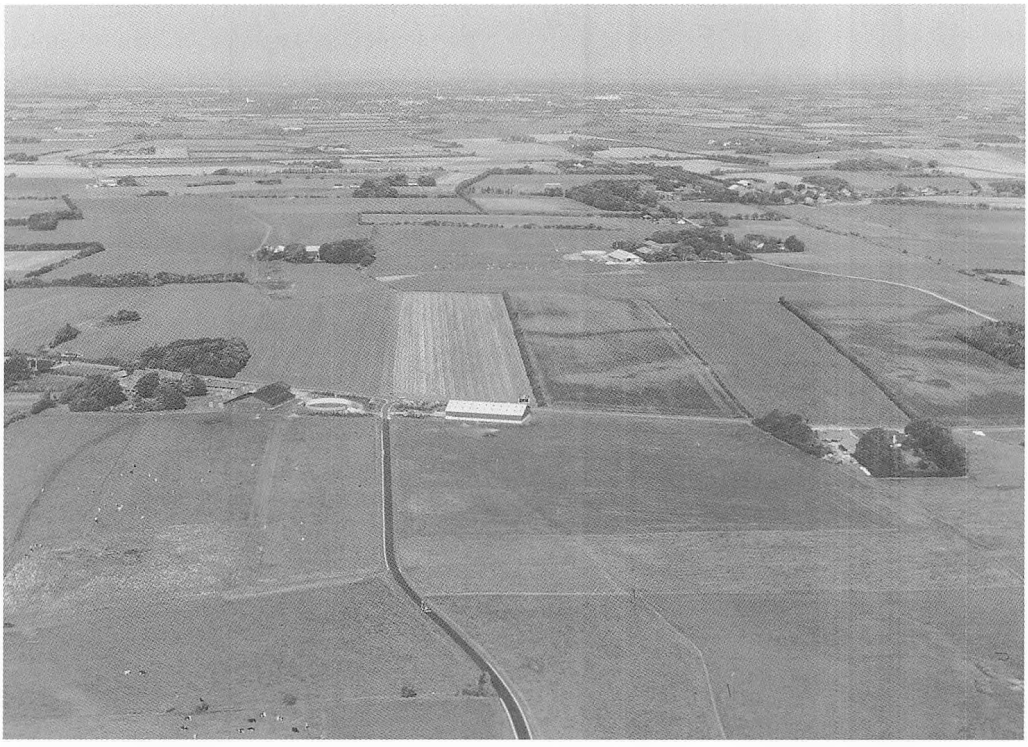

Fig. 7: Gødsvang. Luftfoto af området med jernudvindingspladsen set fra syd.

Gødsvang. Luftaufnahme von dem Gebiet mit der Eisengewinnungsstelle, aus dem Süden gesehen.

uvæsentlig del af deres udkomme ved at lave jern, der kan være blevet afsat på et lokalt eller regionalt marked. Det bemærkelsesværdige ved Snorup er, at der efter fundene at dømme ikke har været nogen bebyggelse på stedet, hverken før eller efter at jernproduktionen fandt sted. Det ser derfor ud til, at det er nye folk, der flyttede hertil, fordi der både var myremalm og skov nok til, at man kunne lave det trækul, der skulle bruges. Engang i 6. årh. holdt jernudvindingen op, og på samme tid er beboerne flyttet bort. Forklaringen må være, at det på dette tidspunkt ikke var muligt at klare sig her alene ved landbrug.

Foreløbig er det kun i Snorup, der er blevet udgravet så meget, at man med stor sikkerhed kan sige, at der ikke er nogen bebyggelse, hverken før og heller ikke efter jernudvindingen. På flere af de andre pladser i området, Gødsvang, Krarup og Horne er der dog foretaget mindre udgravninger, og heller ikke på disse pladser er der konstateret spor efter en ældre bebyggelse eller en direkte efterfølgende. I Gødsvang var der ganske vist et par grave fra vikingetid, men der var ingen spor efter en bebyggelse fra 7. og 8. årh.

Hvordan var jernudvindingen organiseret?

Det er nærliggende at tænke sig, at produktionen af et så vigtigt råstof som jern, var kontrolleret af en vestjysk høvding, der bestemte, hvor overskudsproduktionen blev afsat. Men har det overhovedet været muligt at styre denne produktion? Myremalm var der nok af næsten overalt, men det, der virkelig

bestemte omfanget af jernproduktionen, var det skovareal, som var til rådighed til fremstilling af trækullet samt den arbejdskraft, der skulle fælde træerne, brænde trækullet og transportere det til jernudvindingspladsen. Jernproduktionen foregik over en periode på 300 år på den samme plads, og det er derfor sandsynligt, at grundlaget for trækulsproduktionen må have været en stævningsskovsdrift ved hver jernudvindingslandsby. Stævningsskoven er en skov, der bl.a. fældes til trækulsbrænding, når træerne efter ca. 20 år har en passende tykkelse på 5-12 cm. Inden for de 80 km^2 (8.000 ha) omkring Snorup, hvor der gennemsnitligt blev fremstillet henved 1 ton jern om året, har der været brug for 7-8 tons trækul hvert år. Det svarer nogenlunde til, hvad man kunne få ud af de 40 tons træ, der kan have været på 1 hektar af en 20 år gammel stævningsskov. For at man kunne fælde så meget træ hvert år, måtte der imidlertid være mindst 20 hektar stævningsskov udlagt alene til dette formål. Men mindst lige så meget skov og måske mere end det var der hvert år brug for til opvarmning af husene, til madlavning, til husbygning og reparation, til vogne, redskaber og værktøj, til smedning, til brænding af lerkar og meget andet. Skoven har derfor været en absolut uundværlig ressource for hver eneste jernalderlandsby.

En af forklaringerne på den store jernproduktion i Vestjylland i 3.-7. årh. kan være, at der her var så megen skov, at der også kunne brændes trækul til jernudvinding. Hvor meget der hvert år kunne afses til jernudvinding afhang imidlertid af, hvor meget af skovtræet, der blev brugt til de lige nævnte livsvigtige formål. Den for jernudvindingen afgørende trækulsproduktion var således afhængig af mange forhold, som det ikke har været muligt at styre for en regional myndighed. Mulige høvdinge kan kun have været interesseret i, at jernproduktionen blev så stor som mulig, og først ved afsætningen af jernet på lokale eller regionale markeder har de haft en mulighed for at opkøbe det eller opkræve afgifter af produktionen.

Andre fund af jernslagger i Snorup-området

I området omkring Snorup er der to andre vigtige fund af jernslagger, som kunne tyde på, at der har været udvundet jern her både før og efter de tusinder af slaggegrube-ovne fra tiden 300-600 e.Kr. Det ene er fra Hornelund på marken, hvor de enestående guldspænder fra vikingetiden blev fundet sammen med en guldarmring i 1892. I 1993 foretog museumsinspektør Lene B. Frandsen, Varde Museum, en prøvegravning for at se, om der var en bebyggelse fra vikingetiden, som guldspænderne kunne stamme fra. I stedet for vikingetid blev der fundet lerkarskår fra århundrederne før Kr. og jernslagger, der efter deres udseende ikke kunne stamme fra en slaggegrube-ovn. En lidt større udgravning kombineret med en magnetisk kortlægning vil være nødvendig for at få klarlagt, hvad disse slaggefund betyder.

Det andet fund blev gjort ved en magnetisk kortlægning nord for Tistrup Kirke. Her var der fundet løse slaggestykker på den bare mark, og vi håbede her at finde den plads, hvorfra slaggeblokkene i kirkediget var kommet. I stedet for slaggegruber og slaggeblokke blev der fundet to større magnetiske anomalier på ca. 2 x 2 m tæt ved den gravhøj, der ligger nord for kirken. En mindre prøvegravning i den ene af dem viste, at den indeholdt jernslagger, ovndele af brændt ler samt enkelte lerkarskår, der kan dateres til det 13. årh. e.Kr.

Disse to fund viser, at alle de kendte former for jernudvinding kan være repræsenterede i Snorup-området, og det vil derfor være af stor interesse at få gennemført udgravninger på de to pladser.

Hvor er der ellers marker med jernslagger?

Undersøgelserne af jernproduktionen i Vestjylland er langt fra afsluttet, og ikke engang i Snorup-området er vi færdige, for der må være mange flere marker både her og andre steder, hvor der ligger jernslagger. Vi er meget interesserede i at få oplysninger om så-

danne fund, så vi kan få klarlagt, hvor omfattende den hjemlige jernproduktion har været. Nogle gange har det som nævnt været slaggestykker i den gamle brolægning på en gårdsplads, der har afsløret, at der på en af gårdens marker findes slagger. Oplysninger om slaggefund kan gives til det nærmeste museum. En eventuel følgende magnetisk kortlægning kan finde sted uden at medføre nogen gener for ejeren.

De pladser, vi allerede kender i Snorup-området, ligger i nærheden af vandløb og enge, så det er nok her, der er størst chance for at finde nye jernudvindingspladser.

Flere spørgsmål og flere opgaver

De undersøgelser, der har fundet sted i Snorup-området gennem de sidste 15 år, har givet os enestående oplysninger om den forhistoriske jernproduktion. Takket være vore udgravninger og luftfotografierne fra Hans Buhl har det vist sig, at der på alle de store pladser er en samtidig bebyggelse, – men hvor er de gravpladser, der må have været ved landsbyerne? Indtil nu er der kun fundet grave på to af jernudvindingspladserne. I Snorup er der fundet fire jordfæstegrave, der lå tæt omkring en af de fuldstændigt sløjfede gravhøje, og hertil kommer et antal grave bestående af en grube med brændte ben. Den sidste type er fundet spredt over hele pladsen og er ikke en del af en egentlig gravplads.

På den højeste del af jernudvindingspladsen i Gødsvang findes der en gravplads. I 1988 blev der her nedlagt en naturgasledning, og Charlotte Fabech, der ledede de arkæologiske undersøgelser forud for dette arbejde, udgravede ved den lejlighed flere hustomter, et antal jernudvindingsovne og en del af gravpladsen, der er fra perioden 3.-6. årh. samt nogle få grave fra vikingetid[6]. Der blev fundet i alt 40 grave, der lå omkring to fuldstændigt sløjfede gravhøje. Desværre blev kun de grave, der lå i naturgasledningens 12 m brede tracé udgravet, og derfor ved vi ikke, hvor stor gravpladsen er, og af

Fig. 8: Snorup. Luftfoto af jernalderhustomt. Optaget 1993 af Hans Buhl.

Snorup. Luftaufnahme eines Bauplatzes aus der Eisenzeit. Im Jahre 1993 von Hans Buhl aufgenommen.

jernalderlandsbyen blev kun halvdelen af de fundne hustomter udgravet. Dette er særlig beklageligt, fordi det ved udgravningen viste sig, at bunden af flere af gravene lå lige under pløjelaget. Resten af gravene på denne gravplads er derfor særdeles truede af den fortsatte dyrkning. Ikke mindst gravpladsen bør derfor udgraves så snart som muligt, medens der forhåbentlig endnu er noget tilbage.

Ved alle de andre større jernudvindingspladser, hvor der er en bebyggelse, må der også være grave, og gravene er vigtige, fordi de kan fortælle noget om beboernes økonomiske forhold ud fra gravgodset. De grave, der hidtil er undersøgte, viser ikke nogen tegn på, at jernudvindingen skulle have ført til nogen rigdom for landsbyen. På Snorup-pladsen er dog nord for Snorupvej fundet en enkelt guldbrakteat (fig. 9). Den blev fundet allerede i begyndelsen af 1800-tallet, og der er ikke kommet flere frem ved de seneste års udgravninger.

Et andet problem er: Hvor er de store mængder trækul blevet fremstillet? Der skulle bruges ca. 7 tons trækul til produktionen af 1 ton jern, og det blev brændt enten i gruber i jorden eller i miler, der kunne være ganske lidt nedgravede. I Snorup er der udgravet en enkelt trækulsmile, men man må regne med, at de fleste har ligget i de daværende skove omkring landsbyen. De vil i dag vise sig som sorte pletter i en nypløjet mark, men kun hvis ploven har gået lidt dybere end ved sidste pløjning. Disse sorte pletter vil vi også være meget interesserede i at få oplysninger om, og det gælder også, hvis nogen blot kan huske, at der ved tidligere pløjninger har været sorte pletter på et bestemt mark.

Som det er fremgået af ovenstående, er der stadig meget at gøre inden for de 100 km^2 omkring Snorup, før alle kilder om jernudvindingen og den tilhørende bebyggelse er bragt for dagen. Derfor vil vi også i de kommende år på forskellig vis og med hjælp fra lokale interesserede søge at øge vores viden om forhistorien i denne lille del af Danmark.

Fig. 9: Guldbrakteat fra 5. årh. Den blev i begyndelsen af 1800-tallet fundet på Snorup-pladsen på nordsiden ad Snorupvej.

Ein goldenes Brakteat aus dem 5. Jahrhundert. Es wurde am Anfang des 19. Jahrhunderts auf dem Snorupplatz an der Norderseite von Snorupvej gefunden.

Tatyana Smekalova, født 1957. Geofysiker og arkæolog. Seniorforsker ved Fysisk Institut, St. Petersburg State University, Rusland. Har siden 1980 udført magnetisk kortlægning af arkæologiske fundpladser i mange lande.

Olfert Voss, født 1926. Mag.art. i Europæisk Forhistorie og Nordisk Arkæologi, Københavns Universitet 1953. Museumsinspektør ved Nationalmuseet. Pensioneret 1996.

Noter

1. Mortensen 1931, s. 667-698; 1932, s. 1-34 og 1933, s. 235-255.
2. Voss 1996, s. 30.
3. Voss 1996, s. 33ff.
4. Hvass 1985, s. 190-194.
5. Fabech 1989, s. 16-21.
6. Fabech 1989, s. 16-21.

Litteratur

Fabech, Charlotte: Gødsvang – et samfund med jernproduktion. *Mark og Montre* 1989, s. 16-21.

Hvass, Steen: Bopladsen Hessel, fra ældre germansk jernalder. Afsnit i publikationen *Hodde. Arkæologiske Studier* Volume VII, 1985, s. 190-194.

Mortensen, Rasmus: Oltidsjærn i Ribe Amt I. *Fra Ribe Amt* 1931, s. 667-698.

Mortensen, Rasmus: Oltidsjærn i Ribe Amt II. *Fra Ribe Amt* 1932, s. 1-34.

Mortensen, Rasmus: Oltidsjærn i Ribe Amt III. *Fra Ribe Amt* 1933, s. 235-255.

Nørbach, Lars: Snorup – Et studie i relationen bebyggelse og jernudvindingsovne. *Ølgod Museum* 1997, s. 55-62.

Voss, Olfert: Krarup – magnetisk kortlægning af en jernudvindingsplads fra 4.-6. årh. e.Kr. *Ølgod Museum* 1996, s. 28-35.

ZUSAMMENFASSUNG

Eisengewinnung in Westjütland

Westjütländische Funde von Schlacken und Schlackenblöcken in Kirchendeichen, Pflastern, Flurgrenzen und in Verbindung mit der Bebauung der Felder haben seit den zwanziger Jahren erneutes Interesse erweckt, weil die Anwesenheit von Schlacker von Eisengewinnung zeugt

Mit der Erscheinung der Altersbestimmung durch die Radiokarbonmethode wuchs das Interesse für das Phänomen, da es zum ersten Mal möglich wurde, die Eisenproduktion in die Zeit 3.-6. Jahrhundert zu datieren. Neue Funde von Schlacker und Ofenteilen in dem erwähnten Gebiet sind in das 13. Jahrhundert datiert worden.

Durch magnetisches Kartografieren ist es jetzt möglich, grosse zusammenhängende Förderungsstellen von Eisen zu lokalisieren. Das Katografieren von diesen Gebieten hat zusammen mit umfassenden archäologischen Ausgrabungen in Snorup dazu beigetragen, ein nuanciertes Bild von der vorgeschichtlichen Eisenproduktion und den Dorfgemeinschaften zu geben, die sich in dieser Niche hervortaten.

Die Ergebnisse der Untersuchungen haben nicht überraschend auch neue Fragen erhoben.

Lene B. Frandsen, museumsinspektør

De stenrige grave i Billum

– jordfæstegrave fra ældre romersk jernalder

I forbindelse med byggemodning af parcelhusgrunde i Billum vest for Varde har Museet for Varde By og Omegn haft omfattende udgravninger i 1995-1997 og igen i 2000. I det følgende fortælles primært om år 2000-udgravningen, hvor der fandtes en række grave fra ældre romersk jernalder (ca. 0-160 e.Kr.). Endvidere publiceres guldblikfiblerne, som fandtes i to rige kvindegrave fra yngre romersk jernalder (ca. 160-400 e.Kr.), udgravet i 1995.

I 1996 kunne man i Mark og Montre læse om "De rige kvinder i Billum". Artiklen omhandler bl.a. fundet af to exceptionelt rige kvindegrave fra yngre romersk jernalder. Afslutningsvis udtrykkes ønsket om engang at finde disse rige kvinders mænd[1]. Vi så selvfølgelig i ånden disse mægtige mænd begravet med deres prægtige våben og fornemme service. Og håbet blev ikke mindre, da der i foråret 2000 igen blev lejlighed til at grave i Billum på et nyt udstykningsområde under 100 meter nordvest for fundstedet for de rige kvinder (fig. 1). Lad os tilstå med det samme – vi fandt ikke de rige kvinders mænd. Vi undersøgte ganske vist en række mandsgrave, men af en noget ældre dato. Hvis disse mænd nogen sinde skulle have kendt vore rige kvinder, skulle de være blevet over 150 år. Ikke desto mindre er det et meget spændende fund med nogle usædvanlig kunstfær-

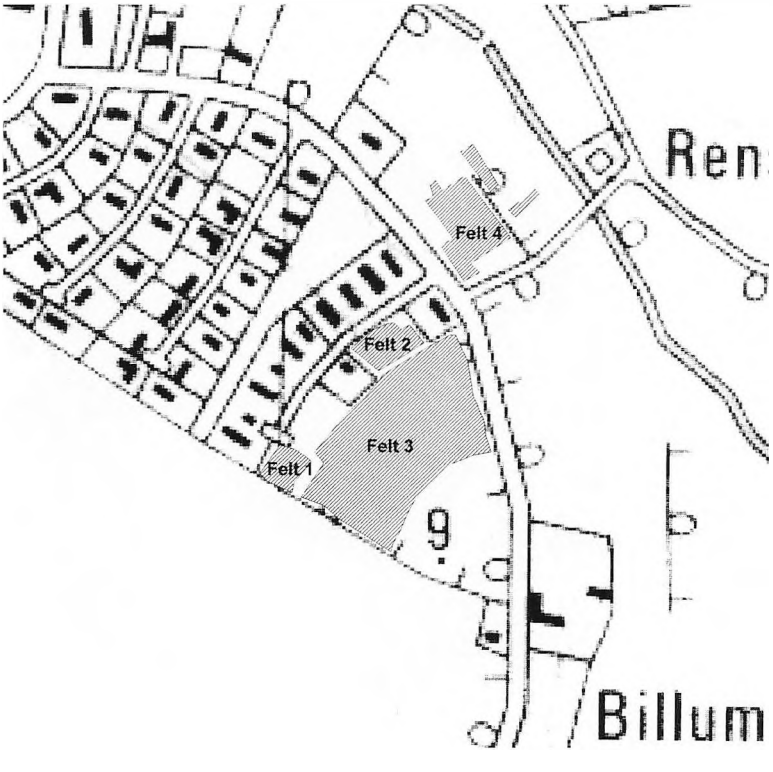

Fig. 1: Kort over Billum med udgravningsfelterne skraveret. Felt 1-2 udgravet i 1995; felt 3 udgravet i 1996-1997 og felt 4 udgravet i 2000.

Karte über Billum mit schraffierten Ausgrabungsfeldern. Feld 1-2 wurden im Jahre 1995 ausgegraben, Feld 3 1996-97 und Feld 4 2000 ausgegraben.

digt anlagte grave, hvor især nogle af begravelserne glimrede med en fantastisk rigdom på sten i form af stenpakninger, stenforinger og bundbrolægninger – de var simpelthen stenrige.

Nyt om de rige kvinders gravudstyr

Da artiklen i Mark og Montre 1996 om de rige kvindegrave blev afleveret til trykning, var hele gravudstyret endnu ikke fremdraget af de præparater, som de var optaget i. Især brocherne, de såkaldte fibler, var vi meget spændte på, idet disse smykker ofte lader sig datere ret præcist og desuden er en god indikator for personens rigdom og status.

Desværre var en del af de mindre sølvfibler nærmest gået helt i opløsning, tilbage var kun en skygge på røntgenfotoet. Nogle af fiblerne udmærker sig ved at have guldbelægning, hvilket har gjort dem mere modstandsdygtige over for den kraftige udvaskning i den sandede jord. Forgyldt sølvblik med udpresset reliefdekoration var netop i yngre romersk jernalder et yndet materiale til udsmykning af fornemme våben og smykker. I Billum fandtes teknikken anvendt på i alt fire fibler. Forudsætningen for disse presblikarbejder var en højt udviklet værkstedstradition, hvor håndværkeren beherskede modelfremstilling, drivning, forgyldning og lodning[2]. Mønstrene dannedes ved, at et tyndt stykke forgyldt sølvblik pressedes over en patrice, hvorefter det bearbejdedes med prægeværktøj. Til sidst blev blikket loddet eller nittet fast på underlaget, i dette tilfælde fibler.

Tutulusfiblen

Den mest bemærkelsesværdige af de fire fibler med guldblik er en såkaldte tutulusfibel (fig. 2). Denne store pragtfibel har siddet på kvindens bryst i grav 1. Hen over den lå rester af tekstiler sandsynligvis fra et tæppe eller en kappe, som har dækket liget. Nålen på fiblens underside var stukket gennem mindst to typer tekstil. Under fiblen sad en lang, løs dragtnål af sølv – sikkert for at holde tøjet på plads og evt. forhindre tutulusfiblen i at vippe fremover. Under alle omstændigheder må det have krævet en vis

Fig. 2: Tutulusfibel. FotoDraw: Steen Hendriksen.

Tutulusfibel.

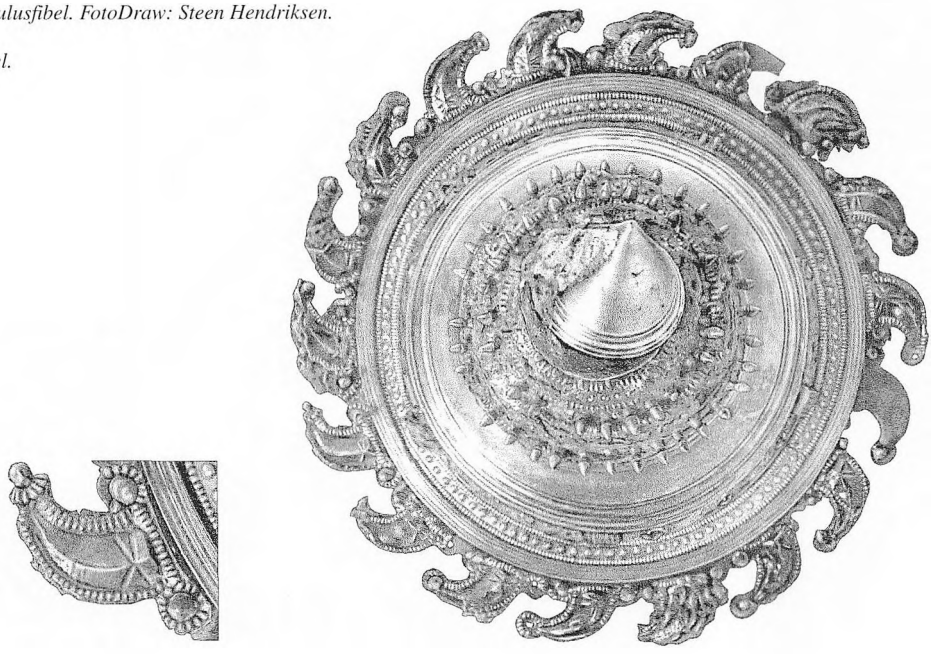

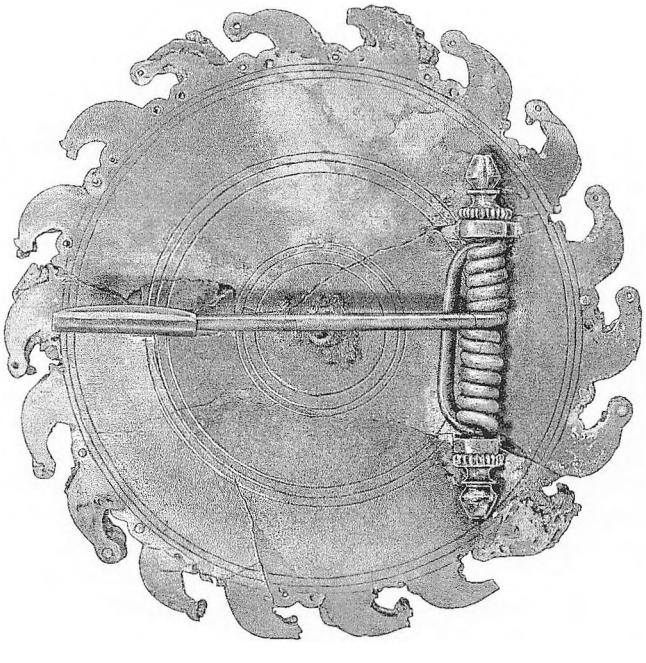

øvelse (eller stor barm) at bære dette voldsomme smykke. Bundpladen har en diameter på 8,3 cm, og fiblen måler ca. 9 cm i højden. Fiblen var ved fundet stærkt nedbrudt, og da den er sammensat af mange forskellige materialer: jern, bronze, glas, sølv og guld, der påvirkes vidt forskelligt af opholdet i jorden, har det været et kæmpearbejde for konservatorerne at restaurere den[3].

Tutulusfiblen er opbygget af mange elementer. Toppen udgøres af en sølvkegle og bunden af en sølvskive med takker, hvor hver tak er prydet med præget guldblik. I midten af fiblen er der en gennemgående jernstang, som styrer de enkelte dele. Den øverste del af fiblen består af et kuppelformet, forgyldt stykke presblik med indpunslede mønstre. Dette bliver holdt på plads af tre rækker nitter. Netop denne "pindsvine-piggede" del af fiblen minder meget om en tutulusfibel fra Skovgårde på Sjælland[4]. Dekoration med nitter kendes også fra skjoldbeslag fundet i moseofringer f.eks. i Illerup Ådal[5]. Nederst på fiblen ses en dyrefrise bestående af fem afsnit i guldblik, hver med tre indsatser af klart, blåt glas, adskilt af dyrehoveder, som muligvis forestiller heste? Det har ikke været muligt at finde en direkte parallel til disse søde dyr. I det hele taget er der mange elementer, som gør denne fibel unik.

Dateringen er klar, yngre romersk jernalders midte, dvs. 3. årh.[6], men præcis hvor, den er fremstillet, er usikkert. Der er enkelte parallelfund i Tyskland f.eks. fra Dienstedt[7], men der er intet bevis for, at det er et udenlandsk arbejde – tværtimod er det fremført, at de nitteornamenterede tutulusfibler og de lignende skjoldbeslag fra f.eks. Illerup Ådal sandsynligvis er fremstillet på et sjællandsk værksted[8]. Endelig kan tutulusfiblen fra Billum være fremstillet lokalt, herfor taler de blå glasindlægninger, som i hvert fald på rosetfiblerne synes at indikere et vestjysk træk.

Maskefiblen

Sjælden eller unik er også maskefiblen fra grav 4 (fig. 3). Fiblen er af sølv, mens

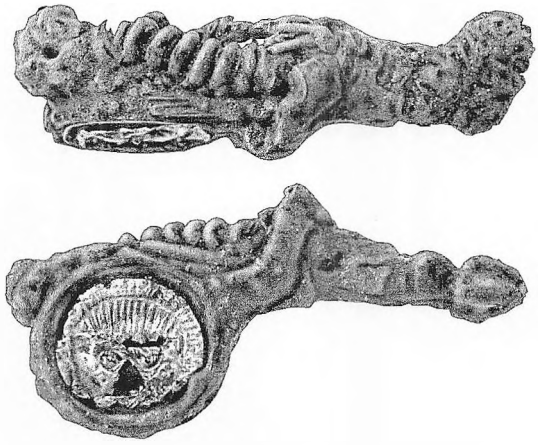

Fig. 3: Maskefibel, 2:1. FotoDraw: Steen Hendriksen.

Maskenfibel.

mandsmasken er af tyndt, præget guldblik. Der er tale om en lille fibel med en forholdsvis bred spiral: 3,3 cm. Indfatningen til mandsmasken er 1,1 cm i diameter, mens guldmasken kun måler 0,9 cm. Fiblen er medtaget af jordtrykket, bøjlen er skubbet helt skæv, så det kan ikke afgøres, om den lille mandsmaske har siddet øverst på bøjlen som en slags roset eller nederst som en fodplade. Der er ingen direkte paralleller til maskefiblen. Tilsvarende masker, dog ca. 3 gange så store, kendes imidlertid i stort tal fra krigsbytteofringen i Illerup Ådal, hvor de har dekoreret skjoldene[9]. En datering til yngre romersk jernalder synes klar.

Fuglefiblen

Den mindste af guldblikfiblerne forestiller en fugl med et stort næb, et tydeligt øje og en lille krop (fig. 4). Fiblen lå ved skulderen af kvinden i grav 1. Den måler kun 1,4 cm i længden og 0,9 cm i bredden. Den er noget fragmenteret, idet dele af guldblikket er forsvundet, nålen er afbrækket, og nåleholderen mangler. Selve fiblen er af sølv, hvorpå sidder en fyldningsmasse, som fastholder guldblikfuglen. Det har ikke været muligt at finde nogle gode paralleller til denne minifibel[10].

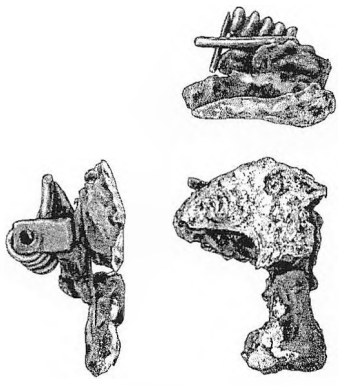

Fig. 4: Fuglefibel, 2:1. FotoDraw: Steen Hendriksen.

Vogelfibel.

Rosetfiblen

Rosetfiblen fremkom ved brystet af kvinden i grav 4 (fig. 5). Der er tale om en monstrøs fibel, som måler ikke mindre end 12 cm i bredden og 10 cm i længden. Fiblen er af sølv med rosetter og indlægninger af forgyldt presblik. Karakteristisk er, at de to rosetter på bøjlen har glasindlægninger.

Rosetfibler med glasindlægninger lader til at være et jysk fænomen, idet de fleste er fundet i Sydvestjylland og resten i Nordjylland. Det er foreslået, at der her har eksisteret en selvstændig værkstedskreds, hvor rosetfibler er blevet fremstillet med de sjællandske som forbillede[11]. Det er en meget interessant tanke, at et sydvestjysk værksted har produceret pragtfibler som rosetfiblerne, og hvor varemærket er glasindlægninger. I så fald kan tutulusfiblen også være lokal. Det der adskiller den fra de sjællandske er bl.a. glasindlægningerne og uregelmæssighederne i nitterne. Under konserveringen blev det bemærket, at nitterne på tutulusfiblen ikke er ens, deres form og størrelse afviger, og de har forskellige forarbejdningsspor. Ifølge illustrationerne ser nitterne på både Skovgårdefiblen og på skjoldbeslagene fra Illerup Ådal ud til at

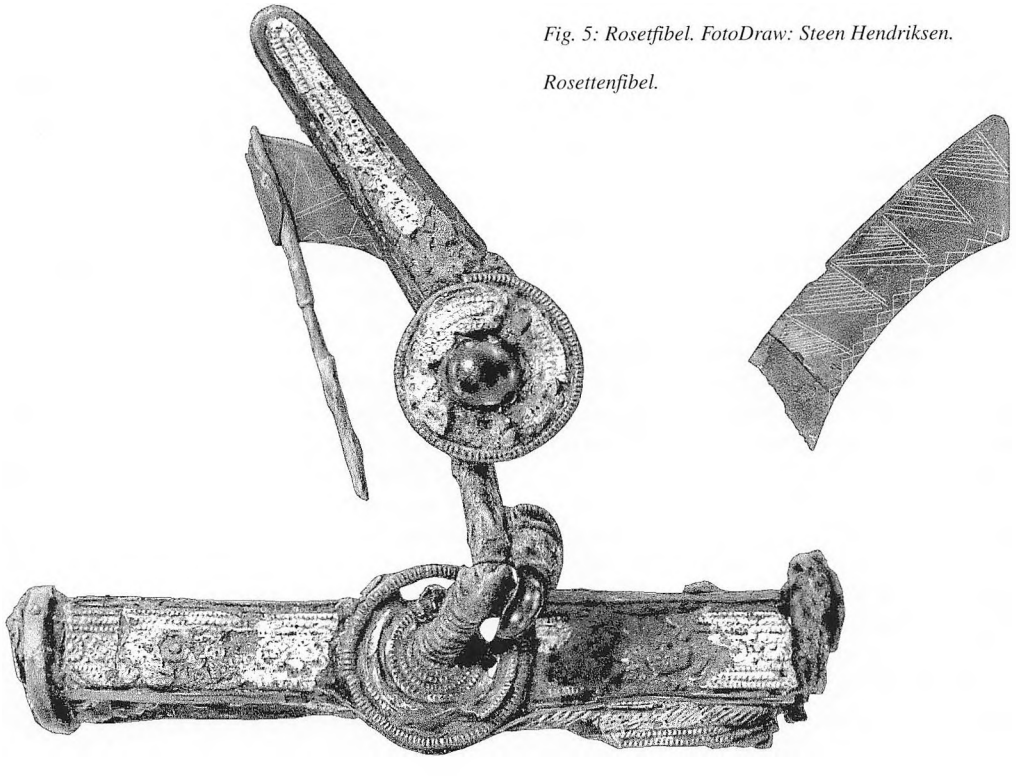

Fig. 5: Rosetfibel. FotoDraw: Steen Hendriksen.

Rosettenfibel.

Fig. 6: Oversigtsplan over felt 2-4.

Übersichtkarte über Feld 2-4.

være meget regelmæssige og mere afrundede end Billumfiblens. Fremstillingsprocessen af rosetfiblerne og tutulusfiblerne har langt hen ad vejen været den samme, idet begge typer udgør en form for samlesæt[12]. Muligvis har man fået nogle af delene som halvfabrikata og samlet dem efter den lokale smag.

Topografien

Billum-bopladsen ligger højt i landskabet på en flad SØ-vendt skråning ca. 11 m over havets overflade i den sydlige udkant af det nuværende Billum. Gravfeltet, som blev udgravet i år 2000, ligger længere nede af skråningen lige på kanten af en eng, langs et grøftforløb. Denne drængrøft, som antagelig er en tidligere bæk, fortsætter ud i Billum Gårde Mose, som har videre forbindelse til Billum Enge. Afstanden fra bopladsen til Varde Å er ca. 2,5 km, og herfra er der ca. 3 km til Ho Bugt med direkte adgang til Vadehavet og Nordsøen. Bebyggelsen ligger således ideelt på grænsen mellem ager og eng og har kunnet udnytte begge ressourceområder. Endvidere har der været rige muligheder for fiskeri og sejlads.

Bebyggelsen

I 1995 blev der foruden de rige kvindegrave fundet spredte stolpehuller, et langhus fra omkring Kr.f. og et grubehus, hvor der fremkom en pladefibel fra yngre germansk jernalder, ca. 530-775. Allerede på daværende tidspunkt fik vi på fornemmelsen, at bebyggelsen i Billum havde flere faser og strakte sig over mindst syv århundreder.

I 1996-1997 blev der udgravet ca. 13.000 m^2 spækket med stolpespor og grøfter, samt spredte grave i form af tre jordfæstegrave og omkring 20 brandpletter eller urnegrave. Blandt bebyggelsessporene kunne udskilles forskellige stolpebyggede langhuse, mindre økonomibygninger, grubehuse, hegnsforløb og affaldsgruber (fig. 6). Bopladsen er ikke afgrænset til nogen sider, kun mod øst synes stolpesporene at tynde ud.

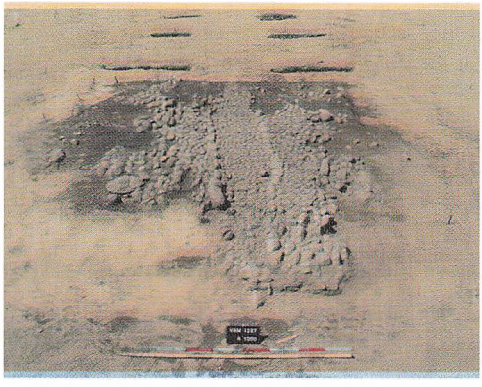

Fig. 7: Langhus med brolagt staldende fra ældre romersk jernalder. Foto: Varde Museum.

Langhaus mit gepflastertem Stallende aus der älteren römischen Eisenzeit.

Bedst bevaret var en række gårdsanlæg fra ældre romersk jernalder, hvor væggrøfter, båseskillerum og de omgivende hegn var bevaret. Flere steder fandtes endda rødbrændte lergulve, ildsteder og stensatte grebninger i staldenderne (fig. 7). Det er formodentlig beboerne fra disse gårde, der er begravet på det netop udgravede gravfelt beliggende ca. 100 meter længere mod nord. Det er tydeligt, at de har haft en forkærlighed for anvendelsen af sten såvel i deres huse som i deres grave.

Gravfeltet

Udgravningen i år 2000 begyndte i april måned[13]. Det nye udstykningsområde så ved første øjekast ikke specielt spændende ud. Området lå lavt i forhold til de tidligere udgravningsfelter, der var ingen kendte fortidsminder på arealet, og hele området var græsbevokset, så den forudgående rekognoscering havde ikke resulteret i nogle fund. Umiddelbart synes denne halvfugtige eng ikke velegnet til bebyggelse. Det var udelukkende den korte afstand til fundstedet for de rige kvinder, som fik os til at iværksætte en prøvegravning.

Forhåbningerne var heller ikke de allerstørste, da rendegraveren begyndte at grave den første søgegrøft. Men allerede efter et par timer dukkede der en brandgrav op, og snart efter fremkom en mørkfarvning i sandet, hvis form og farve umiskendeligt mindede om en grav – og snart dukkede flere op. Foruden gravene var der mange andre nedgravninger, men med en mere mørk, gråsort fyld. De virkede moderne, og i hovedparten af dem lå der også tegl eller jydepotteskår. Enkelte af de spredte stolpehuller er formodentlig forhistoriske, men ellers er det kun gravene, som med sikkerhed kan dateres til oldtiden. Begravelsespladsen har altså i dette tilfælde været adskilt fra bopladsen.

Da muldjorden var fjernet var der i alt fremkommet 17 jordfæstegrave – grave, hvor den døde lå ubrændt – samt to muligvis tre brandgrave.

Jordfæstegravene

Gravene lå i et N-S orienteret forløb (fig. 8). Alle gravene var orienteret ØSØ-VNV eller Ø-V på nær grav A2002, som var orienteret ØNØ-VSV. Parallelt med et moderne skel og et nyplantet læhegn fandtes en række grøfter, der tolkes som et dige eller vejforløb. Da dette skar både grav A2046 og A2053, kan der ikke være tale om noget, som eksisterede allerede i jernalderen. Det ser ud som om, der er en grænse mod vest, som gravene ikke overtræder, men her fandtes ingen spor af hegn eller vejforløb, som gravene kan have respekteret. Mod øst er linjen knap så skarp, og der er en tendens til, at de største grave ligger længst mod øst.

To grave, A2017 og A2046, var markeret på overfladen med lave høje, ca. 40 cm, dækket med sten (fig. 9). Stendækket lå højt i muldlaget, men umiddelbart var højene ikke synlige før fjernelsen af muldlaget. Der var ikke spor af tørveopbygning. Tilsyneladende var der blot tale om jord, opkastet på gravene, og dækket med sten. Tæt ved gravhøjene lå de største grave – jo længere væk herfra jo mindre og dårligere udstyret var gravene. Der har åbenbart været prestige i at ligge nær gravhøjene. Muligvis er der tale om to familiegravpladser koncentreret om hver sin høj. Jordfæstegravene er meget forskellige, men

Fig. 8: Plantegning over felt 4. Gravene er skraveret.

Plankarte über Feld 4. Die Gräber sind schraffiert.

Fig. 9: Snit gennem lav jordhøj. Grav A2017 lå under højens sydligste halvdel. Foto: Varde Museum.

Schnitt durch einen nidriegen Hügel. Grab A2017 lag unter der südlichen Hälfte des Hügels.

kan groft inddeles i en række grupper efter deres opbygning og indhold (jf. skemaet fig. 10).

Tomme grave

Fire grave kunne blot udskilles ved hjælp af deres form og fyld. Her fandtes ingen spor af stenpakninger, kister eller oldsager, kun i én af dem var der spor af en form for tørvepakning. Karakteristisk for disse var, at de var de mindste grave på pladsen med et længdemål på mellem 1,20 og 1,75 m (fig. 10). Alle de øvrige grave er over 2 m lange. De ligger også længst væk fra de med høj markerede grave. Her er sikkert tale om børn eller andre personer af lav status.

Grave med stenpakning i toppen

Fem grave havde en stendynge liggende over graven (fig. 10). Disse sten stak op i muldlaget, men det er uvist, om de kunne ses på overfladen i oldtiden og dermed har gjort gravene synlige, eller de blot har afsluttet tilkastningen af graven. Stenlægningerne lå som regel på gravens vestende – altså hovedenden (fig. 11).

Grav nr.	Nedgravningens mål	Kiste mål	Orientering	Dækket af jordhøj	Stendynge o. grav	Brædepiet	Stenpakning i grav	Stenramme	Tørvepakning	Stottesten for kiste	Kistespor	Skeletspor	Bærerstænger	Bundbrolægning	Lerkar	Kniv	Ragekniv
A2001	2,15x1,60x0,8	1,15x0,6	ØSØ-VNV				x				x	x				•	
A2002	2,0x1,5x0,5		ØNØ-VSV									x					x
A2003	1,20x0,8x0,4		ØSØ-VNV														
A2006	2,0x1,2x0,65	1,6x0,6	Ø-V				x	x		x	x						x
A2007	2,60x1,40x0,6		ØSØ-VNV		x		x	x						x	x	xx	x
A2008	1,40x0,9x0,16		ØSØ-VNV														
A2009	2,0x1,1x0,35	1,40x0,6	Ø-V						x	x	x	x					
A2010	2,10x1,1x0,35	1,75x0,6	Ø-V								•	x				x	
A2013	2,35x1,40x0,85	1,90x0,65	ØSØ-VNV		x	x	x	x			x	x			xx	x	
A2015	3,0x1,55x0,7	2,30x0,9	ØSØ-VNV		x		x					x		x	xx	xx	•
A2017	2,20x1,25x0,55	1,55x0,75	ØSØ-VNV	x	x		x				x	x					
A2020	1,75x1,15x0,65		ØSØ-VNV							x							
A2038	1,20x0,80x0,44		ØSØ-VNV														
A2039	2,50x1,40x0,80	2,10x0,75	ØSØ-VNV								x			x	xx	x	
A2046	2,50x1,40x0,70	1,50x0,60	ØSØ-VNV	x	x		x	x			x	x	x		x	x	
A2049	2,20x1,30x0,65	1,75x0,65	Ø-V			x					x	x			x	x	
A2053	2,40x1,50x0,80	1,40x0,5	ØSØ-VNV								x		x			xx	x

Fig. 10: Skema over gravenes opbygning og indhold. Da præparaterne med jerngenstandene endnu ikke er undersøgt, kan antallet af knive godt ændre sig. Desuden kommer der givetvis flere oldsagstyper til.

Schema über den Aufbau und Inhalt der Gräber. Da die Präparate mit den eisenen Gegenständen noch nicht untersucht sind, kann die Anzahl der Messer sich ändern. Ausserdem kommen sicher neue Typen von Altertümern hinzu.

Fig. 11: Overfladen af grav A2007, hvor der i vesten-den ses en stendynge. Dybere i graven fandtes det ene stenlag efter det andet over en omhyggelig anlagt bundbrolægning. Foto: Varde Museum.

Die Oberfläche von Grab A2007, wo es am Westende des Grabes einen Steinhaufen gab. Tiefer im Grab gab es die eine Schicht Steine nach der anderen. Ganz unten gab es ein sorgfältig angelegtes Bodenpflaster.

Grave med stenrammer og stenpakninger

Syv grave havde stenpakninger i gravfylden, heraf havde fire endvidere en stenramme i bunden af graven (jf. fig. 10). Stenpakninger var i toppen af gravene mest koncentreret langs kanten af gravene, mens de dybere nede lå i midten, hvilket tolkes som en sammensynkning af graven. Dette forekom både i grave med og uden kiste. I mange tilfælde har stendækket sikkert været anbragt oven på kisten og er sunket ned i denne, da den formuldede (fig. 12). Andre steder blev stenene sat som en ramme for at markere gravrummet eller støtte kisteplankerne (fig. 13). I nogle af gravene var stenene bemærkelsesværdig pæne – de virkede ikke som tilfældigt opsamlede marksten.

Under udgravningen blev der fremsat en teori om, at alle, der deltog i begravelsen, medbragte en sten, som de med omhu havde udvalgt. Stenen blev derefter, som et led i begravelsesritualet, placeret i graven.

Grave med skeletspor

I fire grave fandtes der spor af ligene i form af en mørk fedtet aftegning (fig. 10). Ligene

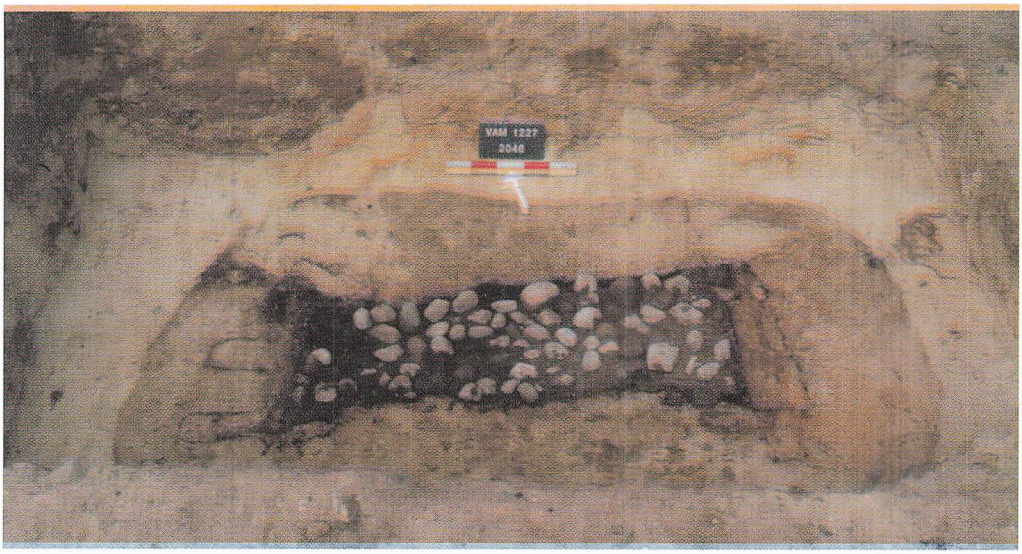

Fig. 12: Grav A2046. Stenene er sunket ned i kisten. Foto: Varde Museum.

Grab A2046. Die Steine sind in den Sarg gesunken.

Fig. 13: Grav A2009. Stenramme i bunden af graven. Foto: Varde Museum.

Grab A 2009. Ein Steinrahmen am Boden des Grabes.

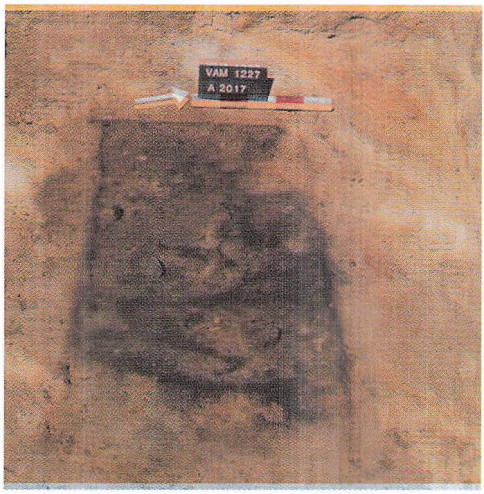

Fig. 14: Grav A2017. Skeletspor og kistespor. Foto: Varde Museum.

Grab A2017. Skelettspuren und Spuren vom Sarg.

var placeret på samme måde: på siden med optrukne ben i såkaldt hockerstilling (fig. 14). I alle tilfælde lå personen med hovedet i vest.

Kister

I 11 grave var der spor af plankekister, hvis længde varierede fra 1,40 til 2,30 m, (jf. fig. 10). Kistetyperne var forskellige, og der forekom både kister, hvor hjørnerne var tilpasset, og plankekister, hvor enten gavlen eller langsiderne ragede ud. Her synes ikke at være et fast mønster. Der var sjældent spor af en plankebund, så man må forestille sig, at siderne var bygget nede i graven, og liget

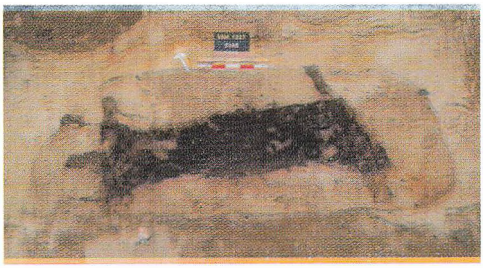

Fig. 15: Bunden af grav A2046. Det formuldede spor af to tværgående bærestænger ses rage ud på hver side af kistebunden. Foto: Varde Museum.

Der Boden im Grab A2046. Die verfaulten Spuren von zwei Tragstangen ragen aus den Seiten des Sarges heraus.

efterfølgende var placeret måske ikke lige på jorden, men på et skind eller et tæppe.

I to tilfælde fandtes der formuldede spor af tværgående bærestænger under kisten (fig. 15), så her har kisterne nok været konstrueret et andet sted og sænket ned i graven. Som nævnt er der flere eksempler på, at man har anvendt en ramme af sten til støtte for kisternes sider.

Grave med bundbrolægning

Mest bemærkelsesværdig er tre grave med brolægninger i bunden. Disse grave var samtidig gravpladsens største og rummede flest gravgaver. Gravene afveg en smule indbyrdes med hensyn til deres konstruktion. A2007 og A2015 lå ganske tæt i forlængelse af hinanden (fig. 16), men deres nedgravninger var tydeligt adskilt, så der er ikke tale om en dobbeltgrav.

Karakteristisk for de to tætliggende grave var, at der var utrolig mange sten i gravfylden, flere hundrede i hver grav. I A2039, som ligger i den anden ende af gravpladsen, var der kun enkelte spredte sten i gravfylden. A2015 og A2039 havde kister, hvilket der ikke fandtes spor af i A2007. I A2015 har kisten stået som en ramme uden bund og låg oven på stenlægningen, mens kistesporet i A2039 indrammer bundbrolægningen. Man har muligvis sat kisterammen ned i graven og brugt den til at støde stenene op imod,

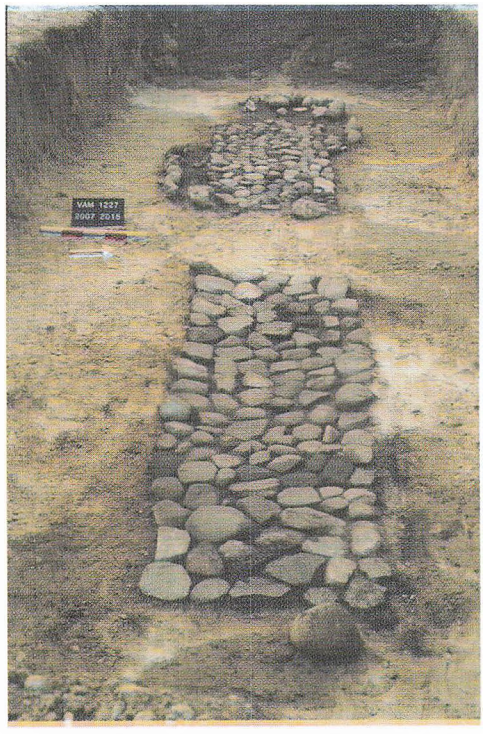

Fig. 16: Bundbrolægninger i grav A2015 forrest og A2007 bagerst. Foto: Varde Museum.

Im Vordergrund Bodenpflaster im Grab A2015. Im Hintergrund A2007.

hvorved bundbrolægningen fik sin nøjagtige rektangulære form. Bundbrolægningen i A2007 bestod af 8-10 cm store sten omhyggeligt anbragt og tilpasset hinanden. I gravens sydvestlige del var brolægningen afbrudt, og en række lidt større sten var placeret lidt uden for brolægningen i en symmetrisk modstillet kvartcirkel. Grave med bundbrolægning fra ældre romersk jernalder er sjældne og tilsyneladende et vestjysk fænomen. En lignende grav blev udgravet i udkanten af Ringkøbing i 1996[14].

Gravgods

Oldsagsmaterialet er endnu ikke konserveret, så der er tale om nogle foreløbige betragtninger. Seks grave havde ingen former for udstyr, mens de øvrige enten var forsynet

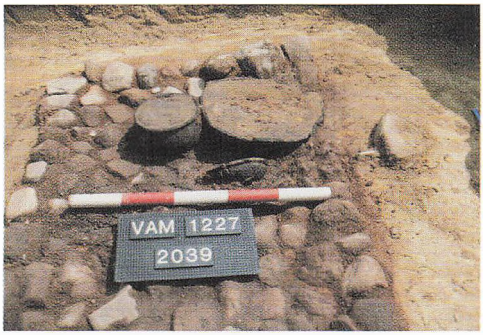

Fig. 17: Lerkar anbragt på bundbrolægningen i grav A2039. Foto: Varde Museum.

Tongefäss auf dem Bodenpflaster im Grab A2039.

med en eller flere knive og et til tre lerkar. Udrustningen må beskrives som sparsom, hvilket tildels kan skyldes bevaringsforholdene. Jernet er meget medtaget, og stedvis kunne iagttages grønne irfarvninger, som kan have været helt opløst bronze. Gravgaverne synes primært at være anbragt i øst – fodenden (fig. 17). Et lerkar fundet i grav A2046 skiller sig ud og må beskrives som helt specielt: et fodbæger på fire ben (fig. 18).

Det er ikke muligt at kønsbestemme de gravlagte, da der intet knoglemateriale er bevaret fra jordfæstegravene. Men i tre grave lå en halvmåneformet ragekniv, og i A2006 fandtes en lansespids. Disse grave tolkes som mandsgrave. I brandgraven A2052 var der også medgivet en halvmåneformet ragekniv, og knoglebestemmelsen her tyder også på en mandsperson. Knoglerne i brandgrav A2004 tolkes som en kvinde og hendes nyfødte[15].

Datering

På baggrund af lerkarrene kan gravpladsen dateres til ældre romersk jernalder (0-160 e. Kr.). Karakteristisk er fortykkede, facetterede rande og x-formede ører. De halvmåneformede rageknive er ligeledes typiske for ældre romersk jernalder. Bortset fra grav A2002, hvis orientering afviger fra de øvrige, ligger gravene regelmæssigt, og der er ingen grave, som skærer hinanden. Gravpladsen tolkes som en helhed, hvor man med udgangspunkt i hver sin højgrav har anlagt en gravplads. Måske har to slægter igennem nogle generationer begravet sine døde her.

Lene B. Frandsen, født 1959. Cand.phil. i forhistorisk arkæologi fra Aarhus Universitet, arbejdede derefter en årrække på Den antikvariske Samling i Ribe, og blev i 1990 museumsinspektør på Museet for Varde by og Omegn.

Noter

1. Frandsen & Westphal 1996, s. 53.
2. Jørgensen & Petersen 1998, s.150.
3. Tutulusfiblen er konserveret af Gerd Nebrick fra Konserveringstjenesten i Ribe. Der foreligger en gennemarbejdet konserveringsrapport, som beskriver fiblens opbygning og materialer. Kons. nr. 95613.
4. Ethelberg 2000, s. 54.
5. Ilkær 2000, s. 152, Carnap-Bornheim & Ilkær 1996, tafel: 128, 205, 206, 207, 239.
6. Ethelberg 2000, s. 53. Tutulusfiblen fra Skovgårde dateres til periode C1b (210/220-250/260), men er muligvis først nedlagt i periode C2 (250/260-310/320).
7. Hoops 1994, s. 503. Tutulusfibel type Diensted.
8. Ethelberg 2000, s. 180.
9. Carnap-Bornheim & Ilkær 1996, tafel: 121, 129, 135.
10. Glob 1980, opslag 30. Ved findested Illerup Ådal er der afbilledet et fugleformet beslag, som har en vis lighed med fuglefiblen fra Billum.
11. Ethelberg 2000, s. 52.
12. Ethelberg 2000, s. 411. Se principskitse af konstruktion af bøjle og nåleskede for rosetfiblen fra Skovgårde.
13. Udgravningen af gravfeltet i Billum år 2000 har J. nr. VAM 1227. Udgravningsberetning samt genstande befinder

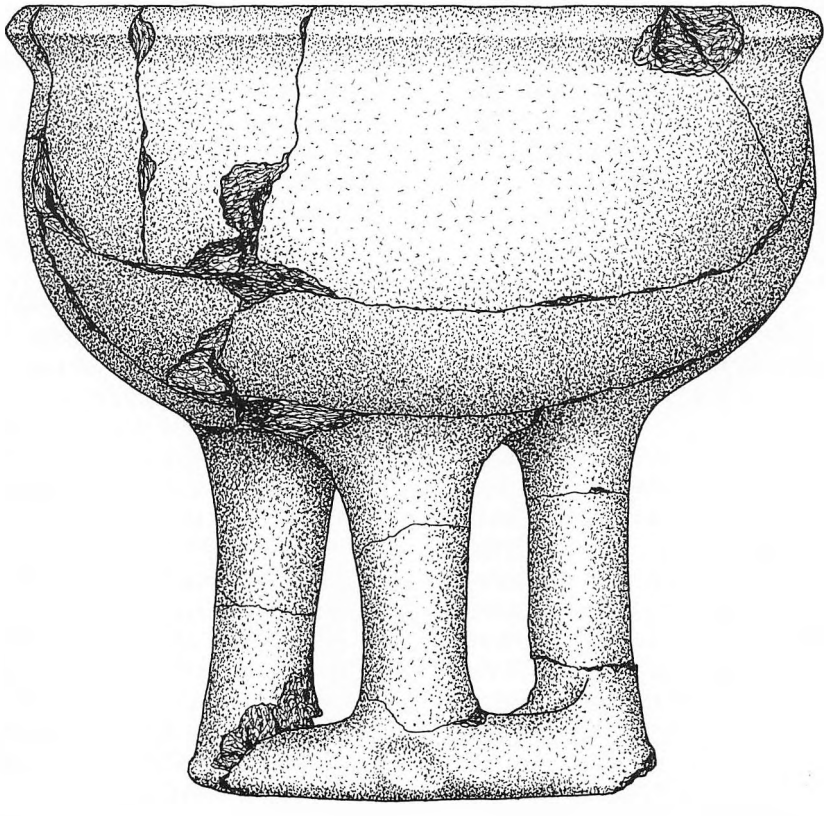

Fig. 18: Fodbæger fra grav A2046. Lerkarret er tildannet i sortglittet lergods. Tegning: Bent Ejner Nielsen.

Fussbecher von Grab A2046. Das Tongefäss ist aus schwarzgeglättenen Ton gebildet.

sig på Museet for Varde By og Omegn. Udgravningsleder: Museumsinspektør Lene B. Frandsen. Desuden medvirkede udgravningstekniker Søren Christensen og følgende arkæologistuderende: Paw Jørgensen, Flinders University, Adelaide; Niels Algreen Møller, Københavns Universitet; Kamilla Fiedler Terkildsen, Niels Terkildsen, Lise Hein Pedersen og Jørgen Westphal fra Aarhus Universitet. Rendegraveren blev ført af Henning Lund Jepsen fra Varde Maskinstation. Tak til naboerne i Billum for en aldrig svigtende interesse.

14. Eriksen 1996, s. 63.
15. Knoglebestemmelsen er foretaget af Paw Jørgensen, Flinders University, Adelaide.

Litteratur

Carnap-Bornheim, C. v. & J. Ilkær: *Illerup Ådal. Die Prachtausrüstungen*. Jysk Arkæologisk Selskab, 1996.

Ethelberg, P.: *Skovgårde, Ein Bestatungsplats mit reichen Frauengräbern des 3. jhs. N. Chr. auf Seeland*. Det kongelige nordiske Oldskriftselskab, København 2000.

Frandsen, L. B. & J. Westphal: De rige kvinder i Billum. *Mark og Montre* 1996, s. 48-53.

Glob, P. V.: *Danefæ*. Nationalmuseet 1980.

Hoops Realleikon der germanischen Altertumskunde bd. 8 1994: Fibel und fibeltracht.
Ilkjær, J.: *Illerup Ådal et arkæologisk tryllespejl*. Jysk arkæologisk Selskab. 2000.
Jørgensen, L. & P. Vang Petersen: *Guld, magt og tro*. Nationalmuseet 1998.
Eriksen, P.: Levende døde fra Rindums jernalder. *FRAM* 1996.

ZUSAMMENFASSUNG

Die steinreichen Skelettgräber in Billum – Begräbnisse aus der römischen Eisenzeit

In Verbindung mit der Erschliessung einiger Grundstücke in Billum westlich von Varde hat das Museum von Varde umfassende Ausgrabungen unternommen. Zuerst im Artikel werden 4 goldene Fibel erwähnt, die in zwei reichen Frauengräbern aus der jüngeren Eisenzeit gefunden wurden. Beide waren mit gläsernen Einlagen versehen, die für das westjütländische Gebiet charakteristisch sind. Die Prachtschmucksachen könnten lokal hergestellt sein.

Die Spuren der Siedlung decken eine lange Zeit – vor Christi Geburt bis etwa 700 nach Christi Geburt. Am besten bewahrt waren eine Reihe Hofanlagen aus der älteren Eisenzeit mit einem Haufen von Steinen. Es sind vermutlich die Bewohner dieser Höfe, die auf dem Gräberfeld ein wenig nördlich der Siedlung beerdigt sind. Im Gräberfeld gab es 17 Begräbnisse aus der älteren römischen Eisenzeit (Figur 8). Einige der Gräber zeichneten sich mit einem fantastischen Reichtum von Steinen aus. U.a. gab es ein Pflaster aus Stein.

Zwei Gräber – A2017 und A2046 – waren mit zwei kleinen Hügeln markiert. Dicht daran lagen die grössten und reichsten Gräber. Es war offenbar mit Prestige verbunden, dicht an den Hügeln zu liegen. Möglicherweise handelt es sich um zwei Familiengräber, die um die Hügel konzentriert sind. Die Gräber waren sehr verschieden. Bemerkenswert waren drei Gräber mit kunstvollem Pflaster auf dem Boden (Figur 16). Die Beigaben, Tongefässe und eiserne Messer, scheinen vor allem in dem Ostende der Gräber angebracht – also im Fussende. Es war nicht möglich, das Geschlecht der Toten zu bestimmen. Mit den Gefässen als Hintergrund kann das Gräberfeld in die ältere Eisenzeit datiert werden – d.h. von 0 bis 160 nach Chr.

Holger Villumsen, museumsinspektør

Heden. Europas kulturlandskab langs Atlanterhavet

– en særudstilling på Vorbasse Museum

Vorbasse Museum viste fra oktober 2000 til maj 2001 en særudstilling om Europas hede som et unikt kulturlandskab på tværs af nutidens grænser mellem nationalstaterne. Efter 6.000 år som lavteknologisk landbrugsområde er resterne af heden i dag et rekreativt område, hvor nutidens befolkning forener fritid og identitet. Trods fredninger er dette landskab truet af det moderne samfunds udvikling.

Europas hedelandskab vandt udbredelse efter, at mennesket for ca. 6.000 år siden begyndte at bearbejde det af naturen givne naturlandskab. Heden er derfor et kulturlandskab.

I arktisk klima, på tundra og i bjerge nord for trægrænsen forekommer hede på naturens egne betingelser, men disse heder ser vi bort fra i denne artikel, hvor menneskets brug af naturen er i fokus.

I vort varmere klima er Europas menneskeskabte hede et resultat af en proces, hvor disse tre elementer er forenet[1]:

1. Hedelandskabet er domineret af *kulturskabte plante- og dyresamfund*. Dværgbuske som lyng og revling dominerer

Fig. 1: Revling og blomstrende lyng på Gråhede mellem Billund og Grindsted. I venstre side er lyngbuskene klippet ned med moderne maskiner. Fra højre trænger blåtop lyngen tilbage. Foto: Holger Villumsen.

Krahenbeere und blühende Heide auf Gråhede zwischen Billund und Grindsted. Links sind die Heidensträucher von modernen Maschinen abgeschnitten. Rechts wird die Heide von Heidengras verdrängt.

landskabet efter, at mennesket har afbrændt skoven og med primitivt landbrug udpint jorden.
2. Hedelandskabet er afhængigt af, at mennesket holder det vedlige. I hedebondens tid foregik *landbrugsdriften* med metoder, der var tilpasset hedens naturressourcer.
3. *Kulturarven* er et resultat af de særlige vilkår, som menneskene på heden levede under i hedebondens tid. Livet med hedens sparsomme naturressourcer afspejles i menneskenes åndelige og materielle kultur.

Denne definition af heden er udviklet af kulturhistorikere og naturhistorikere i fællesskab, og den er en videreudvikling af naturhistorikernes definition, der indtil for få år siden dominerede de fleste menneskers opfattelse af heden. Naturvidenskaben så dengang blot heden som et særligt plantesamfund på mager og sandet jord med dværgbuske som den dominerende vegetation, men i dag er det kulturhistoriske aspekt også kommet med[2]. Konsekvensen af naturvidenskabens tidligere så floraorienterede definition er, at bestræbelserne på at bevare heden ikke altid har været så effektive, som de kunne være.

Formål

Den aktuelle anledning til at vise en særudstilling om Europas hede var at skabe opmærksomhed om heden som et europæisk kulturfællesskab igennem flere tusinde år. Med lovgivning har hedestaterne forsøgt at bevare heden til kommende generationer, men fredning er ikke nok til at sikre kontinuitet i hedelandskabets kulturhistorie. Den moderne samfundsudvikling truer dets fortsatte eksistens, og Europas befolkning bør derfor diskutere, om indsatsen til bevaring af heden skal forstærkes[3].

Europas hede er i fare

Meget store dele af Europas tidligere så vidtstrakte hedelandskab forsvandt i tiden fra 1700-tallets anden halvdel til omkring 1950 som følge af målrettet omlægning til ager- og skovdrift. Kun på grund af målrettet bevaring kan vi i dag se rester af hedens karakteristiske plantesamfund i landskabet, men det har sjældent et helt autentisk udseende. Nutidens hede er ofte iblandet græsser, træer og andre planter. Uden bevidst vedligehold fra menneskets side vil de tilbageværende hedearealer trods menneskelig velvilje følge naturens egne love og springe i skov.

De største direkte trusler mod hedens fortsatte eksistens er:

1. Luftbåren forurening med kvælstof fra industriel produktion i by og på land. Kvælstof kommer blandt andet fra industrilandbrug med fordampning fra store svineproduktioner og fra markudbringning af gylle med bredspredere.
2. Utilstrækkelig naturforvaltning.
3. Generelt varmere klima.
4. Angreb fra lyngbiller.
5. Menneskeskabt skovrejsning, der blandt andet anvendes til industriproduktion af træbaserede varer og som rekreative områder for mennesker.
6. Afledt af de nævnte problemer følger trusler imod hedens særlige plante- og dyreliv, der er i fare for at forsvinde, hvis heden forsvinder[4].

Følgerne af det moderne samfunds stadige forandringer er omfattende, men i mylderet af komplekse, tekniske detaljer er det vigtigt at holde sig de grundlæggende fakta om hedens kulturhistorie for øje. Et lavteknologisk stenalderlandbrug skabte den første hede, som kun eksisterer i kraft af en vanskelig økologisk balancegang. Hedens eksistensbetingelser havde i fortiden og har i nutiden stadigvæk mange fælles træk på tværs af nutidens grænser mellem nationalstaterne i Vesteuropa, og derfor er der mange fordele ved internationalt samarbejde om såvel hedens fortid som dens fremtid. I dette samarbejde bidrager de kulturhistoriske museer med viden om hedens kulturhistorie. Selve

Fig. 2: Fra særudstillingen på Vorbasse Museum om Europas hedelandskab. Foto: Holger Villumsen.

Aus der Sonderausstellung auf Vorbasse Museum über die Heidenlandschaft Europas.

bevaringsarbejdet varetages af såvel offentlige som private naturforvaltere.

Særudstillingen på Vorbasse Museum

Særudstillingen på Vorbasse Museum var et indlæg i debatten om de ovenfor nævnte spørgsmål. Den var sat sammen af en international halvdel og en lokal halvdel. De to dele udgjorde tilsammen en helhed, der viste en forbindelse mellem vort lokale hedelandskab og hedelandskaber i andre egne af Europa.

Den internationale udstillingsdel er en vandreudstilling med tekst og billeder, der viser hedelandskabets særlige karakteristika. Titlen er *Oplev Europas lyngheder – en 5.000 år gammel kulturarv*. Vandreudstillingen er trykt på 22 plancher i formatet 70 x 200 cm og monteret i sammenkoblede aluminiumsrammer, der uden brug af værktøj kan opstilles på det bare gulv af én person. Den indeholder desuden to tekstiltryk i formatet 2 x 6 m. Producent er det internationale netværk *Heathcult*, hvori Grindsted-Vorbasse Museum har været aktiv deltager. Skov- og Naturstyrelsen ejer den danskprogede version af vandreudstillingen, der blev vist første gang på Vorbasse Museum.

Den lokale del af særudstillingen var produceret af Grindsted-Vorbasse Museum og vistes kun i Vorbasse. Denne del indeholdt museumsgenstande, kort og billeder til formidling af hedelandskabet på Billund-Grindsted-egnen.

Særudstillingen blev åbnet for publikum søndag den 8. oktober 2000 af biolog Hans Jørgen Degn fra Ringkøbing, der i sit daglige virke har naturforvalterens udfordringer fra heden helt inde på livet[5]. Hans Jørgen Degn er opvokset i Plougslund mellem Billund og Vorbasse, og i sin tale fortalte han blandt andet om sin families fortsatte tilknytning til egnens heder, herunder Randbøl Hede.

I det følgende beskrives først det euro-

pæiske udsyn fra særudstillingen og dernæst heden set fra Billund-Grindsted-egnen.

Hedens opståen

For ca. 6.000 år siden var vore forfædres behov for føde vokset i en sådan grad, at fiskeri, jagt og anden indsamling af spiselige sager fra den vilde naturs overflod ikke længere dækkede den voksende befolknings behov. Stenalderens mennesker, der hidtil havde været jægere og samlere, gav sig derfor til at rydde skov for at få frilagt jordarealer til agerbrug og husdyravl. Med agerbruget fik stenalderbønderne mere mad til både den voksende befolkning og husdyrene.

Europas nye agerdyrkere benyttede sig af svedjebrug. Under denne lavteknologiske driftsform praktiseredes afbrænding af skov, opdyrkning og brug af jorden indtil udbyttet ikke længere var tilfredsstillende højt. Når jorden var udpint, flyttedes til et nyt sted og begyndtes forfra, hvorefter den gamle ager på ny sprang i skov. Denne fremgangsmåde med efterhånden *for* hyppig tilbagevenden og genopdyrkning af jorden førte til, at den blev dyrket for intensivt. Mange steder blev skoven helt udryddet, og på næringsfattige steder blev jorden så udpint, at kun dværgbuske som for eksempel lyng og revling kunne leve under de forarmede vilkår. Navnlig i de store, flade egne af Hedeeuropa, hvor jorden indeholder store mængder sand, blev dens anvendelighed til agerdyrkning forringet. Sandjordens indhold af kemiske stoffer blev løsnet og udvasket af nedsivende regnvand, hvorefter de sivede ned igennem jordlagene. Resultatet var podsoljord, hvor der under det udvaskede blegsand udfældedes et jernhårdt lag af sammenkittet, brun sandsten, hvori jernilte er mest synlige. Al er navnet på dette lag, som er nærmest ugennemtrængeligt for planterne og det lavteknologiske landbrug.

Gennem en for aggressiv og ensidig kultivering af jorden havde de første landbrugere ved et uheld skabt heden, der ikke gav ret megen føde fra sig. Heden er derfor et resultat af, at mennesket har overbelastet naturen. Ud fra vore dages tankegang kan vi med en vis ret sige, at Europas hede opstod ved et økologisk sammenbrud som følge af en serie menneskeskabte miljøkatastrofer. Naturen indretter sig imidlertid efter det pres, mennesket udsætter den for. I stedet for skov opstod heden med dens særlige vegetation. Mennesket havde på sit daværende, lavteknologiske stade næppe mulighed for at vælge heden fra. De tog derfor udfordringen op og lærte sig at anvende heden til egen fordel.

Udbredelse

Heden bredte sig fra syd mod nord over en ca. 3.500 km lang strækning hele vejen fra det centrale Portugal i syd til Lofoten i Nordnorge. Fra Irland i vest fulgte heden desuden kysten mod øst langs Nordsøen, hvorfra den nåede det sydvestlige Sverige og strakte sig ind i Østersøområdet forbi Bornholm og langs de sandede kyster i syd til Polen – antagelig helt over langs den yderste kystlinie i Baltikum. Fra kysterne strakte heden sig op til omkring et hundrede kilometer ind på det europæiske kontinent.

I de yderste randområder mod nord og syd findes heden kun i et smalt bælte langs kysten, hvor navnlig luftens temperatur, men også landskabets højde over havet, regulerer dens udbredelse. I nord sætter det arktiske klimabæltes kulde grænsen for den menneskeskabte hedes udbredelse, medens det i syd omvendt er det subtropiske klimabæltes varme, der afgrænser heden. På de koldere bjerge i Norge trives hedens planter ikke, medens de i Portugal trives bedst i køligt bjergklima. På strækningen fra vest til øst er det i højere grad luftens fugtighed end dens temperatur, der regulerer hedens udbredelse.

Vesteuropas klima er langs havet og i de kystnære områder præget af højere luftfugtighed og større nedbørsmængder end længere inde på kontinentet, hvilket er af afgørende betydning for hedens særlige plantevækst. Dette oceaniske klima med en ganske særlig kombination af luftfugtighed og temperatur er afgørende for hedens geografiske udbredelse. Det er også forklaringen på,

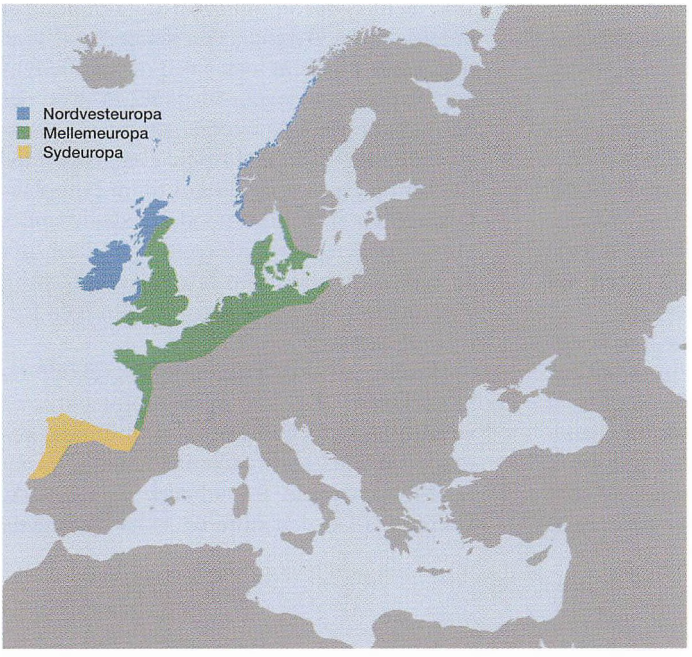

Fig. 3: Den europæiske hedes omtrentlige udstrækning i 1800-tallets første halvdel. Indenfor området findes tre klimazoner. Kort: Herbert Diemont, Holland.

Die ungefähre Ausdehnung der europäischen Heide in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts. Innerhalb des Gebietes gibt es drei Klimazonen.

at heden ikke blot strækker sig i vest-østlig retning indenfor det tempererede klimabælte. Heden følger i højere grad Atlanterhavet fra syd mod nord således, at den fra Portugals bjergtoppe udfordrer dalenes subtropiske varme og fra Norges kystnære områder nord for polarcirklen udfordrer den arktiske kulde. Begge steder lader udfordringen sig gøre på grund af det oceaniske klimas fugtige og milde luft, der bremser udsving af såvel varme som kulde. Ude fra Atlanterhavet strømmer den varme Golfstrøm op langs det vestlige Europa, og dens gunstige virkning på klimaet kan navnlig mærkes langs Norges kyst.

Efter stenalderen fulgte bronzealderen, og på overgangen mellem bronzealder og jernalder omkring år 500 før vor tidsregning blev klimaet lidt køligere og fugtigere. Klimaforandringen var gunstig for heden, der bredte sig yderligere. I vikingetiden omkring år 1000 lå alle kystegne indenfor Hedeeuropa fri for skove, men heden bredte sig også i både middelalderen og tiden efter reformationen, hvor især tiden fra midt i 1500-tallet til midt i 1700-tallet opfattes som en kølig og fugtig tid. Europas hedelandskab nåede sin største udstrækning mellem 1800 og 1850.

Europas hedebondekultur

Menneskene er mestre i at tilpasse sig naturens skiftende betingelser. Vi forstår at skaffe os et livsgrundlag ud af selv de mest pauvre forhold. Efter at skoven var fortrængt, forstod bønderne på Europas hede at anvende de nye naturgivne forhold, hvor agerdyrkning var blevet vanskeligere at praktisere, eftersom en del gødningsstoffer forsvandt med skoven. På de sandede jorder forringedes jordens næringsværdi også af udvaskning. Set fra et overordnet synspunkt anvendte alle hedebønder i Europa de samme fremgangsmåder til at skaffe sig føde, klæder, bolig, opvarmning og andet til livets ophold, og derved skabte de hedekulturen med en række fælles træk, som nogle steder blev holdt vedlige helt ind i 1900-tallet.

Fælles for alle bønder på Europas hede er, at agerdyrkning var underlagt en målrettet satsning på avl af husdyr, og det gjaldt navn-

lig kvæg, får og geder. Svin, der er et skovdyr, anvendtes ikke eller sjældent. Husdyrene udvikledes til at være nøjsomme racer, der kunne leve af en vegetation med reduceret næringsværdi. Navnlig fårene hentede i nogen udstrækning selv deres foder på heden, hvor planterne ligesom landskabet indeholdt en ringe mængde næring. Fårene kunne ofte færdes ude året rundt, da vintrene overalt var forholdsvis milde. Lyngen var mest attraktiv om vinteren, hvor græs ikke fandtes, med mindre menneskene havde været i stand til at bjærge hø til vinterfodring. Om sommeren kunne heden byde på græsser med lav næringsværdi ved moser og i landskabets sumpede lavninger. Lyng kan blive 40-60 år gammel, men den har en væsentlig ulempe. Efter en årrække vokser den sig så stor, at den bliver træagtig og tør, hvilket indebærer, at dyrene ikke længere vil æde den. Dette problem løstes ved at brænde lyngen af på et passende tidspunkt af året, der helst skulle være på overgangen mellem vinter og forår. På dette tidspunkt er planten tilpas tør og jorden tilpas hård til, at lyngplantens rødder ikke lider ubodelig skade under afbrændingen. Efter afbrændingen kom der en kortere periode med lidt græs og navnlig ung og mere saftig lyng, før lyngen igen fortrængte græsset.

Husdyr var ikke kun en fødevarekilde og handelsvare. De var også producenter af værdifuld naturgødning i et indmark-udmarkssystem, hvor strømmen af gødning førtes via dyrene fra udmark til indmark. Udmarken var den store og vidtstrakte hede

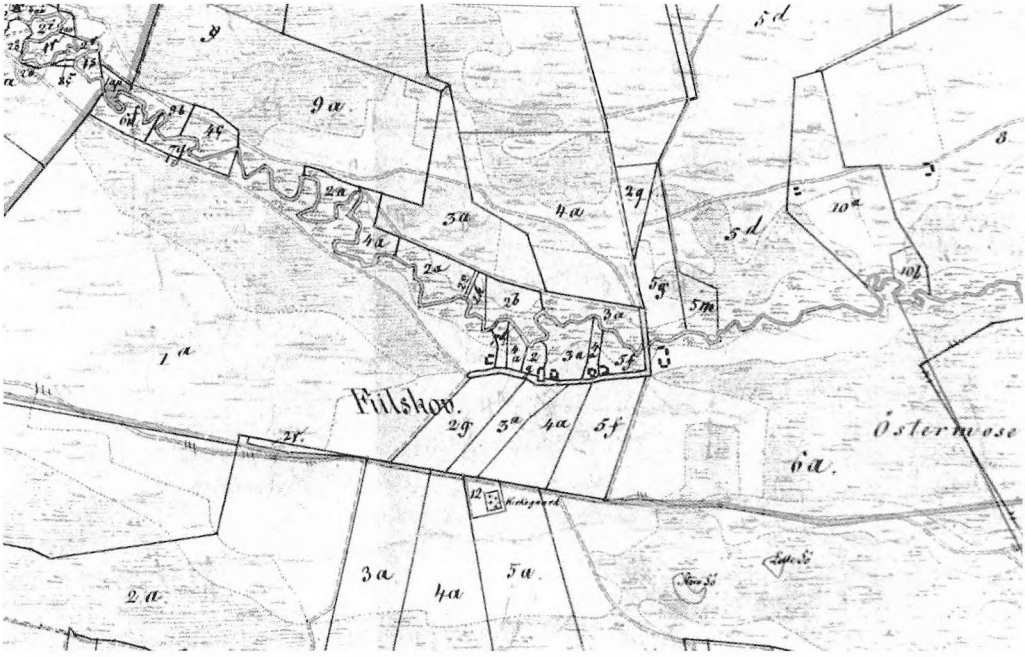

Fig. 4: Indmark-udmark i Det flade Mellemeuropas ådalslandbrug, hvor udmarken udgør langt den største del af landskabet. Indmarken er ageren, der i princippet er små områder langs åen lige udenfor landsbyen. På eksemplet fra Filskov ses Omme Å og mange små engparceller. Hovedparten af ageren lå syd for landsbyen. Hede ses i vest og nordøst, medens hedemose dominerer det øvrige areal. Kort: Sønder Omme Sogn 1844, Kort- og Matrikelstyrelsen.

Heidenlandschaft in flachen Mitteleuropa, wo die Allmende den weitaus grössten Teil der Landschaft ausmacht. Es gibt aber kleine bebaute Parzellen. Dies kann bei Omme Aue in der Nähe von Filskov gesehen werden. Der grösste Teil des Ackers lag südlich des Dorfes. Im Westen und Nordosten gibt es Heide, während das Moor das übrige Areal dominiert.

Fig. 5: Små indmarker på heden i nationalparken Gerês, Portugal. Foto: Holger Villumsen.

Kleine bebaute Felder auf der Heide im Nationalpark Gêres in Portugal.

samt den meget mindre eng, medens indmarken var et ret lille areal med især ageren, hvor gødningen blev fordelt omhyggeligt. Agerens størrelse var nøje udmålt i forhold til hvor store mængder dyregødning, der var til rådighed. I indmarken lå også bygninger til såvel dyr som mennesker. Engens græs havde en langt højere foderværdi end det fattige græs fra heden. Som tommelfingerregel kunne græs fra én tønde land eng efter fodring af husdyrene og omdannelse til naturgødning forsyne fem tønder land ager med gødning. Græs af én tønde land hede kunne via dyrenes fordøjelse derimod næppe præstere mere gødning end, hvad der kunne anvendes på 1,5 tønder land ager. I visse egne af Europa var grænsen mellem indmark og udmark tydeligt markeret med et stengærde, der forhindrede dyrene i at trænge fra heden ind på det omhyggeligt udmålte agerareal. I gærdet var ofte indbygget en stald, hvor dyrene kunne værnes mod vejr og rovdyr, og hvor deres gødning bekvemt kunne indsamles og transporteres ind i indmarken. De sandede jorder er imidlertid ofte stenløse, hvilket gælder i Jylland, og derfor anvendtes dette materiale ikke her. I stedet anvendtes cirkelformede dyrefolde bygget af tørv.

Udmarkens vegetation blev således nyttiggjort ved græsning med efterfølgende indsamling af gødning i huse eller folde til brug på agrene. Fra udmarken kunne der hentes planter til staldfodring og til strøelse under dyrene. Her blev også hentet tørv, der anvendtes til at opsuge værdifuld ajle fra dyrene, og disse tørv kunne være både hedens morlag og mosernes tørre, øvre smuldlag. Fra de mange moser i Europas nordlige egne blev især hentet de rigeligere mængder tør tørvesmuld, medens hedens øverste lag af lyngbevokset morjord blev anvendt i de sydlige og centrale egne, herunder Danmark.

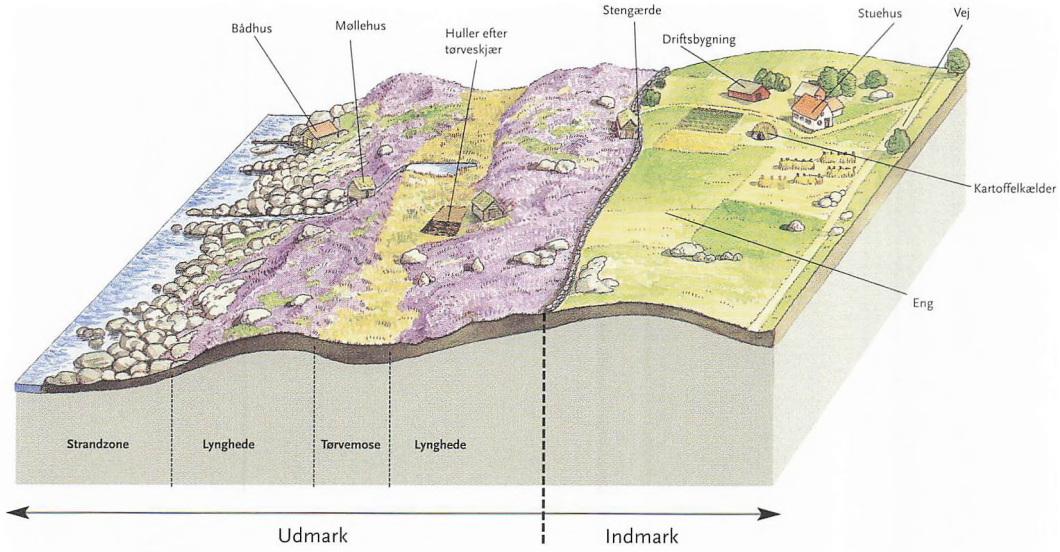

Fig. 6: Hedelandskabets struktur i Det våde Nord. Principmodel med udgangspunkt i norske forhold. Tegning: Ed Hazebroek, Holland.

Die Struktur der Heidenlandschaft im nassen Norden. Prinzipmodel mit Ausgangspunkt in norwegischen Verhältnissen.

Udmarken leverede også hedetørv, der først anvendtes som byggemateriale og eventuelt som brændsel, hvis morjorden havde tilstrækkelig god brændværdi. Asken anvendtes siden som gødning. De udtjente byggetørv blev findelt og benyttet til fremstilling af gødning. Naturgødning var og blev det altafgørende omdrejningspunkt i hedebondens landøkonomiske regnskab.

De europæiske hedebønder anvendte ikke al deres tid på egentlig landbrugsdrift. De havde også tid til, ja de var ofte helt afhængige af forskellige former for bierhverv, således som vi for eksempel kender jydepotteproduktionen fra Grindsted-Varde-egnen og hosebindingen fra Herning-egnen.

Europas hede i tre zoner

Selv om en række fundamentale træk forenede alle landbrugere på Europas hede, så viser andre træk, at der også var forskelle mellem tre zoner indenfor Europas hedelandbrug. Årsagen til disse forskelle skal søges i de vilkår, som klima og natur stillede hedebonden overfor. Europas hede kan derfor opdeles i zoner efter temperatur og luftfugtighed på en sådan måde, at vi skelner mellem tre zoner kaldet Det våde Nord, Det flade Mellemeuropa og Det farverige Syd.

Det våde Nord

Det våde Nord omfatter Norge, det nordlige Skotland, det vestlige Wales, et lille hjørne af det nordøstlige England og hele Irland, hvor klimaet er præget af kølige somre og milde vintre. Året rundt har Nordzonen meget regnvejr, hvilket indebærer en meget lav fordampning fra jorden. Den ringe grad af fordampning indebærer videre, at der er dannet mange moser på denne del af Europas hede.

Dyrene var i højere grad end i sydligere zoner henvist til græsning på selve heden og i dens moseområder. I de kystnære områder kunne dyrene visse steder placeres på øer, hvor de uden hyrder klarede sig selv uden at være truet af vilde dyr. Dette gav bønderne frie hænder til også at satse på fiskeri, hvilket var et vigtigt bierhverv, der gav fødevarer

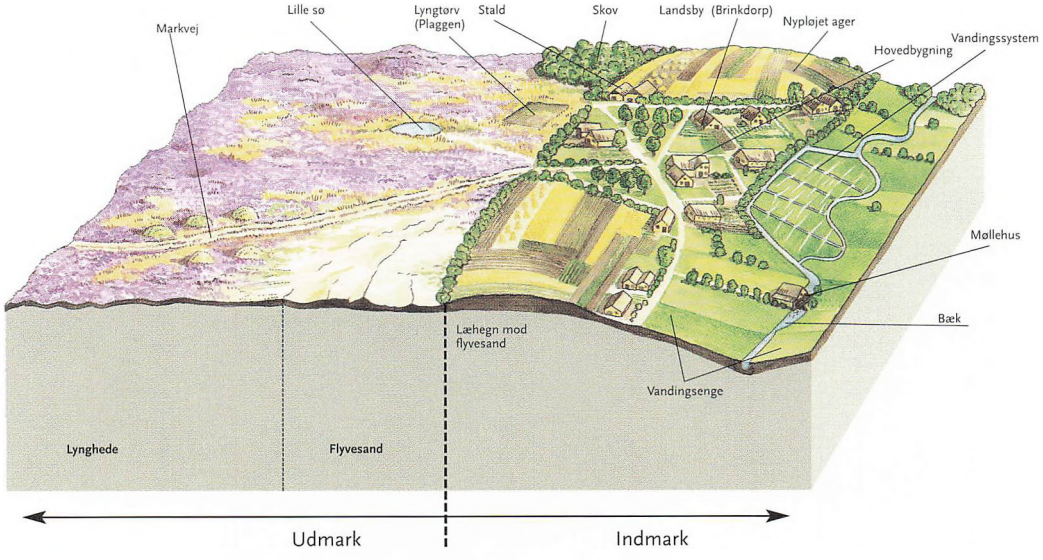

Fig. 7: Hedelandskabets struktur i Det flade Mellemeuropa. Principmodel med udgangspunkt i hollandske forhold, hvor der var tættere befolket og dermed flere gårde end i Danmark. Tegning: Ed Hazebroek, Holland.

Die Struktur der Heidenlandschaft im flachen Mitteleuropa. Prinzipmodel mit Ausgangspunkt in niederländischen Verhältnissen, wo die Bevölkerungsdichte und die Anzahl der Bauernhöfe deshalb auch grösser war als in Dänemark.

især til forbrug i egen husholdning. Nordzonens hedebønder levede på små gårde i tyndt befolkede områder, hvor afstanden til købstæderne ofte var så stor, at de i nogen grad var geografisk isolerede, selv om vandvejen lå åben. På denne baggrund spillede Nordzonens hedebønder længe en ringe rolle i markedsøkonomien.

Det flade Mellemeuropa

Zonen med navnet Det flade Mellemeuropa omfatter det sydlige Skotland, det østlige Wales, næsten hele England, det sydvestlige Sverige, det vestlige Danmark, dele af Fyn og Sjælland, Bornholm, det nordøstlige hjørne af Polen, antagelig også små områder ved kysten længere østpå i Baltikum, store dele af det nordlige Tyskland, Holland, Belgien og store dele af det vestlige Frankrig. Her er klimaet præget af varmere somre og milde vintre. Mængden af nedbør er mindre end i Nordzonen, hvilket indebærer en mindre fordampning fra jorden og dermed en mindre grad af mosedannelse.

Den midterste hedezone var især dannet på de vidtstrakte smeltevandssletter, der opstod efter sidste istid. Sandjordens øverste lag indeholder kun et tyndt lag humus, og den er derfor ekstra næringsfattig og følsom overfor økologisk pres. Det flade landskab var gennemskåret af åer og floder, og langs disse lå enge, hvor der i ofte betydeligt omfang hentedes græs og hø med høj næringsværdi til husdyrene. Græsproduktionen optimeredes ofte ved hjælp af engvandingssystemer. De deraf følgende større mængder dyregødning var grundlag for en større grad af agerdyrkning. Endvidere var følgen af den større gødningsproduktion, at hedebønderne i Det flade Mellemeuropa i højere grad end hedebønderne i Det våde Nord kunne være selvforsynende med vegetabilske fødevarer, navnlig korn, men fra sidst i 1700-tallet også kartofler. Græsningsarealerne ude i den vidtstrakte hede var ikke så enkle at afgrænse med naturens hjælp som på øerne i Det våde Nord, og hyrder med hyrdehunde var derfor nødvendige.

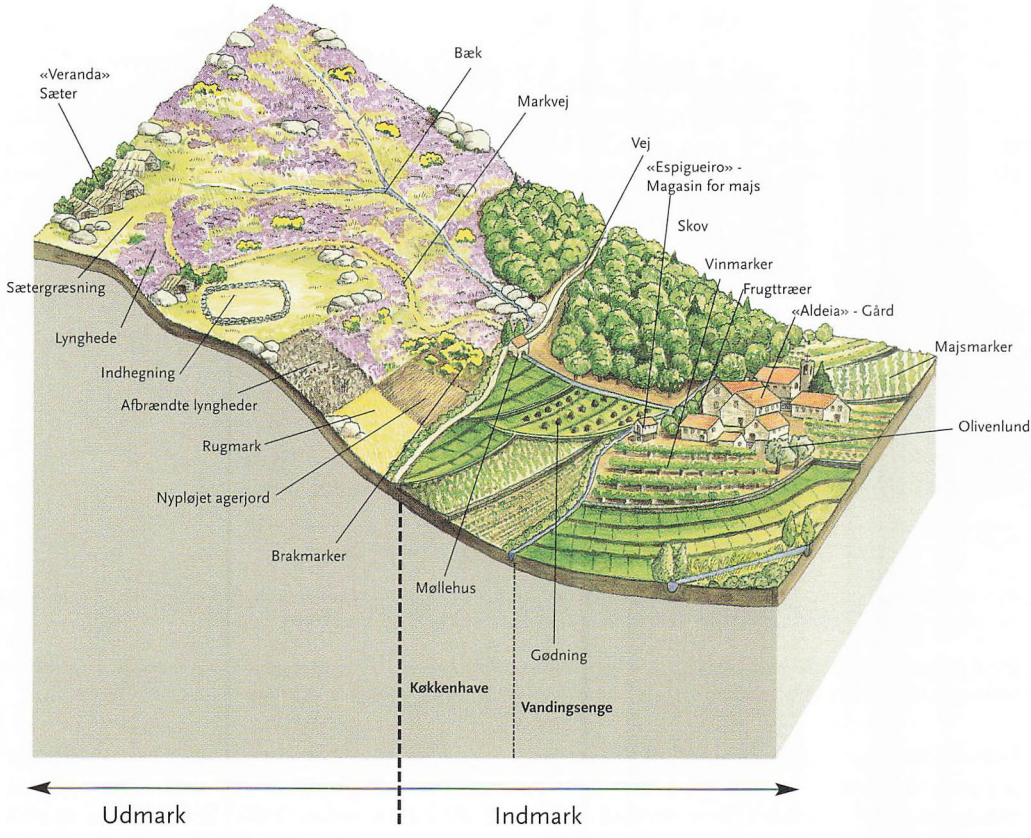

Fig. 8: Hedelandskabets struktur i Det farverige Syd. Principmodel med udgangspunkt i portugisiske forhold. Tegning: Ed Hazebroek, Holland.

Die Struktur der Heidenlandschaft in dem farbenreichen Süden. Prinzipmodel mit Ausgangspunkt in portugisischen Verhältnissen.

Trods større udbytte af landbrugsdriften var bierhverv også i Det flade Mellemeuropa udbredt, og ofte med god afsætning til de nemmere tilgængelige købstæder. Det flade Mellemeuropas hedegårde var større end gårdene i Det våde Nord, da de geografisk set lå tættere på større befolkningsmængder og derfor i højere grad deltog i markedsøkonomien.

Det farverige Syd

Den sidste zone er Det farverige Syd, som omfatter et hjørne af det sydvestlige Frankrig, Baskerlandet, det nordlige og vestlige Spanien samt det nordlige Portugal. Her er klimaet præget af varme somre og milde vintre. Mængden af nedbør er mindre end længere mod nord, men fordampningen er større. Det betyder, at moser er sjældne, og at der er reel fare for tørke på heden. Jo længere sydpå vi kommer, i jo højere grad vil heden være at finde enten på bjergenes toppe eller nær kysten, hvor luften er mest kølig og fugtig. Hedens flora indeholder i denne del af Europa flere forskellige arter og farver. Navnlig gul er en iøjnefaldende farve ved siden af lilla. På græsningsarealer anvendtes både hyrder og hyrdehunde.

Gårdene er ligesom i Det flade Mellem-

europa større end i Det våde Nord, og de tager aktivt del i markedsøkonomien, da de geografiske afstande til byerne er mindre. I de ofte stærkt kuperede bjerge dyrkedes jorden intensivt på terrasser med gødning fra dyr og komposterede plantedele indsamlet på heden. Regnvand ledtes fra bjergene i kanaler ned til brug i landsbyerne, hvorfra spildevandet siden ledtes ud til brug som både vanding og gødning på agerterrasserne. Bierhverv var ikke almindelige i Det farverige Syd, da klimaet var så varmt, at hedebønderne kunne ernære sig ved dyrkning til forbrug eller salg af flere agerprodukter. Udover korn var der tale om for eksempel grønsager, olivenolie og vin.

Huse på heden

Fælles for bebyggelserne på Europas hede er, at de placeredes centralt i indmarken, men ikke på den bedste jord. Mængden af god jord var begrænset, og den blev derfor anvendt som ager.

I Nordområdet ligger gårdene enkeltvis i indmarken i forholdsvis kort afstand fra kysten, og der er måske en strimmel hede og mose mellem indmark og kyst. I Mellemeuropa var gårdene placeret på kanten af agrene lige over engene, der var den mest eftertragtede del af landskabet. Langs åer og enge lå gårdene enten enkeltvis, parvis eller i små landsbyer. I Syd ligger hedegårdene derimod samlet i landsbyer på bjergenes sider omgivet af agerterrasser.

Et gennemgående træk ved de europæiske hedebønders bebyggelser er, at de i mange århundreder foretrak at have alt under ét tag, både mennesker, dyr og øvrige driftslokaler. I dag kendes modellen bedst fra det store, nedersaksiske Hallenhaus i Tyskland og det lave, norske langhus. De enlængede gårde findes ikke længere i Danmark.

Byggematerialerne vekslede efter de muligheder, der bød sig til i det lokale landskab. Til konstruktion af vægge var træ igennem århundreder mest anvendt med blandt andet Portugal og Skotland som de væsentligste undtagelser. Her anvendtes i stedet sten. Tørv var også meget anvendt til vægkonstruktion sammen med træ. Tagene var i

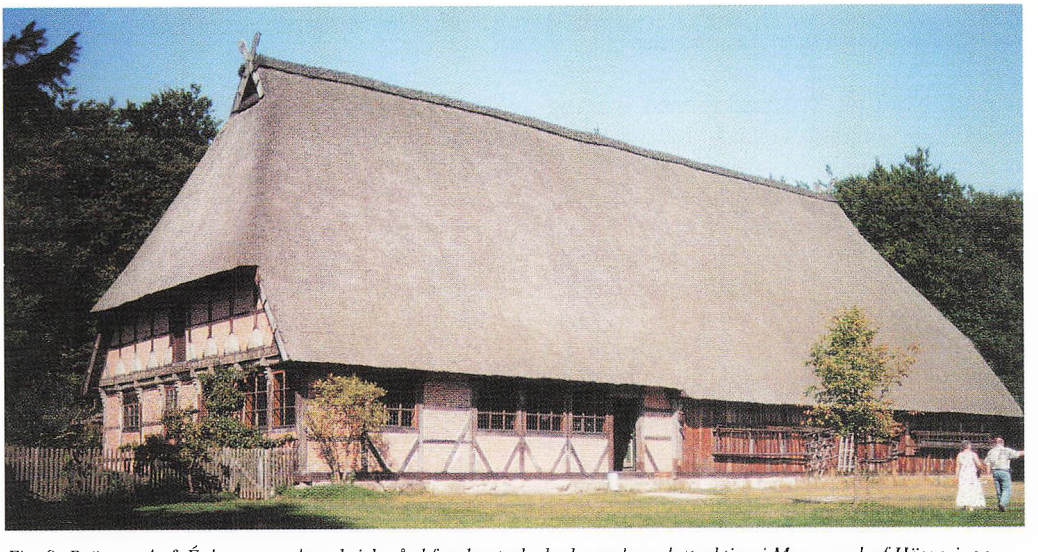

Fig. 9: Brümmerhof. Énlænget nedersaksisk gård fra den tyske hede, nu hovedattraktion i Museumsdorf Hösseringen. Til venstre er beboelsesafdelingen og til højre stald og lade. Alt er under ét tag. Foto: Holger Villumsen.

Brümmerhof. Einseitiger niedersächsischer Hof auf der deutschen Heide, jetzt Hauptattraktion im Museumsdorf Hösseringen. Links die Wohnräume und rechts Stall und Scheune. Alles unter einem Dach.

Fig. 10: Et lille hus på heden. Maleri af Jørgen Glavind (1861-1954), inv. nr. GRM 182x1. Tilhører Grindsted-Vorbasse Museum.

Ein kleines Haus auf der Heide. Gemälde von Jörgen Glavind (1861-1954). Inventarnummer GRM 182x1. Das Gemälde gehört Grindsted-Vorbasse Museum.

navnlig Nord og Syd tækket med lyng og gyvel. Lyng anvendtes også i Mellemeuropa, hvor stråtag imidlertid var mere udbredt.

Bygningsdele af sten og træ blev genanvendt til nye byggeformål, så længe det lod sig gøre. Efter brug til isolering af vægge og tag blev tørv, lyng og andre plantedele anvendt til produktion af gødning. Europas hedebønder var sig i høj grad bevidst, at det knappe naturgrundlag skulle forvaltes med omtanke.

Heden set fra Billund-Grindsted-egnen

I den lokalt producerede del af særudstillingen på Vorbasse Museum var opstillet en hedeplov af den type, der blev anvendt til opbrydning af hede og forberedelse af opdyrkning. Det var i fysisk henseende udstillingens tungeste museumsgenstand, men det var også den eneste museumsgenstand, der manede til overvejelser vedrørende hedens systematiske afvikling. Forrest i udstillingen var på et lag blomstrende lynggrene opstillet en lyngle med skærebladet øverst. Lyngleen var et almindeligt redskab på den jyske hede siden 1600-1700-tallet, og den symboliserer dermed brugen af heden som et element i tidligere tiders landbrugsdrift. I andre egne af Europas hede fandtes beslægtede redskaber til afskæring af lyng.

Hensigten med den lokale del af særudstillingen var i øvrigt at vise hovedtræk af heden, som den fungerede på Billund-Grindsted-egnen før opdyrkningen. Der blev derfor fokuseret på hedelandskabets strukturelle opbygning og på, at heden rummede andet end lilla lyng, eftersom heden var et delelement i en samlet landskabshelhed. Desuden

blev hedebondens dyrehold og øvrige produkter fremhævet sammen med fire malerier af Jørgen Glavind.

Hedelandskaber i Jylland

Omkring 1800 dækkede hedens træløse landskab ca. 25% af Jyllands areal. I Østdanmark fandtes hede kun i begrænset omfang med Bornholm som en markant undtagelse. Store dele af øen var tidligere dækket af et ofte klippefyldt hedelandskab, der kaldtes Højlyngen.

Før opdyrkningen for alvor tog fart i 1800-tallet, bemærkede rejsende på den jyske hede især, at de kunne skue mange kilometer ud over den store landskabsflade. I dag kan vi kun på meget få steder i Jylland genfinde lidt af denne oplevelse, hvor vi står overfor et enormt og vidtstrakt landskab uden træer. Vi har ingen hede, der er så stor, at træer er uden for synsvidde i horisonten. På de bevarede arealer findes desuden hyppigt småtræer, buske og græsser foruden hedens dværgbuske. Danmarks største hedeareal findes øst for Skjern på Borris Hede, hvis ca. 3.000 ha store areal anvendes af Forsvaret og derfor ikke er frit tilgængeligt for offentligheden. Denne hede blev fredet allerede i 1903. Derefter følger Kongenshus Mindepark sydvest for Viborg med ca. 1.200 ha og Hessellund Hede vest for Karup med over 1.000 ha. Hen over grænsen mellem Ribe og Vejle Amter ligger vor lokale ca. 700 ha store Randbøl Hede, der ejes af Skov- og Naturstyrelsen. Spredt ud over Jylland findes mange mindre stykker hede.

Ådalslandbrug med enkeltgårde

Vestjyllands klassiske hedelandskab var en del af det flade Mellemeuropas hede, der ikke kun bestod af sandet jord med dværgbuske. Selve heden lægger beslag på langt den største del af hedelandskabet, men den er ikke enerådende. Det samlede hedelandskab består af å, eng, ager og hede, men indeholdt før opdyrkningen ikke skov eller plantage.

Igennem århundreder var ådalen det vigtigste element i dette kulturlandskab. Den livgivende å førte friskt vand igennem ådalens laveste del, hvor engene lå med livsvigtigt græs langs åens sider. Derfor er de vestjyske landbrug *ådalslandbrug*[6], men mange forskere anvender begrebet *græsmarksbrug* for at adskille dem fra Østdanmarks vangebrug, hvor agerdyrkning var hovedindtægtskilden.

Som perler på en snor lå landsbyer og gårde lige ovenfor eng og å. På den anden side af bebyggelsen lå agrene, og længst borte fra åen lå heden og moserne, der uden afløb til åerne lå i fugtige lavninger på heden. Åen og de frodige enges tiltrækningskraft var så stor, at bønderne også anlagde mange enkelt- eller tvillinggårde langs åerne udenfor landsbyerne for at opnå nærhed til foderressourcerne og den bedste driftsøkonomi. Indtil landsbyfællesskabets ophør omkring 1800 levede det store flertal af Danmarks bønder ellers sammen i landsbyer med fælles landbrugsdrift.

Arealmæssigt udgjorde lyngheden langt det største enkeltelement i hedelandskabet, men den var ikke det vigtigste element i hedebondens driftsøkonomi. Engen var vigtigst, for her hentedes det bedste foder til opdræt af kvæg, der var hedeegnenes vigtigste landbrugsprodukt. Efter engen regnedes ageren. Den enkelte gårds agerareal blev ikke gjort større, end at det efter tilførsel af dyregødning kunne give et acceptabelt høstudbytte. Mængden af dyr var heller ikke større, end at engen skulle kunne levere den nødvendige mængde foder. Kvæget var vigtigst, og derfor blev navnlig antallet af får justeret op eller ned i overensstemmelse med fodermængden. Trods sit enorme areal var heden blot et ressourceforråd, hvorfra bønderne hentede blandt andet tørv og plantedele, der blev anvendt som byggemateriale, gødningstræk og foder. Fra moserne i heden hentedes især brændsel, men tørret gødningstræk kunne også hentes her.

I det samlede hedelandskab gik energistrømmene fra udmark til indmark. Heden og engen var udmarker, hvorfra der hentedes

Fig. 11: Plaggenwirtschaft på Lüneburger Heide omkring 1925. Indsamling af hedetørv til fremstilling af træk, der er en blanding af dyregødning og lyngtørv fra heden. Træk anvendtes som naturgødning i indmarken. Foto: Hermann Fischer, Museumsdorf Hösseringen, Tyskland.

Plaggenwirtschaft auf der Lüneburger Heide um 1925. Torfstücke werden eingesammelt für die Herstellung von Dung. Der Dung bestand aus einer Mischung von Mist und Torf und wurden auf dem bebauten Acker verwendet.

næringsstoffer til brug som gødning på ageren, der sammen med gården lå i indmarken. I det danske sprog anvendes begrebsparret udmark-indmark sjældent udenfor faglige kredse, men det er velegnet til at illustrere energistrømmenes vandring i det næringsfattige landskab.

Heden som ressource

I udmarken var heden en vigtig leverandør af lyngtørv til brug i indmarken ved fremstilling af hedebondens særlige blanding af komposterede plantedele og dyregødning. I mangel af et begreb som udmark-indmark har danske fagfolk ofte anvendt det tyske begreb *Plaggenwirtschaft*. Plagge betyder lyngtørv, og vi kan derfor sige, at hedebønderne praktiserede lyngtørvslandbrug på deres agre.

Hedetørv, der er det samme som lyngtørv, blev fremstillet ved at skære det øverste lag morjord med lyng af lyngheden. Morjord er jord med et stort indhold af mere eller mindre forrådnede plantedele. Hedetørvene findeltes og anvendtes primært ved gården som middel til at opsuge, fortynde og strække husdyrenes værdifulde gødning. Når gødningen var trukket op i lyngtørven, var der opstået et gødningsprodukt, der kaldtes *træk*. Som træk kunne den livsvigtige gødning nemmere håndteres og fordeles på den sandede og næringsfattige agerjord.

Hedens lyngtørv blev ikke kun anvendt til fremstilling af træk. De blev også anvendt som byggemateriale. Hedetørv var velegnede både til at lukke hustagenes mønning med og til isolering af husenes vægge fra ydersiden om vinteren. Efter brug i bygninger blev også disse tørv anvendt til fremstilling af træk. I det træfattige Vestjylland blev hedetørv desuden anvendt ved fremstilling af diger ved indhegninger. Selv simple huse blev bygget af lyngtørv. Lynggrene uden tørv blev anvendt til tækning af tagenes si-

der, når tagrør ikke var tilgængelige. De billige lyngtørv anvendtes desuden til milebrænding af jydepotter.

Heden kunne også levere vinterfoder til husdyrene, hvilket hovedsageligt fandt sted i mere knappe tider og navnlig til får. Når lyngen blev for stor, tør og træet at tygge, aftog dyrenes appetit på den, men efter afbrænding foryngedes heden med friske lyngskud, hvilket resulterede i fornyet interesse. Ved staldfodring blev lyngen blandet op med hø, hvilket også fremmede dyrenes velvilje overfor lyngen.

Som brændsel anvendtes tørv fra moser på heden. Mosetørvene blev gravet op, tørret og anvendt til brændsel i boliger ved såvel madlavning som opvarmning. Efter afbrænding blev tørveasken anvendt som gødning.

Disse forskellige måder at hente ressourcer ude i heden på er en del af årsagen til, at hedelandbruget fra 1700-tallet blev fundet for ressourcekrævende og dermed utidssvarende. I takt med at befolkningens vækst i tiden op til den store opdyrkning satte ind, blev selve hedens natur mere og mere forarmet. Navnlig afskrælningen af lyngtørv fra særdeles store arealer til brug ved fremstilling af træk var i det lange løb ødelæggende for hedelandskabet. Heden blev blottet ned til sandet, hvilket umuliggjorde agerdyrkning og anden brug i de efterfølgende 50 år eller mere.

Det var først ved systematisk brug af mergel og engvanding i løbet af 1800-tallet, at hedelandbrugets kredsløb blev vendt i en ny retning, der med målrettet opdyrkning gav plads til flere landbrugsbedrifter og mennesker på heden. De nye indbyggere havde i reglen ikke adgang til eng, og de måtte derfor bosætte sig ude i heden. De første opdyr-

Fig. 12: Vidtstrakte mosearealer og store mængder regn dominerer landskabet i Irland. Udvinding af tørv til brug som brændsel var stadig meget anvendt i 1982, hvor dette billede af tørv opstillet til tørring i mosen blev taget i Connemara-området længst ude i vest. Foto: Holger Villumsen..

Ausgedehnte Moorgebiete und eine grosse Menge Regen dominieren die Landschaft in Irland. Gewinnung von Torf als Heizmaterial war im Jahre 1982 noch sehr angewendet. Auf diesem Bild sieht man Torfstücke zum Trocknen in der Connemara-gebiet im Westen des Landes aufgestellt.

Fig. 13: Regionalt udviklede dyreracer var almindelige, for eksempel det jyske kvæg. Indenfor Gerês-området i Portugal er det langhornede Barrosokvæg fortsat en højt værdsat delikatesse. Foto: Holger Villumsen.

Regional entwickelte Tierrassen waren allgemein. Ein Beispiel ist das jütländische Vieh. In dem Gerês-gebiet in Portugal ist die langhörnige Barosso-rasse immernoch eine geschätzte Delikatesse.

kergenerationer var derfor væsentligt fattigere end hedebønderne på de ældre enggårde[7]. Det ekstensive hedelandbrug med base i ådalene var livsgrundlag for store dele af Europas landbefolkning igennem århundreder, men i løbet af 1800-tallet var denne landbrugsform ved at have overlevet sig selv. Det var også tilfældet i Danmark.

Hede, mose og indsand

Heden udgjorde som nævnt langt det største enkeltelement i Vestjylland, hvor det vidtstrakte og trælløse hedelandskab ikke bestod af hede alene. På landkort vises hede ofte som et monotont landskab, men det er ikke givet, at hele det markerede område er hede. I hedelandskabet findes også mange moser, og i sjældne tilfælde er jorden så sandet, at landskabet rummer åbne klitter, der kaldes indsande.

Moser er vådområder med stillestående vand i landskabets lavninger, hvor modtryk fra høj grundvandsstand i reglen er årsag til, at mosevandet ikke blot siver ned gennem hedelandskabets sandjord. Vegetationen er tilpasset jordens høje fugtighed, men planteresterne forrådner ikke i det stillestående vand og beriges istedet gennem biokemiske processer med kulstof. Resultatet er tørv, der efter udvinding og tørring blev anvendt som brændsel. Lokalt har vi for eksempel haft udvinding af tørv i Vorbasse Østermose.

Indsande er klitter, der ligger fjernt fra kysten og inde i landet på arealer, der består af 100% sand. Tilbage i historien var disse åbne klitter navnlig under forårets storme en trussel mod landbruget, da sandet kunne flyve ind og lægge sig over agrene, som derved ødelagdes. Kun med en meget målrettet indsats fra menneskelig side kunne planter

slå rod og lukke de bare sandflader mod vindens erosion. I dag er indsande sjældne og under kontrol. På europæisk plan er vor lokale Grene Sande imidlertid så enestående og stor, at den regnes som en meget sjælden naturtype[8].

Kvæg og får

Til det jyske ådalslandbrug havde bønderne udviklet kvæg- og fåreracer, der var i stand til at leve af landskabets sparsomme vegetation, som indeholdt begrænsede mængder af næringsstoffer. I dag forsøger foreningen *Danske Husdyr*[9], private avlere og landbrugsmuseer at bevare de tilbageværende, gamle husdyrracer fra blandt andet heden.

Før udskiftningen af hedelandsbyernes fælles jord omkring 1800 var det almindeligt, at hver landsby havde fælles græsning. På heden og navnlig i dens vådere dele åd dyrene lyng og næringsfattigt græs under opsyn af en fælles hyrde, der kunne have en hyrdehund til hjælp og selskab. Dyrene bevægede sig frit, men bønderne skulle yde løn til den fælles hyrde.

Efter udskiftningen havde hver gård sit eget jordareal, der i princippet var ét sammenhængende stykke jord med alle landskabselementer. Fælles jord fandtes ikke længere, og derfor opstod et nyt problem. De færreste gårde havde råd til at holde egen hyrde, så de indhegnede i stedet dyrene med tørvediger og hegn, eller de blev tøjret på græsningsarealet.

Det nøjsomme, jyske kvæg var igennem flere århundreder en god eksportartikel. Før jernbanen kom i 1860'erne gik dyrene selv den lange vej til for eksempel Altona, Hamborg eller Amsterdam. Gennem Jylland vandrede hyrder og dyr ad et sammenhængende net af drivveje over heden til de tre toldsteder ved Kongeåen, der var grænse til Slesvig. Eller også gik de til et sted, hvor de upåagtet kunne føre dyrene ufortoldede ud af kongeriget. På for eksempel Randbøl Hede kan drivvejen fortsat ses i landskabet.

Også det traditionelle danske landfår var hårdført og nøjsomt. Det spiste gerne ung lyng, når mængden af græs var sparsom, og det passede derfor godt til vilkårene på heden. Det var en god eksportartikel og almindeligt en tid ind i 1800-tallet, hvorefter nye racer med finere uld vandt indpas.

I alle tre zoner på Europas hede var husdyrene det centrale produkt af bøndernes arbejde, således som vi kender det her i Vestjylland. Kvæg var de mest udbredte husdyr i Det flade Mellemeuropa, medens får var mest udbredt på den ringere jord i Det våde Nord og i Det farverige Syd. Hedens dyreracer bestod af mindre og stærkere dyr, der i højere grad skulle klare sig udendørs i større dele af året, ligesom de også var tilpasset planternes ringere næringsværdi.

Nye holdninger til Europas hede

Midt i 1700-tallet opstod der blandt den tids fysiokratisk orienterede samfundsøkonomer en vis uvilje imod hedelandbrugets ekstensive driftsform. De så, at den lagde beslag på enorme landarealer, men at naturen kun ydede en begrænset mængde fødevarer og kun levnede plads til få mennesker. Fysiokratismen var tidens nyeste samfundsteori. Den opfattede jorden som det eneste grundlag, hvorpå befolkningens velstand kunne forøges varigt.

Af fysiokraterne blev de europæiske staters embedsmænd og ledere påvirket til at se heden som en upraktisk driftsform, der var altfor kostbar for samfundet som helhed. Rigtigt var det, at Europas befolkning voksede hastigt, og at der på længere sigt ikke ville være hverken økonomisk eller økologisk råd til at fortsætte med det traditionelle hedelandbrug i uændret størrelsesorden. I 1700-tallet tog flere af Europas statslige myndigheder kampen op imod heden, men i begyndelsen uden nævneværdig succes. Europas hede nåede derfor sin største udstrækning mellem 1800 og 1850.

Befolkningspresset og behovet for nytænkning var mest følelig i de allertættest befolkede landskaber på Mellemeuropas sandede jorder, det vil sige i Holland og Belgien. Her fandt den første genopdyrkning

af heden sted med henblik på varig agerdrift. Senere kom turen til Tyskland og Danmark. Vor enevældige konge forsøgte i første omgang at løse opgaven med indkaldte tyske kolonister, der ankom til Randbøl Hede ved Vorbasse og Alheden ved Viborg i 1760. De var imidlertid ikke trænede i landbrugsdrift på hverken hede eller sandjord, og resultatet var lidet overbevisende.

Hver europæisk stat med hedelandskab iværksatte egne tiltag for at gøre heden samfundsnyttig for en bredere del af sin egen befolkning. Omlægningen af naturen, hvor heden opdyrkedes til varig brug som ager eller skov, fandt efter en række begyndervanskeligheder en effektiv form i 1800-tallet. Den systematiske udryddelse af heden fortsatte indtil 1950'erne, hvor genopdyrkningsbevægelsen gik i stå. På dette tidspunkt var ca. 80% af Europas hede forsvundet under ploven. Hvad der var skabt af menneskelig uforstand vedrørende naturens bæreevne og vedligeholdt med mindst ligeså menneskelig tilpasningsevne igennem flere tusinde år, blev fjernet i løbet af ca. 150 år.

Parallelt med opdyrkningen opstod en positiv holdning til heden, der er omtrent samtidig med Europas nationale vækkelse imod enevælden. Den nationale tankegang opstod under Napoleonskrigene 1792-1815 efter Den franske Revolution i 1789. Drømmene om selvstyre og demokrati førte i 1830 og 1848 til nationale opstande mange steder i Europa, også i Danmark. I disse turbulente år var tanker fra såkaldt goticistisk inspirerede forfattere i 1700- og 1800-tallet med til at skabe opfattelsen af heden som en oprindelig vildmark, der tilbød folket ideelle forhold for dyrkelse af ægte natur og nationale dyder, når nu den enevældige konge ikke længere kunne være befolkningens store samlingspunkt. Over hele Europa var dyder som heltemod og storhed sammen med dyrkelse af lokale landskabers karakteristika de centrale ingredienser i de gryende nationale vækkelser[10].

Heden blev et nyttigt mentalt redskab indenfor den nationale tankegang, og opdyrkningen af Europas hede fandt derfor sted som en række adskilte, nationale projekter, der kun i begrænset omfang havde forbindelse med hinanden. Det gælder også opdyrkningen af den jyske hede, der efter nederlaget til Prøjsen i 1864 blev pakket ind i politisk, national retorik med slagordet "*Hvad udad tabes, skal indad vindes*".

Identitet til mennesker

Heden har igennem flere årtusinder været livsgrundlag for bønder, men i takt med den nationale tankegangs udvikling blev den i løbet af 1800-tallet også inspirationskilde og livsgrundlag for mange europæiske digtere og malere. Kunsten er en del af den tid, den skabes i, hvilket indebærer, at den på én og samme tid både afspejler samfundet og giver det identitet. Mange mennesker var positivt indstillet overfor heden, selv om store arealer i de samme år blev omdannet til ager og plantage. Kunstnerne afspejlede disse positive holdninger til heden og medvirkede derfor til at forme en fastere, fælles identitet med heden som et centralt element, både lokalt og indenfor deres egen nationalstat. I tidens ånd blev heden derfor ikke set som udtryk for en fælles kulturhistorie på tværs af Europas nationer, selvom den var opstået i en tid uden nationale grænser.

Inden for Danmarks grænser findes både velkendte malere som Hans Smidth (1839-1917) og J.F. Vermehren (1823-1910) og lokale malere som vor egen Jørgen Glavind (1861-1954) fra Grindsted eller Hans Agersnap (1857-1925) fra Ansager. I de andre hedestater bidrog andre malere med andre blivende kunstværker til deres egen nationale historie. Det gælder for eksempel Eugen Bracht i Tyskland og Kitty Kielland i Norge. Foruden kunstnerisk værdi har malerierne også en kulturhistorisk fortælleværdi. De giver ikke mindst særdeles god adgang til at se fortidens store træløse landskabsflader i farver. På digtersiden kan vi fra Danmark nævne for eksempel St. St. Blicher og Jeppe Aakjær, men allerede før Hedeselskabets etablering i 1866 advarede H.C. Andersen i

Fig. 14: En duft af lynghonning. Bikuber opstillet på Lüneburger Heide 1999. Forrest ses gamle, løbebundne kuber af rugstrå. Foto: Holger Villumsen.

Ein Duft von Heidenhonig. Bienenkörbe aufgestellt auf der Lüneburger Heide 1999. Im Vordergrund sieht man alte Körbe aus Stroh.

1859: *"Lyngen er et pragtfuldt Tæppe, Blomster myldre milevidt. Skynd dig kom, om føje Aar Heden som en Kornmark staar"*.

Anvendelsen af Europas hede kulturelt og politisk i en række adskilte, nationale projekter afholdt imidlertid ikke hedeopdyrkernes rådgivere fra at hente faglig viden og erfaring hos hinanden på tværs af landegrænser. Det gjaldt også Enrico Dalgas fra Det Danske Hedeselskab.

Fra identitet til fritid

I dag er heden ikke længere livsgrundlag for bønder, men den er stadig en del af vor identitet. Hedens lilla eller brune landskab er i vor tid attraktiv for mange europæere, der sætter pris på det som kulturhistorisk vindue til fortiden og som rum for udfoldelse af egne fritidsaktiviteter. Her vandrer vi for blandt andet at få et glimt af fortidens træløse landskab og for at nyde naturens biologiske diversitet med de særlige planter og dyr, der navnlig trives her. Blandt fugle kan nævnes hedelærke, hedehøg, og ikke mindst urfuglen, der krævede så store arealer, at den nu er fortrængt fra næsten hele Mellemeuropa.

Synet af lyngens lilla farve sætter de allerfleste mennesker i et særligt godt humør, og derfor tænker mange på heden som et lilla landskab, selv om lyngen er brun fra oktober til august. Om efteråret søger mange mennesker efter hedens særlige frugter og planter, som de anvender til at give deres køkkenaktiviteter et personligt præg. Tidligere indgik den samme flora i hedebøndernes selvforsyningsøkonomi. Frugter som blåbær, tranebær og tyttebær er nu så sjældne, at der ikke er nok til alle samlere, hvilket også gælder på Billund-Grindsted-egnen. Der kan sjældent samles større mængder af de eftertragtede

Fig. 15: Fødevarer med en smag af hede. I vor tid kan der fortsat i et vist omfang indsamles råvarer på heden eller købes færdigprodukter med en smag af blåbær, tyttebær, tranebær, lyngblomst og porse. Foto: Holger Villumsen.

Lebensmittel mit einem Geschmack von Heide. Heutzutage kann man in einem gewissen Masse noch Rohstoffe auf der Heide einsammeln oder als Fertigprodukte kaufen mit einem Geschmack von Blaubeeren, Preiselbeeren, Moosbeeren, Heideblüte oder Heidemyrte.

bær, der er små, men har en herlig sødme. Revling er et lidt mere almindeligt bær, men det er ikke længere så eftertragtet, da det savner sødme. Revlingebærrets positive side mærkes bedst på en varm sommerdag, hvor man under sin vandring pludselig har behov for væske at drikke. Her kan revlingebærret benyttes som erstatning med en frisk smag og lidt væde. Lynghonning er et attraktivt produkt, der skabes ved at opstille bistader midt på heden. Porse er en anden populær plante, der sætter smag til snaps og til øl, hvor den erstatter humle.

Identitet og bevaring af Europas hede

Her i begyndelsen af det ny årtusinde har Europa kun 20% tilbage af arealerne fra hedens største udbredelse før 1850. De tilbageværende rester er i de fleste lande omfattet af beskyttelsesordninger, og der eksperimenteres lokalt og regionalt med metoder til opretholdelse af hedelandskabet. Den Europæiske Union har ingen samlet beskyttelsespolitik for netop heden, og det er næppe heller ønskeligt. Luftforurening og varmere klima er ganske vist fælles problemer, men de truer ikke kun heden. Stigende vandstand i verdenshavene er et langt større problem, der alene burde være nok til at sætte en international politisk handling i gang, der også er gunstig for heden.

De tilbageværende heder viser os, hvorledes fortidens landskab så ud, og det har stor rekreativ værdi. Erindringen om hedelandbruget rummer store mængder kulturel identitet, som i dag fortæller os, hvordan mennesket og naturen påvirker hinanden. I alle egne af Hedeeuropa er heden i dag et værdsat naturområde, og det har den været længe.

Da det i 1900-tallets første årtier stod klart, at heden var i fare for at forsvinde, opstod der i alle berørte lande interesse for at bevare hedearealer til kommende generationer. I 1950'erne ophørte de store opdyrkninger, hvorefter fredning og andre beskyttelsesordninger blev indført til beskyttelse af de tilbageværende heder. Navnlig i begyndelsen troede mange, at heden var et naturlandskab, der kunne bevares ved at undlade opdyrkning. Efter få år blev det konstateret, at fredning og passiv velvilje ikke er nok. Uden bevarende tiltag springer heden i skov og forsvinder dermed af naturlige årsager. I eksempelvis Danmark er små arealer hede på helt ned til 2.500 m^2 nu omfattet af Naturbeskyttelseslovens §3-beskyttelse, hvilket i praksis indebærer, at de er fredede. Disse arealer kan imidlertid også hurtigt forsvinde, såfremt der ikke sættes ind med målrettet, bevarende aktivitet.

Samfundet har behov for i tide at debattere hedens aktuelle værdi før den måske reduceres yderligere. Hedelandskabet rummer mange værdifulde elementer af både kultur og natur:

- Heden er i vor tid et fælles rekreativt fritidsområde, hvor vi slapper af og henter ny styrke til hverdagens liv.
- Heden binder mange europæiske nationer sammen i en kulturhistorie med fæl-

Fig. 16: Græsser som for eksempel blåtop fortrænger lyngen i en sådan grad, at der ofte er mere græs end dværgbuske på den stadig vidtstrakte Lüneburger Heide i Tyskland. Foto: Holger Villumsen.

Verschiedene Grasarten verdrängen die Heide in einem solchen Ausmass, dass es oft mehr Gras als Zwergsträucher gibt. Das Bild ist auf der ausgedehnten Lüneburger Heide aufgenommen.

les landanvendelse og dermed fælles identitet.

- Heden er ét blandt flere kulturlandskaber i Europa, og den er dermed en mosaik indenfor en varieret helhed.
- Heden er et resultat af et unikt samarbejde gennem årtusinder mellem mennesker, dyr og planter.
- Hedens traditionelle dyreracer har gode genetiske egenskaber, som anvendes også i dag. De behøver deres naturlige landskab at leve i.

Heden bevares bedst ved hjælp af metoder, der er så tæt som muligt på det oprindelige hedebrugs drift. Ideelt set bør den bevarede hede anvendes på samme måde som det kulturlandskab, det opstod som, men det kan vanskeligt lade sig gøre. Heden er ikke længere en del af landbrugsdriften. I stedet benyttes bevarende kunstgreb, der holder sig mere eller mindre tæt på de oprindelige metoder. Visse steder anvendes maskiner til at skære lyngen ned eller til at skrælle den helt af, og efter brug af sådanne metoder kan gødningsdannende plantedele nemt transporteres bort. På Randbøl Hede gennemføres for tiden et storstilet forsøg med blandt andet forskellige maskintyper. Enkle metoder er de nemmeste at håndtere, og det er især vigtigt at undgå gødning, hvilket er en paradoksal situation, eftersom hedebonden ikke kunne få gødning nok. Afgræsning af lyngen vokser i popularitet blandt hedeforvaltere, hvilket er i overensstemmelse med kulturhistorien, men dyregødningen opsamles normalt ikke, og det er et problem. Dyrene bør ligesom i hedebondens tid samles om natten,

således at en væsentlig del af gødningen ophobes på ét sted, hvorfra den nemt kan bortransporteres.

Faktisk er det ikke helt forkert at sige, at vi i dag ikke længere bevarer hede og heller ikke naturgenopretter hede, men i stedet dyrker hede med henblik på rekreativ brug. Vor generation oplever dette skelsættende paradigmeskifte, fordi heden er opgivet af landbruget og derfor vil forsvinde af sig selv, hvis ikke den dyrkes målrettet. Som rekreativt aktiv er heden bærer af en stor og positiv livsfortælling om menneskets levevilkår og evne til omstilling, og det giver os en identitet, der er meget vanskelig at prissætte.

Heathcult

Særudstillingen på Vorbasse Museum er et af flere resultater fra samarbejdet i det internationale netværk Heathcult, som Grindsted-Vorbasse Museum har deltaget i efter invitation fra Skov- og Naturstyrelsen. Formålet med projektet er at indsamle, bearbejde og formidle viden om Europas hede. Formålet var ikke at producere ny forskning, og det ville heller ikke være muligt indenfor den givne økonomiske ramme.

Netværkets projekt bærer titlen *Heathland – The Atlantic Cultural Landscape of Europe. Network for the Promotion, Traditional Management and Cultural Heritage*[11]. Heathcult opstod i 1997-98 med deltagere fra 16 institutioner i 7 lande:

1. Lyngheisenteret på Lygra, Norge.
2. Universitetet i Bergen, Norge.
3. Hordaland Fylkeskommune, Norge.
4. Skov- og Naturstyrelsen, Danmark.
5. Grindsted-Vorbasse Museum, Danmark.
6. Herning Museum, Danmark.
7. Skjern-Egvad Museum, Danmark.
8. Landwirtschaftsmuseum Lüneburger Heide, Hösseringen, Tyskland.
9. Alfred Toepfer Akademie für Naturschutz, Schneverdingen, Tyskland.
10. Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO), Groningen, Holland.
11. Instituut voor Natuurbehoud, Brüssel, Belgien.
12. European Economic Development Services, Hexham, England.
13. National Trust, London, England.
14. New Forest Committee, Lyndhurst, Hampshire, England.
15. Institute of Terrestrial Ecology, Dorset, England.
16. Instituto da Conservacao da Natureza (ICN), Lissabon, Portugal.

Undervejs bidrog desuden samarbejdspartnere i Spanien og Frankrig med viden, men vi havde ikke deltagelse fra Irland, Sverige og Polen. Den opmærksomme læser vil bemærke, at de kulturhistoriske institutioner ikke dominerer dette projekt. Vi er med fra Tyskland, Norge og Danmark, hvilket er en begyndelse på et praktisk samarbejde mellem de to videnskabsgrene, naturvidenskab og humanvidenskab, men der er behov for mere viden om heden fra de øvrige lande. De kulturhistoriske museer bør intensivere samarbejdet på europæisk plan om integration af kulturhistorisk viden vedrørende heden.

Heathcultprojektet var muliggjort og iværksat efter tilsagn om et økonomisk tilskud på ca. 1,1 million danske kroner fra EU-kommissionens program Raphael. Den Europæiske Union yder økonomisk støtte til formidling af hedens kulturhistorie, fordi der er politisk interesse for at fremme borgernes bevidsthed om de europæiske nationers fælles kulturarv og identitet. Et mindst lige så stort beløb finansieredes af projektets hovedsamarbejdspartnere, blandt hvilke Universitetet i Bergen havde lederrollen. Et mindretal af deltagerne var associerede partnere, hvilket var tilfældet for blandt andre de tre danske museer. Fordelen ved at være associeret partner var, at vi dermed havde mulighed for at deltage uden at indskyde en større pengesum i projektet. Danske egnsmuseers økonomi er normalt ikke stærk nok til, at vi af egne midler kan finansiere deltagelse i internationalt samarbejde af denne karakter.

Fig. 17: Deltagere fra Heathcult-projektet lytter til information om landsbyen Lyndhursts græsningsfællesskab på lavlandsheden i New Forest, Sydengland. Projektleder Peter Emil Kaland fra Universitetet i Bergen ses med kamera i hånden. Foto: Holger Villumsen.

Die Teilnehmer an dem Heathcult-projekt wohnen einem Vortrag über die Weidengemeinschaft auf der Tieflandheide in New Forest bei, Projektleiter Peter Emil Kalund aus der Universität in Bergen steht mit einem Kamera in der Hand.

På minussiden indebar denne konstruktion, at vi var afskåret fra indflydelse under de afgørende økonomiske forhandlinger mellem hovedsamarbejdspartnerne.

Som modydelse til EU skal Heathcult foruden vandreudstillingen producere to historiske kort over hedens udbredelse, et websted på internettet[12] og en bog[13], der oversættes til flere sprog. Det første konkrete resultat var en større udstilling i tilknytning til EXPO2000 ved Hannover i Tyskland. Der var tale om en såkaldt Nebenausstellung, der blev vist juni-oktober 2000 på Museumsdorf Hösseringen, der er et frilandsmuseum ved Suderburg og Uelzen på Lüneburger Heide. Museumsdorf Hösseringen ligger en times kørsel fra Hannover, men allerede inde på EXPO2000 vistes et iøjnefaldende blikfang på ydersiden af den norske pavillon. Her kunne blandt andre de mange mennesker, der enten passerede forbi eller stod i kø for at komme ind i denne pavillon, ikke undgå at møde Heathcult. I tilknytning til EXPO2000 blev også fremstillet en farvebrochure på 24 sider[14].

Kulturhistorien og heden

Kulturhistorikernes interesse for heden som et sammenhængende europæisk kulturlandskab er omtrent lige så ny som projekt Heathcult.

Biologer og andre fagfolk fra naturvidenskabens verden har længe vidst, at hedens naturlandskab rummer et særligt plante- og dyreliv, der er i fare for at forsvinde med heden. I mange år har naturhistorikerne også

Fig. 18: Hede på den lille ø Tvibyrgje, Norge. På denne ø havde husdyrene ingen naturlige fjender og derfor heller ingen hyrde. Det oprindelige hedekvæg var meget lille af vækst, hvilket blandt andet havde den fordel, at de ligesom fårene let kunne bevæge sig i det ujævne terræn. Foto: Holger Villumsen.

Heide auf der kleinen Insel Tvibyrgje, Norwegen. Auf der Insel hatten die Haustiere keine natürlichen Feinde und deshalb auch keinen Hirten. Das ursprünliche Heidenvieh war kleingewachsen, was u. a den Vorteil hatte, dass sie sich leicht auf dem unebenen Boden bewegen konnten.

vidst, at hedelandskabet ikke ophørte ved de politiske grænser mellem nationalstaterne i vor tids Europa. Derfor indledte en gruppe franske og britiske forskningsbiologer i 1979 et internationalt samarbejde om hedens natur. Siden sluttede især naturforvaltere og naturbeskyttere sig til dette forum, der kalder sig *European Heathlands Workshop*[15]. Deltagerne er ikke kun interesserede i naturvidenskabelig viden om hedens økologi. Til fremtidig bevaring af heden med dens særlige flora og fauna er det nødvendigt at have viden om hedens praktiske brug i fortidens landbrug. Det er her, kulturhistorikerne kommer ind i billedet.

I kulturhistoriens verden var vi langsommere til at se heden som et sammenhængende kulturlandskab på tværs af landegrænser. Vi er i højere grad præget af national nærsynethed, da de kulturhistoriske museer i reglen holder sig indenfor deres eget områdes geografiske grænser. Historikere, etnologer og arkæologer har i god national ånd set brugen af heden i Danmark som et særligt stykke dansk kulturhistorie, og af den grund har de kun udforsket menneskenes liv og virke på netop den danske hede. En tilsvarende selvoptagethed ses i de øvrige dele af Europa. For historiefagets – og i nogen grad også arkæologifagets – vedkommende er det tilmed sådan, at de udviklede sig til moderne humanvidenskaber parallelt med nationalstatens udvikling i 1800-tallet. Historie er derfor i høj grad et fag, der har været med til at opbygge en række særlige identiteter indenfor en række politisk afgrænsede landområder. Eller formuleret på en anden måde: Historiefaget har været med til at opbygge en tradition for national selvoptagethed. Fælles sprog og historie var blandt de flittigst benyttede redskaber, når nationerne indenfor egne statsgrænser stimulerede egen stolthed og selvhævdelse overfor naboerne på den anden side af statsgrænsen. Bieffekten af alle de europæiske nationers selvhævdelse og de mange statsgrænser var, at den

enkelte nation selv medvirkede til at spærre for europæisk udsyn.

De danske museers strategi indenfor forskning og formidling har derfor meget forståeligt været orienteret mod udforskning og formidling af menneskelig aktivitet indenfor vor egen nationalstats grænser. Det gjaldt også menneskenes liv på heden i Danmark, hvor hedekulturens historie blev opfattet som et ganske særligt stykke af Danmarks historie. Ikke mindst opdyrkningen af den jyske hede, der tog fart efter vort traumatiske nederlag til Prøjsen i 1864 og afståelsen af Slesvig, blev inddraget i et meget vellykket forsøg på at formulere en ny national dansk stolthed. Det Danske Hedeselskab blev etableret i 1866 med Enrico Dalgas som den enkeltperson blandt lederne, vi bedst husker i dag. Hans politiske kampråb var, at *Hvad udad tabes, skal indad vindes.* Med dette mantra blev hedens opdyrkning præsenteret og gennemført som en nødvendig opgave, der i ganske særlig grad skulle være med til at opbygge en ny dansk identitet efter 1864, hvor vi havde lært lektien: Militær nationalisme bør en småstat som Danmark afholde sig fra. Vor nationalisme skulle i stedet bygge på indre værdier og konstruktiv samfundsopbygning. Med opdyrkningen af heden skulle vi på én gang vise både os selv og den øvrige verden, at den danske nation havde krav på respekt og anseelse, selv om vi var en dværg i europæisk storpolitik. Og som sagt, så gjort.

Politisk nationalisme eller ej – opdyrket var heden nu blevet alligevel. Siden 1700-tallet havde der været et stadigt stigende behov for ny landbrugsjord til den hastigt voksende befolkning. De nye generationer skulle brødfødes, og det var vigtigt, at de ikke endte som overflødige borgere uden mulighed for selv at tjene til livets ophold. Armod er den største kilde til social uro. Opdyrkningen af heden var dermed en løsning, der bidrog til at løse flere problemer på én gang.

I dag har det europæiske perspektiv vundet så meget indpas i Danmark, at også kulturhistoriske museer anvender det. Indenfor Heathcult har også Herning Museum deltaget aktivt, og andre hedemuseer deltager nu i det efterfølgende arbejde. Med det europæiske perspektiv kan vi se heden på en ny måde. Vi lærer nyt om Europa udenfor Danmarks grænser, men vi lærer interessant nok også nyt om os selv. Vi ved endnu mere om den danske hedes kulturhistorie, når vi gennem internationalt samarbejde har haft lejlighed til at sammenligne vor egen historie med hedens kulturhistorie hos vore europæiske naboer.

Holger Villumsen, født 1955. Cand.phil. i historie fra Odense Universitet 1989. Museumsinspektør ved Grindsted-Vorbasse Museum siden 1997.

Noter

1. Denne artikel tager udgangspunkt i debatoplæg og andre arbejdspapirer fra arbejdet indenfor Projekt Heathcult, hvor Grindsted-Vorbasse Museum har medvirket siden 1998.
2. Se den gamle opfattelse i for eksempel *Gyldendals Leksikon*, og en ny definition i *Den Store Danske Encyklopædi.*
3. Kaland 2000, næstsidste side.
4. Se for eksempel Dybbro 2000, s. 9-11.
5. Degn 2001, s. 319-330.
6. Jensen & Jensen 1979, s. 70.
7. Henningsen 1995, s. 141ff.
8. Harritz 2001, s. 131.
9. *Danske Husdyr. Avlsforening for gamle danske husdyrracer* har adresse hos landsformand Jens Skov, Nollund Kirkevej 15, 7200 Grindsted.
10. Olwig 1986, s. 26ff og 38-42.
11. Læs mere om projekt Heathcult i Villumsen 1998, s. 31-36.
12. Forventes åbnet på adressen: www.english-nature.org.uk/heathcult
13. Svein Haaland 2001.
14. Se note 3.

15. Se præsentation af *European Heathland Workshops* på internetstedet www.english-nature.org.uk/heathlands

Litteratur

Degn, Hans Jørgen: Succession from farmland to heathland: a case for conservation of nature and historic farming methods. *Biological Conservation* 97 (2001), s. 319-330.

Dybbro, Tommy: *Det åbne lands dyr og planter. Mark, hede, eng og overdrev.* København 2000.

Gyldendals Leksikon, bind 4, opslag om hede. København 1978.

Harritz, Poul Henrik: *Danmarks fredede områder.* København 2001.

Haaland, Svein: *5000 år med flammer. De europeiske kystlyngheiene.* Bergen 2001 (under udgivelse).

Henningsen, Peter: *Hedens Hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900.* Grindsted 1995.

Jensen, Ruth Helkiær & Kr. M. Jensen: Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding. *Geografisk Tidsskrift* 78, 1979.

Kaland, Peter Emil: *Don't bother about what little is left of the heathland as your contribution to the loss of a 5000 year old European, sultural heritage.* Bergen 2000.

Olwig, Kenneth: *Hedens natur. Om natursyn og naturanvendelse gennmem tiderne.* København 1986.

Store Danske Encyklopædi, Den, bind 8, opslag om hede. København 1997.

Villumsen, Holger: Heden. Europas atlantiske kulturlandskab. – Et europæisk formidlingsprojekt. *Mark og Montre* 1998, s. 31-36.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Heide. Die Kulturlandschaft an der Westküste Europas entlang – eine Sonderausstellung auf Vorbasse Museum

Vorbasse Museum zeigte von Oktober bis Mai 2001 eine Sonderausstellung über die Heide Europas als eine einzigartige Kulturlandschaft, die die Westgrenze Europas an dem Atlantik und der Nordsee entlang folgt. Die Geschichte und Natur der Heide zeigen uns, dass diese Kulturlandschaft eine Geschichte seit der Steinzeit gehabt hat, ohne Rücksicht auf nationale Grenzen, und dass sie mit gemeineuropäischen Herausforderungen in Gegenwart und Zukunft konfrontiert wird.

Wir reden von Heide, wenn drei Elemente vorhanden sind:

- Die Landschaft soll *kulturgeschaffenes* Pflanzen- und Tierleben enthalten.
- In der *Landwirtschaft* soll sich der Mensch mit den Naturresourcen und Möglichkeiten der Heide eingerichtet haben.
- Das *Kulturerbe* soll besondere kulturelle Ausdrücke zeigen, die eine Folge des Lebens mit den spärlichen Naturresourcen der Heide ist.

Seit dem 18. Jahrhundert haben sich die Anbaumethoden der Landwirtschaft geändert und die Heide überflüssig gemacht. Mit der Urbarmachung der Heide im 19. und 20. Jahrhundert entwickelte sie sich zu einem Teil der Selbsteinschätzung der Länder und Naturschutz wurde unternommen, der aber vergeblich ist, ohne die Aufrechterhaltung der Heide durch die menschgeschaffene Natur. Die Heide wird von der modernen Gesellschaft bedroht: Luftverschutzung, ungenügender Naturverwaltung, einem wärmeren Klima, Schädlingsbefällen und Aufforsterungen. Eine Folge dieser Entwicklung ist eine Bedrohung gegen das besondere Tier- und Planzenleben der Heide, das verschwindet wird, wenn die Heide verschwindet. Die Heide wird am besten bewahrt, wenn man diesen Bedrohungen entgegenwirkt, dadurch dass man eine Anbaumethode wählt, die der ursprünglichen gleicht. Die dänische Heide ist ein Teil dieser europäischen Ganzheit.

Charlotte Lindhardt, museumsinspektør

Eders Minde bevares

En tur på kirkegården er en kulturhistorisk oplevelse, som bl.a. leder os igennem egyptisk, græsk og nordisk mytologi. Gravmindemoden har fulgt tidens strømninger, især er mange af de ældre gravminder smukt udformede og står i stærk kontrast til det 20. århundredes anonyme og ensartede udtryksform.

Et gravminde er ikke blot en markering af en begravelse, men også et tegn på de efterladtes sorg og savn. Desuden kan det – afhængigt af udsmykningen – være et statussymbol, og udsmykningen er i høj grad bestemt af den tidsånd, hvori gravmindet er skabt.

Erkendelsen af, at gravminderne udgør en væsentlig del af vores kulturhistorie, var baggrunden for, at daværende kirkeminister, Mette Madsen, i 1986 fik vedtaget en lov, som sikrede nogle af dem for eftertiden. Siden da har sagkyndige arbejdet sig gennem landets kirkegårde for at måle, tegne, fotografere og dokumentere den del af vores kulturarv. På Esbjerg Museum er en stor del af arbejdet med registrering af bevaringsværdige gravminder afsluttet. I foråret 2001 har undertegnede og museumsforvalter Jens Egebjerg registreret gravminder på Vester Nebel og Bryndum kirkegårde.

Ud over gravminderne er også kirkegårdens indretning og beplantning af kulturhistorisk betydning. Tidligere skrev man ofte folks tilhørssted på gravmindet, dvs. navnet på den gård eller landsby, afdøde kom fra. Man blev begravet efter ejerlav, dvs. kirkegården var opdelt efter ejerlavenes geografiske placering. Kirken blev anset som sognets "midte", og sognebørnene blev begravet i forhold hertil. Hvis ejerlav A lå i den nordlige del af sognet, blev folk derfra begravet nord for kirken osv. Den gamle opdeling kan konstateres på de kirkegårde, hvor regulerinFig. 1: Vester Nebel: Obelisker af rød granit er sjældne, ligeså er spidsen, som ender pyramidalt. Dette ualmindelige gravminde over Andreas Jørgensen (1859-1932) og Ane Margrethe Jørgensen (1860-1942) bliver derfor registreret og bevaret for eftertiden. Foto: Jens Egebjerg.

Vester Nebel: Obelisks of red granite are rare, as is the tip, which terminates in a pyramid. This unusual memorial to Andreas Jørgensen (1859-1932) and Ane Margrethe Jørgensen (1860-1942) was thus registered and preserved for the future.

ger og omlægninger ikke har påvirket den gamle struktur væsentligt.

Beplantning, gravminder, indhegning og indretning af kirkegården udgør sammen en kulturhistorisk enhed, der bør tages vare på og hensyn til i al videre planlægning. En-

kelte opponerer imod, at kirkegården således gøres til "et museum", men hvis man ikke skulle bevare kulturhistorien i det miljø, den er skabt, hvor så? Vores kristne traditioner og værdier har ikke bedre betingelser for at erindres i et kunstigt skabt museumsrum, tværtimod vil selvsamme værdier virke døde og unaturlige dér, frem for på den levende, evigt voksende, udviklende kirkegård, hvor mindet bevares for eftertiden.

Udvælgelseskriterier

Formålene med at sætte et minde over de døde har vekslet. Bortset fra at nedgravning af de døde var en praktisk foranstaltning, der hindrede spredning af sygdomme, blev begravelsespladserne tidligt betragtet som hellige steder. I de ældre tider markerede gravhøjene et territorium, og gravgavernes beskaffenhed viste afdødes velstand. Efter kristendommens indførelse ophørte skikken med at nedlægge gravgaver. I stedet blev gravmindet efterhånden en form for iscenesættelse af den afdøde og dennes slægt. Adelige fik indrettet kapeller og udfærdiget pompøse gravmonumenter af anerkendte kunstnere som Johannes Wiedewelt (1731-1802) og Bertel Thorvaldsen (1770-1844). Det er dog ude på kirkegården, at repræsentanterne for den største del af befolkningen findes, og det er deres gravminder, lov nr. 268 af 22. maj 1986 vil bevare.

Et gravminde anses for bevaringsværdigt, hvis et eller flere af nedenstående kriterier er opfyldt:

a) Gravmindet er ældre end 100 år. Normalt skal alle gravminder over 100 år bevares. Undtagelser gøres dog, hvis gravmindet er så forvitret, at teksten er ulæselig eller udsmykningen forsvundet.
b) Gravmindet er egnstypisk. I visse områder findes lokale kunstnere, som har sat deres umiskendelige præg på gravminderne. En bestemt udsmykning kan være gennemgående over flere sogne, eller der har været et lokalt stenbrud, som satte præg på kirkegården.
c) Gravmindet har en særlig udsmykning eller udformning. Begge dele udvikler sig gradvist, og moden skifter, men enkelte typer skiller sig så markant ud, at de bør bevares. Et eksempel er de få tilbageværende gravminder af støbe- og smedejern, som endnu findes på kirkegårdene.
d) På gravmindet optræder lokale stednavne. Skikken med at skrive sig til sin gård eller landsby optræder ikke længere så ofte. I registreringen af gravminder forsøger man derfor at bevare et vist udsnit af de gravminder, hvor lokale stednavne optræder.
e) Gravmindet har en særlig inskription, et skriftsted, en gammel titel (bolsmand, rebslager) eller et digt. Ofte kan inskriptionen fortælle om afdødes personlige egenskaber (han var en god og velbyrdig mand) eller religiøse overbevisning.
f) Gravmindet er kunsthistorisk interessant, dvs. man kender kunstneren; gravmindet har dannet skole for andre gravminder eller er skabt ud fra et kendt kunstnerisk forlæg.
g) Gravmindet er sat over en fortjenstfuld person, sognepræsten, en politiker eller andre, som har betydet meget for lokalsamfundet.

Man kan også vælge at frede hele gravsteder, hvis gravminderne på gravstedet udgør en helhed, eller gravstedet er omgivet af et gitter.

Nu er der sikkert nogle, som vil mene, at deres slægtninges gravminde ud fra disse kriterier er bevaringsværdigt, men der findes så mange bevaringsværdige gravminder, at det har været nødvendigt at nøjes med et repræsentativt udvalg af de ældste og mest udsmykkede gravminder. Desuden er dette ikke en endelig registrering, i loven forpligtes menighedsrådene til fremover selv at holde øje med udløbne gravsteder og gravminderne derpå.

Ingen gravminder må fremover fjernes fra kirkegårdene uden museernes vurdering af

Fig. 2: Vester Nebel: Ungkarlen Anders Nielsen (1824-1892) stiftede to legater: Et til Janderup i Billum Kommune og et til Vester Nebel sogn. Det anes, at der er epitafier på tre sider af søjlen. Forrest får vi at vide, at gravmindet er sat til Anders Nielsens ære af hans arvinger. Laurbærkransen symboliserer fred og magt, duen betyder både fred og Helligånden. Foto: Jens Egebjerg.

Vester Nebel: Batchelor Anders Nielsen (1824-1892) made two legacies: One to Janderup in Billum County and one to Vester Nebel parish. Epitaphs can be seen on three sides of the pillar. On the front, we are told that the memorial was raised in honour of Anders Nielsens by his beneficiaries. The laurel wreath symbolises peace and power, the dove both peace and The Holy Spirit.

deres bevaringsmæssige værdi, og hvad angår de registrerede gravminder, må de ikke fjernes fra kirkegården uden kirkeministerens tilladelse[1].

Kirkeministeriet har flere forslag til, hvorledes man på en æstetisk måde kan placere gravminderne på kirkegården. Man kan samle flere gravminder på et nedlagt gravsted, langs indersiden af kirkegårdsdiget, på en særlig afdeling af kirkegården eller på den del af kirkegården, som ikke længere skal udlægges til gravsteder. Kirkeministeriet foreslår, at gravminderne opstilles i mindre grupper, men det må konstateres, at hvert menighedsråd har sit eget syn på, hvordan gravminderne bedst repræsenteres, når de er blevet registreret. Nogle foretrækker at stille alle gravminder op på rad og række, andre lader gravmindet stå på gravstedet, så længe det er praktisk muligt.

Kirkegårdens historie

I virkeligheden er de symboler, som omgiver vores død, kun sjældent kristne. De er i vid udstrækning hentet fra antikken og andre før-kristne samfund, og gravmindekunsten er derfor udtryk for en blandingskultur, som ikke tager hensyn til, om tolkningen hidrører fra den græske mytologi eller den kristne tro. Udviklingen er sket gradvist siden kristendommens indførelse.

Perioden før kristendommen var præget af åbne landskaber, for selv om gravsættelsen var forbundet med en form for religiøsitet og hellighed, var denne tilsyneladende ikke begrænset til indhegnede områder, selv om visse lokaliteter blev anset for hellige. Indhegningen skete først med kristendommens indførelse, som dog ikke foregik på én gang. Nogle steder holdt man fast ved de gamle skikke i generationer, før man gik over til den nye tro. De ældste gravminder tyder i hvert fald på en vis ambivalens, når der var afbildet både et kors og en thorshammer. Med kristendommens indtog i Danmark blev religionen institutionaliseret, og behandlingen af de døde blev lagt i fastere rammer. Fra da af var kun jordbegravelsen tilladt som begravelsesritual, ligbrænding blev anset for at være en hedensk skik og blev derfor forbudt.

Kirkegårdene opstod i forbindelse med kirkebyggeriet og blev snart indhegnet med stengærder eller rishegn, som holdt kreaturer og andre dyr ude, men også understregede

kirkegårdens hellighed. Kriminelle, selvmordere, strandvaskere og udøbte var forment adgang til den indviede jord, og efterhånden blev kirkegården uofficielt inddelt efter graden af hellighed. Det fornemste var en begravelse inde i selve kirken, derefter gjaldt det om at blive lagt så tæt på kirkebygningen som muligt. Afdødes stand afgjorde, hvor vedkommende blev begravet henne. Ligeledes var der en kønsforskel: Mænd og kvinder blev begravet på hver sin side af kirken. Kirkerne blev bygget i retningen øst-vest, og de døde gravlagdes på samme måde. Derved kunne de kigge mod øst, mod opstandelsen. Gravminder af sten var forbeholdt de velstående og bestod som regel af skråtliggende plader (epitafier)[2], mere jævne folk måtte nøjes med det lettere forgængelige træ.

Mørkelagte begravelser

Efter reformationen bredte ornamenter og symboler sig til gravminderne. Perioden 1600-1700 var præget af barokken og en overdådig religiøs udsmykning. Engle, apostle, skriftsteder og andre bibelske henvisninger blev flittigt brugt. Gravmindet bestod som regel stadig af et skråtliggende epitafium af marmor eller sandsten med rigt ornamenterede hjørner og kanter.

Støbejern som materiale begyndte så småt at vinde frem, i starten næsten udelukkende som indhegning omkring familiegravstedet, da mænd og kvinder nu blev begravet sammen i familiegravsteder. Kun meget få gravminder er bevaret fra den periode. Blandt bønder og andre ligestillede var det almindeligt med de såkaldte bondesten, en grov granitsten med fladt tilhugget front, hvor bogstaverne var groft indhuggede, og kun de nødvendigste oplysninger var taget med. Disse sten er yderst sjældne, på Bryndum og Vester Nebel kirkegårde findes ingen, men særligt entusiastiske kirkegårdsgængere kan se hele fire af slagsen på Otterup kirkegård på Nordfyn – den ældste er fra 1636.

Især de adelige gravminder blev efterhånden så rigt udsmykkede og omfattende,

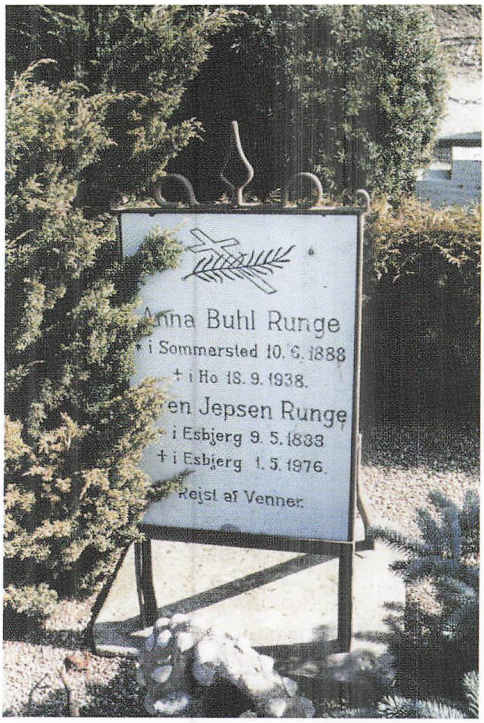

Fig. 3: Bryndum: Epitafium i smedejernsramme, Anna Buhl Runge (1888-1938) og Søren Jepsen Runge (1888-1976). Normalt er gravminder med smede- eller støbejern sjældne. Derfor er denne kombination med marmorepitafium værd at bevare. Foto: Charlotte Lindhardt.

Bryndum: Wrought-iron epitaph to Anna Buhl Runge (1888-1938) and Søren Jepsen Runge (1888-1976). Normally, memorials with wrought- or cast-iron are rare. So this combination with marble is worth preserving.

at myndighederne flere gange opfordrede til mådehold og besindighed. Gravminderne blev også i høj grad et symbol på den afdødes velstand, når det var udført af en anerkendt kunstner som billedhuggeren Wiedewelt, eller den afdøde var portrætteret i relief. Ligfølgets størrelse understregede ligeledes afdødes betydning, så ved Christian V's forordning af 7. november 1682 begrænsedes ligfølget til nærmeste familie, højst 6 mænd samt 36 ligbærere. Kvinder måtte fra da af ikke deltage i begravelsen. For at dæmme op for pragten og festlighederne,

blev det i 1771 bestemt, at man kun måtte begrave folk mellem kl. 1 og 6 om natten. Påbudet fik imidlertid den stik modsatte effekt, da mange i stedet betonede det stemningsfulde i at holde begravelser i den dunkle atmosfære.

Både præsterne og de adelige blev som regel begravet inde i kirken, og det medførte pladsproblemer. Løsningen for adelens vedkommende blev bygning af gravkapeller, som sidekapel eller krypt i kirken eller et selvstændigt kapel til herregården. At man var i stand til at opføre sit eget kapel var yderligere med til at understrege den afdødes position, og metaforiske udsmykninger symboliserede og understregede samtidig den åndelige begavelse.

Ryddede sognefogeden krypten?

Omkring 1750 inspireredes gravminder af nyklassicismen. Græsk-romerske gravminder i form af søjler, steler og templer blev sammen med den egyptiske obelisk kombineret med bibelske skriftsteder og kristne symboler, et blandingsægteskab som stadig præger gravmindekunsten. Efterhånden voksede støbe- og smedejernsindustrien, hvilket medførte en stor mængde gitre og kors på kirkegårde. Desværre er disse vanskelige at vedligeholde, og i 1970'erne og 1980'erne blev mange gravminder af den type fjernet af velmenende, økonomisk rationelle menighedsråd rundt om i landet.

Ikke kun adelen bekostede store gravsteder, også større gårdmænd viste velstand og overskud, når der blev etableret et familiegravsted med en stor, udhugget granitsten som monument over fremgangen. Titlen blev sat øverst og gårdnavnet som regel indhugget i mindesmærket.

I 1805 blev det forbudt at anlægge nye begravelser inde i kirken, flere steder var stanken ulidelig om sommeren, og kirkerne var i fare for sammenstyrtninger på grund af jordskred. I stedet blev jorden omkring kirken endnu mere attraktiv, men i dag er det forbudt at begrave inden for 5 meter fra kirkens ydermur. Fra Brenderup på Nordfyn stammer en historie, som fortæller hvor bogstaveligt nogle tog forordningen af 1805. Historien er videregivet af præsten Ludvig Hertel i Nationaltidende i 1907: En sognefoged fjernede alle ligene fra krypten, stillede dem op på kirkemuren og skød til måls efter dem. Forinden havde han plyndret ligene og brugt kisterne til dørfyldninger i sin gård. Hertel noterede med en vis tilfredshed, at den formastelige døde fattig og blind og aldrig siden blev en glad mand. Desværre er det ikke muligt at bevise påstanden om sognefogedens medvirken og senere skæbne, men faktum er, at krypten er tom, og ingen ved hvorfor.

Anonymitet i døden

Sidst i det 19. århundrede begyndte man at diskutere en gammel begravelsesform, nemlig ligbrændingen. Modstanderne påpegede, at det var en gammel hedensk skik, men efterhånden blev der dannet foreninger til fordel for ligbrænding, og da det blev tilladt i 1892, skete der især i byerne en voldsom udvikling i antallet af ligbrændinger. Denne begravelsesform er stadig den foretrukne i det 20. århundrede, og Danmark er det land i Norden, som foretager flest ligbrændinger[3].

Det 20. århundredes gravmindekunst blev præget af tre ting: Anonymitet (fremmedgørelse), pakkeløsninger og masseproduktion. Anonymiteten står i skarp kontrast til tidligere tiders understregning af individet og familien. I dag ønsker mange en begravelse på de ukendtes kirkegård, hvor kun en fællessten markerer, at der findes et gravsted. Enkelte får tilladelse til at få asken strøet ud over havet eller et landområde, som havde betydning for dem, og fravælger dermed et gravsted, de efterladte kan besøge og mindes ved.

Også i inskriptionen bliver afdøde anonym. Utallige er de gravminder, hvor inskriptionen "Mor" eller "Far" ikke siger andre end de nærmeste noget. I det 20. århundrede er begravelser begyndt at foregå i stilhed, hvor det før var en større begivenhed for hele landsbyen. Afdøde ligger heller ikke

Fig. 4: Bryndum: Cippus over Christen L. Yderik (1840-1864). Efter han faldt ved Slaget ved Dybbøl lykkedes det faderen, lærer og kirkesanger i Bryndum, at finde ham i en fællesgrav og bekoste hjemrejsen og begravelsen. Foto: Charlotte Lindhardt.

Bryndum: Cippus over Christen L. Yderik (1840-1864). He fell at the battle of Dybbøl, but his father, teacher and chorister in Bryndum, succeeded in finding his body in a mass-grave and paid for its transport home and the burial.

længere lit de parade, med mindre der er tale om en kongelig eller en statsmand. Hvor det før var normalt af have afdøde liggende i hjemmet indtil begravelsen, finder de fleste det i dag makabert at tænke på at have den afdøde liggende 2-3 dage inde i dagligstuen.

Fremmedgørelsen kommer også til udtryk i måden, hvorpå gravstedet bliver passet. Hvis der overhovedet er et afgrænset gravsted, vælger de fleste at lade graveren passe stedet imod betaling. Ofte har afdøde selv ønsket det således, fordi de efterladte "ikke skal have besværet". En af årsagerne er ganske givet, at folk i dag er blevet mindre stedbundne. De pårørende kan være bosat rundt omkring i landet eller udlandet, og vil derfor sjældent have lejlighed til at passe gravstedet. Resultatet er sjældne besøg på kirkegården og fremmedgørelse over for døden og sorgbearbejdelsen. På samme måde skal bedemændenes tilbud om forudbetalte begravelser med alt inklusive (pakkeløsningen) nok anskues. Det er nu muligt at bestille og betale sin begravelse flere år før, det bliver aktuelt, hvorved de efterladte ikke skal bekymre sig om valg af kiste, salmer eller gravsted.

Masseproduktion og funktionalisme forenes i mekaniseringen af begravelseskulturen. Skriften indgraveres af maskiner, kun sjældent af en stenhugger, hvilket sætter grænser for udsmykningen. De mest populære gravminder i det 20. århundrede minder om tidligere tiders primitive bondesten, dog er stenen i dag mere tilhugget og overfladen ofte poleret. Hvis ikke skriften er indgraveret, er bogstaverne af bronze. Udsmykningen er begrænset til bronzespurve[4] eller enkel ornamentik langs siderne. For urnegravenes vedkommende ligger der nu utrolig mange rektangulære plader på store græsarealer, som er lette at køre over med en plæneklipper. Urnegravene sparer plads, men det er på bekostning af det enkelte gravsteds æstetik.

I slutningen af 1980'erne trængte børnenes verden sig ind på kirkegården. Det er formodentlig både for at give sin egen sorg lindring, men også for at give graven og dermed barnet personlighed, når der i gravmindet er indgraveret en tegning af Bambi, en fodbold eller lagt et stykke legetøj på gravstedet. Bemærkelsesværdigt er det, at der også før kristen tid blev nedlagt gravgaver til den begravede.

I gravmindekunsten forekommer der stadig en blanding af kristne og hedenske symboler. Grænsen er flydende, derfor har der også i de senere år været stor fokusering på kontroverser mellem menighedsråd og gravstedsejere; måske i håb om fra menighedsrådets side at få sat en grænse. Især har legetøj

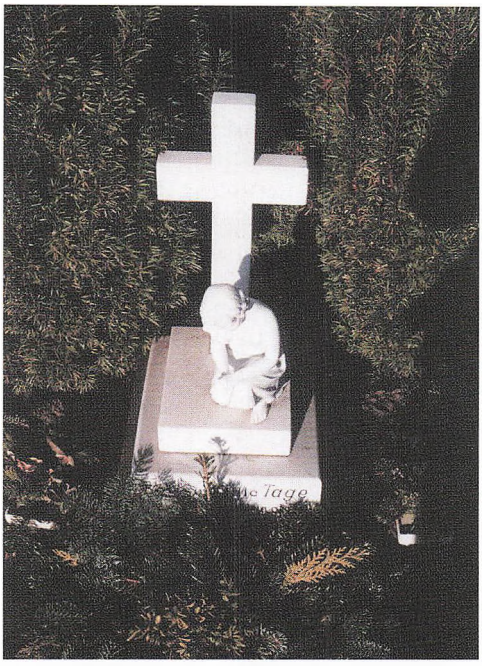

Fig. 5: Bryndum: Denne lille engel sidder sørgmodigt ved korset. Dette smukke gravminde er sat over en dreng, Tage. Gravmindet er ikke blevet registreret i denne omgang. Foto: Charlotte Lindhardt.

Bryndum: This little angel sits mournfully by the cross. The beautiful memorial is for a boy, Tage. It has not been registered as yet.

været et debatemne. Hvor går grænsen mellem forældrenes kærlighed til barnet samt ønsket om at minde det og så den kristne kontekst, gravstedet er en del af? Det er en vanskelig balancegang, og alle kan vel se sagen fra begge sider.

En særlig opsigtsvækkende sag stammer fra Nørup, hvor en rocker blev begravet. Familie og venner havde ladet udfærdige et gravminde med Hells Angels logo og navnetræk. Sagen endte i retten, hvor menighedsrådet fik medhold i, at stenen skulle fjernes. Familien og Hells Angels argumenterer med, at rockerorganisationen var en vigtig del af afdødes liv, så det er kun naturligt, at dette livssyn også træder frem i døden.

Set i kulturhistorisk sammenhæng er det ikke en nyskabelse at lade Helvede være repræsenteret i kirken eller på kirkegården. Kalkmalerierne fremstillede Djævelen og Helvede, men altid som en advarsel: Hvis du synder, ryger du dén vej! I den aktuelle sammenhæng idealiseres Helvede derimod som et mål i sig selv, som den ultimativt ideelle, idylliske livsform. Denne fremstilling opnås ved, at præsentationen foregår i den kristne kontekst, og derved lader Helvede blive tolerabelt. I den kristne tradition er kirkegården idyllisk, og ved at sætte et hedensk, antikristent symbol på kirkegården, idylliseres det hedenske. Den opfattelse forstærkes af de to ord "Helvedes" og "Engle" sat i en sammenhæng, hvor Helvede repræsenterer det onde og engle det gode. Men i denne sammenhæng bliver englen til en dødsengel, et onde, som står i stærk kontrast til kristendommens kærlighedsbudskab. Det er forståeligt, at menighedsrådet ønsker stenen fjernet. Debatten er dog vigtig, for i takt med at interessen for gudstjenesten og kristendommen er dalet, er tolerancen for gravmindernes udformning og symbolik steget, og det er nødvendigt at få defineret en grænse for, hvorledes et gravminde må udformes.

Gravmindernes typologi

Sært nok har der aldrig været nogen stor debat om, hvorvidt selve gravmindet var hedensk i sin oprindelse eller udtryksform, som vi så det i forbindelse med ligbrændingens (gen)indførelse. Gennem tiden har flere forskellige gravminder været modedannende. Især i forrige århundrede var de også inspireret af samtidens åndelige og intellektuelle orientering. Med romantikken genopstod *gravhøjen* omkring 1780 og blev især brugt i forbindelse med nationale mindesmærker, for eksempel over de faldne fra Slaget på Reden. Ligeledes er *bautastenen* nordisk inspireret og er sammen med *grotten* et eksempel på idéen om at vende tilbage til naturen. Bautastenens udformning kan være mere eller mindre stiliseret – fra det groft tilhuggede og størst lighed med originalen til det polerede og afrundede i alle hjørner og kanter. Grotten stammer fra omkring 1770

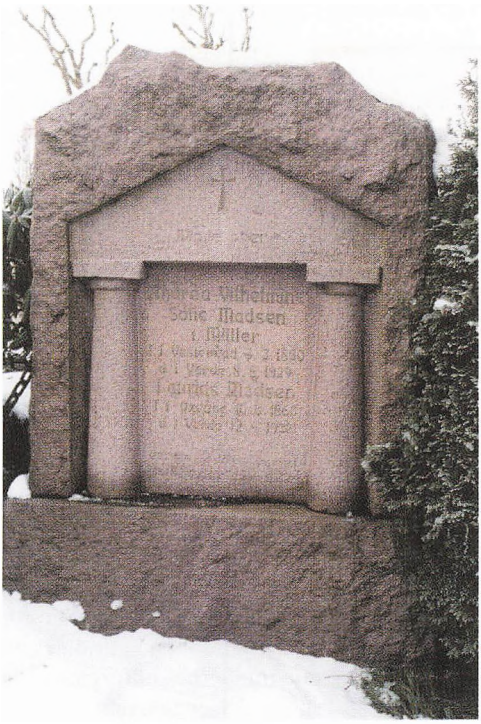

Fig. 6: Vester Nebel: En særlig variant er templet, som er hugget ind i en grotte. Dette gravminde er sat over Andrea Vilhelmine Sofie Madsen (1850-1929) og Laurids Madsen (1860-1930). Nederst står der "Han sin Lid til Gud har sat, Han bliver ej af ham forladt". Foto: Jens Egebjerg.

Vester Nebel: A special type is the temple, carved within a grotto. This memorial is dedicated to Andrea Vilhelmine Sofie Madsen (1850-1929) and Laurids Madsen (1860-1930). At the bottom it reads "He set his Faith in God, he will not be deserted by Him.".

og kan en sjælden gang ses som gravminde, men oftest er der tale om en dekoration på selve gravmindet til et epitafium eller til pynt. En halvmåneformet grotte kaldes columbaire og ses ofte øverst på gravmindet.

Fra antikken har vi hentet en stor del af de gravminder, som stadig pryder kirkegårdene. Både *mausolæet* og *templet* er inspireret af de græsk-romerske helligdomme. Lige så med *stelen, søjlen* og *urnen*. Typen *cippus*[5] begyndte som en piedestal, ofte med en urne oven på. Nu er gruppen stor og varierende, da piedestalen efterhånden fik talrige udformninger, og der findes også helt små cippi på 50-60 cm, hvilket gør det vanskeligt at afgrænse typen.

Obelisken er egyptisk, den er lang, firkantet og ender i en spids foroven. Spidsen symboliserer oprindeligt solens stråler og var til ære for guden Ra. I Egypten brugtes obelisken engang imellem som gravminde. Ofte er obelisken sat på en sokkel og et postament (midtstykke) for at fremhæve den pyramidale form. Også *pyramiden* blev adopteret af den europæiske gravmindekunst, men da den kvadratiske grundplan er yderst pladskrævende, er typen ret sjælden.

De eneste gravminder med entydig kristen baggrund er *bogen* og *korset*. Bogen er normalt opslået og symboliserer selvfølgelig Bibelen. Korset kan enten være en topdekoration på en cippus eller det dominerende element på en sokkel.

Af nyere former er *blokken* vundet frem i dette århundrede. Den er firkantet og oftest sat på en sokkel. Gavlen kan have runde hjørner, men kendetegnet er de rene linier og enkeltheden. En nyere variant er en flerdelt blok, hvor et kors står selvstændigt ved siden af hovedblokken og dermed giver gravmindet form som en kirke.

Gravtræet er en sjældnere type og symboliserer livets træ fra kristendommen. Symbolikken med de afskårne grene er klar: Det afbrudte liv. Træet kan også være paradistræet og et forlæg for korset, men kendes desuden fra andre religioner. I nordisk mytologi har man Yggdrasil, det hellige verdenstræ. Hos buddhisterne er figentræet det sted, hvor Buddha fandt indsigt, dvs. Den Store Visdoms Træ, medens jøderne lader træet symbolisere den virkelige verden, alt det skabte[6].

Det er tydeligt, at gravmindekunsten primært er inspireret af oldtiden og antikken. De eneste entydige kristne symboler er korset og bogen, så i virkeligheden er kirkegårdens symbolik ikke ret kristen. Det viser også, at gravmindet ikke er sat til ære for Gud, men for den afdøde. Gud bliver først en

Fig. 7: Vester Nebel: Opslået bog i hvid marmor over Karen Haahr (1813-1881) og Niels Pedersen Haahr (1819-1869). Skriftstedet (Salmernes Bog, 92,14) understreger bogens symbolik: Det er Bibelen. Foto: Jens Egebjerg.

Vester Nebel: An open book in white marble over Karen Haahr (1813-1881) and Niels Pedersen Haahr (1819-1869). The text (The Book of Psalms, 92,14) confirms the symbolism of the book: it is The Bible.

del af begravelsen, når man forsøger at blive gravsat så tæt på kirken som muligt, helligdommens centrum, men det er også en prestigefyldt handling. Uden betænkeligheder har man blandet religionerne, når der på en obelisk til ære for Ra er påført et bibelsk skriftsted.

Kødets opstandelse og det evige liv

Symbolik og metaforer består ikke kun af figurer og billeder. Skriftsteder fra Bibelen anvendes også, men ikke så flittigt som billedsymbolikken. Et af de oftest anvendte skriftsteder stammer fra Johannes-evangeliet 11,25: "Jesus sagde til hende: Jeg er opstandelsen og livet, den som tror på mig, skal leve, om han end dør". Dette siges i forbindelse med Jesus' genopvækkelse af Lazarus fra de døde. Hans søster Marta har tvivlet på Jesus' evne til at genopvække Lazarus og mener, at man først genopstår ved Dommedag. Skriftstedet tolkes således, at troen på kristendommen og Jesus giver evigt liv. Der findes utallige henvisninger til skriftsteder, og det er interessant at finde deres betydning, fordi den ofte afslører meget om afdødes livsholdning og religiøse grundlag. Udsmykningen kan også være fyldt med metaforer og henvisninger til afdødes gerning, tro eller menneskelige egenskaber. Det er almindeligt at udsmykke gravminder med en klokke, når der er tale om tidligere gravere, en henvisning til en af arbejdsfunktionerne, nemlig at ringe under kirkelige handlinger samt at ringe solen op og ned. Symbolikken kan bæres lidt videre, for nu er solen ringet

Fig. 8: Bryndum: Gravtræer er ikke helt almindelige. De afskårne grene symboliserer det afbrudte liv, og Søren Marinus Sørensen (1899-1923) døde åbenbart før sit bryllup, siden gravmindet er sat af hans forlovede. Gravmindet er endnu ikke registreret, men blandt dem Esbjerg Museum vil holde øje med i forbindelse med sløjfning af gravsteder. Foto: Charlotte Lindhardt.

Bryndum: Grave-trees are not the norm. These severed boughs symbolise the end of life, and Søren Marinus Sørensen (1899-1923) apparently died before his wedding, as the memorial was dedicated by his fiancée. The memorial is not registered as yet, but is among those that Esbjerg Museum will keep an eye on in connection with the clearance of burial places.

ned for sidste gang. Samme funktion har høstredskaberne hos landmænd, ambolte hos smede og ankeret hos sømænd og fiskere. Symbolikken er i disse tilfælde udelukkende knyttet til afdødes erhverv. På cippi ses ofte en krans. Den er et hæderstegn, som får tillagt forskellig betydning alt efter, hvad kransen er bundet af. Egeløv symboliserer borgerdyd, olivengrene fred og sikkerhed, mens laurbærkransen symboliserer fred og magt. Ofte er der på sandstenscippi tillige sat et håndtryk over eller under epitafiet. Dette ses ofte over ægtefæller og symboliserer troskab.

Af sjældnere symboler findes sommerfuglen, der symboliserer den frigjorte, udødelige sjæl; faklerne, som opadvendte symboliserer livet og nedadvendte døden. Uglen er gudinden Minervas fugl, visdom og lærdom. Mange steder findes en olielampe eller en aftegning deraf. Denne skik stammer også

Fig. 9: Bryndum: Cippus over Villads Sørensen (1810-1888) med et cirkelrundt relief samt kors. Bladene omkring epitafiet er efeu, som symboliserer evighed. Relieffet viser en mor med to børn. Foto: Charlotte Lindhardt.

Bryndum: Cippus over Villads Sørensen (1810-1888) with a circular relief and cross. The carved foliage is ivy, symbolising eternity. The relief depicts a mother with two children.

fra antikken, hvor olielampen skulle brænde evigt ved gravstedet. For at symbolikken holder, er det nødvendigt med en tilhørende flamme.

Der findes utallige andre symboler og betydninger, og fælles for dem er, at man blander kristen tro med andre religioner. Siden de første kendte begravelser er den afdøde blevet lagt i retningen øst-vest. Da man påbegyndte kirkebyggeriet, orienteredes de også mod solen, ligesom de kristne begravelser. Kristendommens overtagelse af obelisker, søjler og bautasten signalerer en stor grad af tolerance, når det drejer sig om kunsten på kirkegården. Til en vis grad har det været acceptabelt at lade mindet om den afdøde og manifestationen af magt og rigdom overskygge det kristne budskab. Noget af det fascinerende ved kirkegårde er netop denne blanding af symbolik. Kirkegårdens mangfoldighed af gravminder beskriver i dag en kultur, som ikke har glemt fortiden og efterhånden har taget fremmede kulturers indflydelse til sig. Efter Kirkeministeriets initiativ vil en stor del af denne kulturarv blive bevaret. Der er ikke blot tale om en begravelseskultur. En nærmere analyse ville sikkert påvise en endnu større sammenhæng mellem skiftende religiøse og åndelige strømninger samt gravmindernes udformning og symbolik, end det her har været muligt at lade ane. Symbolikken, udsmykningen, de fortjenstfulde personer og lokalhistoriske beretninger er i forening medvirkende til at gøre kirkegården til den kulturhistoriske oplevelse, den også er. Den kristne baggrund skal ikke negligeres; den er det væsentligste, men netop derfor er det tankevækkende, at begravelseskulturen kun i ringe grad bygger på en kristen tradition.

Charlotte Lindhardt, f. 1972. Cand.mag. i lokalhistorie og semiotik, Odense Universitet 1997. Vikarierende museumsinspektør ved Esbjerg Museum 1/12 2000 – 1/8 2001.

Noter

1. Kirkeministeriet 1987, s. 13-16.
2. Betegnelsen epitafium (af græsk: epitafios, gravskrift) anvendes både om de mindetavler, vi sædvanligvis kender fra kirkerummet, men også om de plader, enten i sort granit eller hvid marmor, der anvendes som gravsten.
3. Klingberg 1997, s. 13.
4. I den kristne symbolik er spurven tegn på ydmyghed.
5. Fra latin, betyder blot gravsten.
6. Cooper 1996, s. 279-283.

Litteratur

Cooper, J.C. (ed.): *Politikens Symbolleksikon*. København 1996.

Dalby, Frithiof: *Symboler og tegn i den kristne kunst*. København 1965.

Kirkeministeriet: *Vejledning om registrering af gravminder*. København 1987.

Klingberg, Helge: Den skandinaviske begravelsesplads historisk set. Artikel i Foreningen for Kirkegårdskultur (ed.): *Kirkegårdskultur* 1997. Jelling 1997, s. 6-19.

Kryger, Karin: *Allegori og borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820*. København 1985.

Kjær, Gitte: *Livet på kirkegården*. Hellerup 1996.

Secher, Knud (ed.): *Ligbrændingens Historie i Danmark med Fremstilling af Begravelsesformernes Udvikling fra Bronzealderen til Vor Tid*. København 1931.

Tholle, Johannes: *Aktuelle Kirkegårdsspørgsmaal*. København 1941.

SUMMARY

Within Living Memory

When the Ministry of Ecclesiastical Affairs in 1986 issued an Act of Parliament which should register the gravestones most worthy of preservation, a long-lasting project began for the museums. All over the country experts visited churchyards in order to preserve this important part of our Christian heritage. There are several criteria, of which

one or more should be fulfilled, when considering whether a gravestone should be preserved or not: that the gravestone is older than a 100 years, the gravestone is typical for the local area, it has a special ornamentation or elaboration, local place-names appear, there is a special inscription of either occupation, a Biblical reference or description of personal characteristics, the gravestone is interesting from an art historical point of view, or the buried person was famous or important, locally or regionally.

The symbols surrounding us in the churchyard arrive from both Christian context but are also inspired by other religions and mythologies. For example, the obelisk is an Egyptian monument for Ra, the temple is Greek, so is the pillar and the urn.

When the Christian church established itself, the churchyard was fenced, and very soon a hierarchy emerged within that fence. The best burial place was, of course, inside the church, but that was prohibited by law in 1805, when the burials began to undermine the building and smelled horribly at summertime! Next to this came the area closest to the church, and when murderers, thieves and unchristened persons were eventually allowed to be buried in the churchyard, they were hidden away on the perimeter, close to the fence.

The gravestone was a monument over the dead, but also showed the wealth and power of the family. In the 20th century anonymity, mass production and package solutions became dominant, and wealth was no longer a quality in itself.

The symbolism, ornamentation and local history make the churchyard a cultural and historical experience. It is important to remember the Christian context, and therefore it is thought provoking that our burial culture is influenced by so many non-Christian religions.

Ejvind Hertz, arkæologistuderende

Orkanramte fortidsminder i Ribe Amt

Den antikvariske og kulturhistoriske museumsverden blev stillet overfor en helt uventet udfordring efter orkanen den 3. december 1999. Tilstanden for hundredvis af fortidsminder i de orkanramte skove var ukendt. Museet på Sønderskov tog initiativ til en registrering af orkanskader på fortidsminder i Ribe Amt og forestod i et samarbejde med de øvrige kulturhistoriske museer i amtet en besigtigelse af samtlige registrerede fortidsminder i de private skove. Besigtigelsen blev udført som en entreprenøropgave for Ribe Amt.

Orkanen fredag den 3. december 1999 vil for mange stå som en begivenhed, der ikke ønskes gentaget. Der var meldt storm over det sydlige Danmark, men stormen udviklede sig til en orkan med uhyggelige kræfter. Store værdier gik tabt på gårde og huse, og ikke mindst skovejere måtte se deres skovområder helt eller delvist "fældede" af orkanen. Fra Sønderskov Hovedgård kunne gårdslysene i Kongeådalen med ét ses, da løvskoven pludselig gav efter for vindpresset og lagde sig ned i et stort mikado-virvar. Orkanen havde sat sit tydelige spor henover det sydlige Jylland, Fyn og Sjælland.

Udover skader på bygninger og skove var det naturligt for Museet på Sønderskov også at bekymre sig om tilstanden af de mange fortidsminder i skovene. Skovene har altid

Fig. 1: Et typisk eksempel på en beplantet gravhøj, der ligger i et totalt fladefaldsareal med flere rodvæltere på højkuplen. Foto: Ejvind Hertz.

A typical example of a planted burial mound, lying in a storm-fall area, with several uprooted trees on the tumulus.

været betragtet som et "reservat" for fortidsminder. Helt fra de tidligste systematiske registreringer af fortidsminder i Danmark i slutningen af 1800-tallet har man på en prioriteret baggrund ikke bekymret sig nævneværdigt om de "beskyttede fortidsminder" i skovene[1]. De synlige fortidsminder som gravhøje, voldanlæg, hulveje og agersystemer har haft gode kår i skovene og har undgået den kraftige nedslidning og nedpløjning, som fortidsminderne har været udsat for i det åbne, dyrkede land. Med orkanen var der nu opstået en situation, hvor man ikke havde oversigt over fortidsmindernes tilstand i de orkanramte skove – man frygtede det værste og håbede det bedste.

Det adminstrative system og lovgivningen

Ugen efter orkanens hærgen blev der taget kontakt til både Rigsantikvaren ved Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, der forvalter Museumsloven under Kulturministeriet[2] og til Skov- og Naturstyrelsens Kulturhistoriske Kontor, der forvalter den antikvariske del af Naturbeskyttelsesloven under Miljøministeriet[3]. Museet på Sønderskov forventede at modtage klare retningslinier og løbende rådgivning fra disse to institutioner vedrørende sikring af fortidsminder i de stormfaldsramte skove. Museet på Sønderskov var i perioden efter stormfaldet løbende i dialog med Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, hvorimod henvendelser til Kulturhistorisk Kontor forblev ubesvarede.

Ifølge §73 i Naturbeskyttelsesloven er det udlagt til amterne at føre tilsyn med de synlige og fredede fortidsminder. Da de synlige fortidsminder endvidere er beskyttet efter §12 og 13 i samme lov, blev arbejdsgrundlaget for det videre arbejde derfor hovedsageligt baseret på bestemmelser i Naturbeskyttelsesloven.

De bebyggelser, gravpladser m.m., der er registreret i skovene og henligger som ikke synlige, hidrører under Museumslovens §26. Mindre gravhøje, der ikke betragtes som "synlige", hører også under Museumsloven. Tinglyste fortidsminder hører hjemme under Naturbeskyttelseslovens §12, medens de øvrige blot synlige fortidsminder indgår i en gråzone, hvor de tilsyneladende kan sortere både under Naturbeskyttelseslovens §12 og Museumslovens §26 alt efter tolkning af synlighedsbegrebet.

Det afgørende møde

Efter at have trådt vande i systemet i ca. 3 måneder indkaldtes der på initiativ fra museumsinspektør Svend Aage Knudsen fra Museet på Sønderskov til et møde på Amtsgården i Ribe med deltagelse af repræsentanter fra amtets Natur- og Grundvandsafdeling samt de kulturhistoriske museer i Ribe Amt[4]. På mødet fremlagde repræsentanterne fra de kulturhistoriske museer problematikken omkring skaderne på fortidsminderne som følge af stormfaldet i skovene. Det stod klart, at det formodentlig ikke var selve stormfaldet, der havde gjort størst skade på fortidsminderne, men at fortidsminderne for alvor var i fare i forbindelse med oprydning af de stormfældede træer. Store skovningsmaskiner kan efterlade dybe kørespor i skovbunden og på fortidsminder. Ved senere oprydning af skovbunden tages stød op med store gravemaskiner og dozere, og endelig kan de ryddede arealer i værste fald blive dybdepløjet eller tilplantet ved hjælp af oprillede brede eller smalle furer. Denne maskinelle proces ville være altødelæggende for en række fortidsminder, såfremt man ikke foretog en hurtig præventiv indsats. I Naturforvaltningskontoret ved Ribe Amt var der stor forståelse for problematikken, og et projekt blev lynhurtigt stablet på benene.

"Projekt Fortidsminder"

Et forbilledligt samarbejde mellem Ribe Amt og de kulturhistoriske museer i amtet blev indledt. Amtet finansierede projektet, og Museet på Sønderskov blev udvalgt som hjemsted for og fungerede som entreprenør på projektet. Artiklens forfatter samt arkæologistuderende Niels H. Andreasen blev udpeget til at varetage projektets praktiske gennemførelse. Arbejdsområdet var hele Ribe

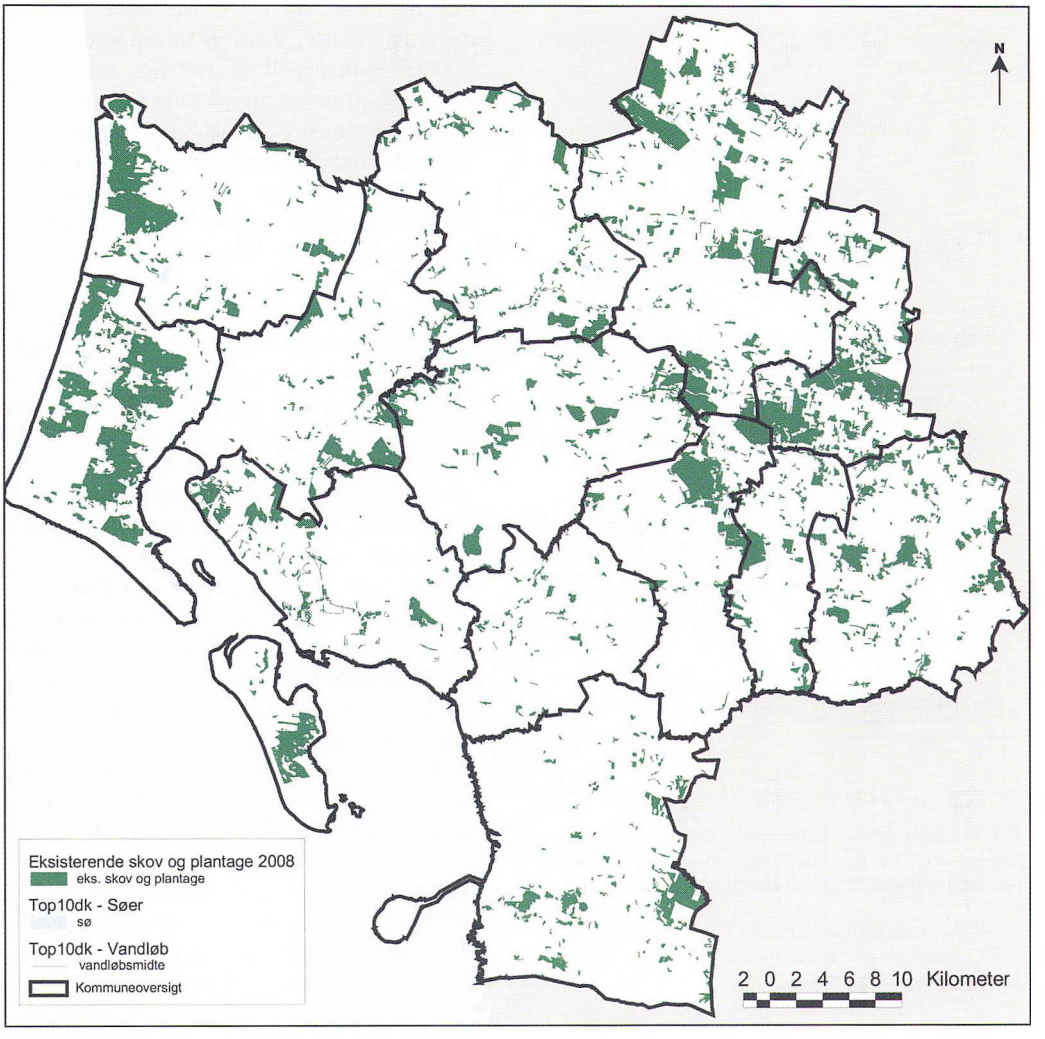

Fig. 2: Skovkort over Ribe Amt. I Ribe Amt er der i alt 31.000 hektar skov, det svarer til 9,9% af amtets samlede areal. © KMS/Ribe Amt.

Ribe County Forestry Map. There are in all 31.000 hectares of Forest in Ribe county, equivalent to 9,9% of the county's total area.

Amt, bortset fra de statsejede skovarealer, hvor de enkelte Statsskovdistrikter viste sig at have det fulde overblik over fortidsmindernes placeringer og tilstand. Samtlige skovejere eller administratorer i Ribe Amt med fortidsminder i deres skove blev kontaktet pr. brev eller ved annoncering i pressen forud for den systematiske besigtigelse. Skovejere og administratorer blev herved orienteret om projektet og tilstedeværelsen af fortidsminder i skovene, lovgivningen på området og om, hvad vi rent praktisk ville foretage ved fortidsminderne i skovene.

Ud over de egentlige tinglyste fortidsminder er der mange fortidsminder, både små og store, som den enkelte skovejer ikke kan for-

DENKMAL ! NATIONAL MONUMENT !

HER ER ET

FREDET FORTIDSMINDE

Stormfaldsskader på fredede fortidsminder i skovene

De kulturhistoriske museer i Ribe amt og Naturforvaltningskontoret ved Ribe amt forestår i fællesskab besigtigelser af de fredede fortidsminder i de stormfældede skove i Ribe amt. Besigtigelsen skal ses på baggrund af stormen den 3. december, der medførte stormfald i skovene og dermed også skader på fredede fortidsminder. De kulturhistoriske museer og Naturforvaltningskontoret ved Ribe amt vil sikre, at de fredede anlæg ikke lider yderligere overlast i forbindelse med oprydning efter stormfaldet og rydning af skovbunden samt ved nytilplantning. Derfor opsættes denne information, hvor det skønnes nødvendigt, på det enkelte fortidsminde. Lovgrundlaget herfor kan her læses i uddrag.

§ 12 i **Naturbeskyttelsesloven** omhandlende **Fortidsminder**: "**Der må ikke foretages ændringer i tilstanden af fortidsminder**". I § 13 står der: "**På Fortidsminder og indtil for en afstand af 2 m fra dem må der ikke foretages jordbehandling, gødes, eller plantes**".

Skovejer / administrator er skriftlig orienteret om fortidsmindernes eksistens. Skulle skovejeren / administratoren ikke være skriftlig informeret, er der orienteret om projektet via annoncer i lokalaviser og Jydske Vestkysten.

Museet på Sønderskov fungerer som koordinator på besigtigelsen og De er velkommen til at kontakte os for yderligere information.

Museet på Sønderskov
Sønderskovgårdsvej 2
6650 Brørup
tlf. 75 38 38 66.
E-mail
fortidsminder@sonderskov.dk

Fig. 3: Lamineret informationstekst i A4 format, der er påmonteret et ca. 1,5 m højt plastrør og opsat på truede fortidsminder. © Ejvind Hertz/Niels H. Andreasen.

Laminated information text in A4 format, mounted on a c. 1.5 m high plastic pipe and erected on threatened prehistoric monuments.

ventes at have kendskab til. På denne baggrund var projektet endnu mere nødvendigt.

Den 1. marts 2000 blev det praktiske arbejde for "Projekt Fortidsminder" påbegyndt. Ved hjælp af velplanlagte køreruter blev der besigtiget ca. 35 fortidsminder pr. dag over en to måneders periode. For hvert enkelt fortidsminde blev der udfyldt et ark med bl.a. oplysninger om skadegrad, og hvilken skovtype, der var tale om samt mere individuelle beskrivelser. Hvis fortidsmindet var beskadiget som følge af orkanen og/eller, der var fare for yderligere skade i forbindelse med det efterfølgende skovarbejde, blev der opsat en stander med en informationstekst. Standerteksten med sin tydelige sorte skrift på gul baggrund henvendte sig først og fremmest til den enkelte skovarbejder. Ligesom i skovejerbrevet blev projektet omtalt sammen med lovgivningen på området samt, hvorledes skovarbejderen skulle udføre sit arbejde på og ved fortidsmindet.

Resultatet

960 fortidsminder i hele amtet blev besigtiget, hvoraf ca. 160 var beskadiget af orkanen i større eller mindre grad og i fare for at blive yderligere beskadiget i forbindelse med det efterfølgende skovarbejde. Disse 160 fortidsminder består for de 98% vedkommende af gravhøje, og er alle blevet markeret med en informationsstander.

Som vi havde antaget, var det ikke selve orkanen, der havde anrettet størst skade på fortidsminderne, men derimod det efterfølgende, maskinelle arbejde i skovene. Hvor der havde ligget stormfald henover fortidsminderne, var der ofte kørespor, og enkelte steder var stød på beplantede fortidsminder blevet fjernet. Kun i enkelte tilfælde var der sket alvorlige og dybdegående skader på gravhøje. En enkelt, middelstor gravhøj var nærmest kørt flad med et bæltekøretøj, der tydeligvis havde knækket en fredningssten af granit ved foden af gravhøjen[5]. Et andet sted var en mindre gravhøj kraftigt beskadiget af to meget store bøgerodvæltere[6] kombineret med kraftige køreskader. De to ca. 250 år gamle bøgetræer havde udviklet enorme rodkager[7], der omrokerede hele den centrale del af gravhøjen og en del af en randstenskæde ved gravhøjens fod, da træerne væltede[8].

Ved en genbesigtigelse efter rydning og genplantning i Kongeåskoven syd for Sønderskov i Brørup Kommune kunne det iagttages, at de markerede gravhøje alle var ryddet nænsomt for gavntræ, og at der ikke var ryddet stød – en foreløbig bekræftelse på, at projektet har haft en positiv virkning med hensyn til bevarelsen af de fredede fortidsminder.

Fig. 4: Fladefaldsareal under oprydning med stor entreprenørmaskine. Det stormfældede træ organiseres på række til efterfølgende opskæring. Foto: Ejvind Hertz.

An area of devestation being cleared by large forestry machines. Fallen trees are set in rows to be sawn up.

I oktober 2000 genbesigtigedes udvalgte fortidsminder spredt over amtet, men der viste sig ikke at være væsentlige ændringer i skovenes eller fortidsmindernes tilstand. I løbet af efteråret 2001 vil der igen blive foretaget udvalgte genbesigtigelser for at få den gavnlige virkning af projektet yderligere underbygget. Ribe Amt er det eneste amt, der har gennemført en systematisk registrering af skader på registrerede fortidsminder i skovene som følge af stormen den 3. december 1999.

En sidegevinst ved projektet har været opdagelsen af op imod 50 ikke tidligere registrerede gravhøje samt et større hulvejssystem, der nu er registreret og indgår i Det Kulturhistoriske Centralregister.

De kulturhistoriske museer i Ribe Amt og amtets Natur- og Grundvandsafdeling takker skovejere, administratorer og skovarbejdere for deres interesse for projektet og udviste respekt for fortidsminderne. Det har i overvældende grad været vores indtryk, at der bliver passet godt på fortidsminderne i forbindelse med den daglige drift i skovene. Blot har den noget uoverskuelige situation efter orkanen været medvirkende til, at det har været svært altid at være opmærksom på det enkelte fortidsminde, selvom det selvfølgelig også i denne situation er påkrævet.

Ejvind Hertz, født 1963. Arkæologistuderende fra Aarhus Universitet. Har siden 1990 været ansat i flere projekter på Museet på Sønderskov.

Fig. 5: Skovningsmaskine oparbejder de organiserede stammer. Foto: Ejvind Hertz.

Lumber-machine tackling the tree trunks.

Fig. 6: Et resultat af den maskinelle rydning på en tinglyst gravhøj med fladtrykte sider og en knækket fredningssten forårsaget af et bæltekøretøj. Foto: Ejvind Hertz.

One result of the mechanised clearance, a registered tumulus with compressed sides and a broken conservation stone, caused by caterpillar tracks.

Fig. 7: Et omfattende hulvejssystem i Stilde Plantage blev besigtiget og markeret i et totalt fladefaldsområde. Foto: Ejvind Hertz.

In a totally levelled area of Stilde Plantation, a substantial road-track system was revealed and registered.

Noter

1. Den første systematiske herredsberejsning blev gennemført fra 1873 til 1930. Først af Mindesmærkedirektionen og/eller Oldnordisk Museum og efter 1892 af Nationalmuseet. Herredsberejsningen i Ribe Amt fandt sted fra 1891 til 1922.
2. Museumlovens tekst kan findes på adressen: http:www.retsinfo.dk/_GETDOCI_/ACCN/A20010047330-REGL
3. Naturbeskyttelseslovens tekst kan findes på adressen: http:www.retsinfo.dk/_GETDOCI_/ACCN/A19970083529-REGL
4. Mødet fandt sted på Amtsgården i Ribe. Ribe Amt var repræsenteret ved afdelingschef for Natur- og Grundvandsafdeling Kjeld Thamdrup, kontorleder for Naturforvaltningskontoret Anders C. Bjørnshave-Hansen, teknisk assistent ved Naturforvaltningskontoret Bent Brander Christensen, afdelingschef for Plan- og Landskabsafdelingen Henrik Præstholm, og kontorleder fra Landskabskontoret Ejler Toft Jensen. De kulturhistoriske Museer var repræsenteret ved museumsinspektør fra Varde Museum Lene B. Frandsen, museumsinspektør Ingrid Stoumann fra Esbjerg Museum, museumsinspektør Svend Aage Knudsen fra Museet på Sønderskov og arkæologistuderende Ejvind Hertz fra Museet på Sønderskov.
5. Sb. 34, Hostrup Sogn, Skast Herred, Ribe Amt. En ud af en højgruppe i Hoffmanns Familieplantage nordvest for Esbjerg.
6. Ordet rodvælter benyttes, når et træ er væltet med roden rykket op af jorden, hvorved rodkagen (note 7) står mere eller mindre lodret op i luften.

7. Den sammenfiltrede klump af rødder og jord tættest ved træstammen.
8. Sb. 90, Folding sogn, Malt herred, Ribe Amt. En gravhøj ud af 2 i Sønderskov i den sydlige del af Brørup Kommune.
9. Oversættelse: Niels H. Andreasen.

SUMMARY

Hurricane damaged prehistoric monuments in Ribe County

As a result of the severe damage to forests in southern Denmark caused by a violent storm on December 3rd 1999, a survey project was initiated in order to document storm-inflicted damage on ancient monuments. The object of the project was to establish an overview of the damage and prevent further destruction of the monuments in connection with the cleaning up of timber, clearing of the forest floor and re-planting activities. The project was a joint venture with the participation of the Ribe County Environmental Management Office and the county museums. Ribe County financed the project and two archaeology students were in charge of the field survey. A total of 960 ancient monuments were surveyed, of which 160 were marked with information signposts in order to prevent further damage. Subsequent surveys have clearly demonstrated that the use of signposts has had a beneficial effect[9].

Teresa Nielsen, museumsinspektør

Keramiksamlingen på Vejen Kunstmuseum – Karl Schrøder og Martin Mortensen

"Det er næsten blevet en Mani blandt Kunstnere at lave 'Keramik'. Enhver der kan faa fat i en Klump Ler og har Adgang til en Ovn, tror sig i Stand til at frembringe Værdier i denne Gren af Kunstindustrien. I Virkeligheden hører der et meget strengt og vedholdende Arbejde til for at kunne skabe noget nyt og ejendommeligt i denne saa stærkt misbrugte Kunstart"[1].

Keramiksamlingen på Vejen Kunstmuseum tager udgangspunkt i de mange vaser, krukker, buster og små skulpturer, som billedhuggeren og keramikeren Niels Hansen Jacobsen (1861-1941) med storsind skænkede sin fødeby. Antallet af hans værker er gennem årene steget støt takket være donationer og løbende indkøb. På museet kan studeres alle sider af hans vilde eksperimenter, der selv i dag synes moderne. I forhold til den danske keramiktradition er han en anderledes 'outsider'. Gradvist er der opbygget en samling til perspektivering af hans virke. Allerede i 1960'erne forærede den vidtfavnende kunstner, Asger Jorn, museet et par krukker af Th. Bindesbøll. Siden er der tilkommet eksempler på, hvad nogle af hans samtidige udrettede. I forlængelse af Hansen Jacobsens utraditionelle virke, rummer samlingen mange af de mindre kendte navne, der sjældent kan studeres andetsteds, navne som Møller og Bøgelys værksted, Chr. Joachim, Mendes da Costa, Siegfried Wagner, Karen Hannover, Karl Schrøder, Martin Mortensen og kendte navne som Patrick Nordström og Søren Kongstrand. For ikke at opbygge en parallelsamling, der supplerer det, der findes hos kollegainstitutioner, er der indgået deponeringsaftaler med Kunstindustrimuseet, Ny Carlsberg Glyptotek og for Søren Kongstrands vedkommende med Esbjerg Museum, Esbjerg Kunstmuseum og en enkelt privatperson. I montrene ses desuden eksempler på, hvordan forskellige billedkunstnere har arbejdet med farvelagte keramiske værker, f.eks. Hugo Liisberg, Sigrid Lütken, Niels Guttormsen, Ursula Munch-Petersen, Eric Erlandsen, Ursula Reuter Christiansen og Bjørn Nørgaard.

Bevæger man sig gradvist ind på et område som dansk keramik omkring 1900, møder man først de store navne som Thorvald Bindesbøll (1846-1908), Svend Hammershøi (1873-1948), Patrick Nordström (1870-1929) og for Vejen Kunstmuseums vedkommende særligt Niels Hansen Jacobsen (1861-1941). Efterhånden bliver man fortrolig med den underskov af navne, der tilsammen tegner perioden. Nogle er nær ved at blive glemt, men dukker op, når samlere eller fagfolk begiver sig ud i det detektivarbejde, det er at kortlægge kunstnernes virke. Hvorfor den ene fremhæves, og den anden får lov til at stå i skyggen, er ikke altid til at forstå – ofte ser det ud til at handle mere om tilfældigheder end kunstneriske kvaliteter.

Tilfældigheder var det, der satte mig på sporet af Karl Schrøder (1870-1943) og Martin Mortensen (1874-1949), der begge i dag er stort set ukendte for andet end en meget snæver kreds af entusiaster. Karl Schrøder stødte jeg på under forberedelserne til Vejen Kunstmuseums store udstilling om sammenslutningen "De frie Billedhuggere" (1996). Og Martin Mortensen var kærlighed ved første blik, da hans vase fra 1937 (fig. 1) dukkede op i et auktionskatalog. Hvem var han dog denne spændende kunstner? Weilbachs Kunstnerleksikon kunne hjælpe lidt på vej, men Martin Mortensens værker var der ingen af i offentlig eje[2]. Så var der heldigvis de mange private keramiksamlere at gå til.

Som med så mange andre gåder – vil man blive klogere, må man spørge og tale højt om

Fig. 1: Martin Mortensen (1874-1949). Vase fra 1937, Vejen Kunstmuseum, inv. 1123, højde 23 cm. Foto: Pernille Klemp.

Martin Mortensen (1874-1949). Vase aus dem Jahre 1937, Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1123, Grösse 23 Zentimeter.

det, man er interesseret i. Ved at snakke med kolleger og samlere om disse to kunstnere, kom der gradvist flere og flere spor; det ene sted boede en samler med over 20 værker, det andet sted en slægtning med et halvt hundrede arbejder og så fremdeles. Gradvist tegnedes konturerne af et stort værk. For Martin Mortensens vedkommende er der nu dokumenteret lidt over 70 arbejder dateret mellem 1899 og 1937, dog med et stort spring mellem 1919 og 1927, hvor jeg ved meget lidt om, hvad han lavede ud over at udstille på Charlottenborg m.m. Helt exceptionelt aktiv ser han ud til at have været i 1919 – et årstal, der er indridset i omkring 1/3 af de daterede værker, jeg har set. Karl Schrøders produktion er ikke dateret, men alle værkerne er blevet til i tidsrummet fra omkring 1900 til ca. 1915, hvor han brat holdt op. Langt de fleste af hans værker har jeg set hos hans slægtninge.

Karl Schrøder (1870-1943)

Karl Schrøder var en kunstner med mange evner. Oprindelig var han uddannet maler, skabte i en afmålt årrække vigtige keramiske værker, var løbende aktiv som underviser og var i den sidste del af livet møbeltegner hos Fritz Hansens Møbelfabrik samtidig med, at han i sin fritid malede natur og landskabsbilleder.

Lillerød dannede fra omkring århundredeskiftet rammen om hans virke, men inden da lå hans uddannelsestid, der forløb i København. Han var i malerlære hos C. Møllmann & Co. og fik i 1891 svendebrev med sølvmedalje. Schrøder var dog allerede i 1889 blevet optaget på Kunstakademiet, hvorfra han fik sit afgangsbevis i 1898. Allerede fra samme år var han ansat som lærer ved Teknisk Selskabs Skole, og fra 1909 virkede han endvidere ved Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder. Begge stillinger bestred han frem til kort før sin død. At han var indskrevet så længe på Kunstakademiet kan bl.a. forklares med, at han i 1896, takket være tildeling af "K. A. Larssen og Hustru L. M. Larssens Legat", rejste ned gennem Tyskland og Schweiz til Italien, særligt Venedig og Napoli. Undervejs arbejdede han som dekorationsmaler.

I slutningen af 1890'erne forsøgte han sig med keramik hos Eifrig i Valby. Det har ikke været svært at finde frem til det velfungerende værksted, der allerede da havde tiltrukket kapaciteter som Th. Bindesbøll og en mængde danske kunstnere, der var med til at søge nye veje indenfor keramikken. Allerede i 1902 kunne Illustreret Tidende i forbindelse med Karl Schrøders udstilling hos snedkermester Troels Lund meddele, at han "sammen med en Tekniker, Hr. Ingeniør Alb. Petersen, har slaaet sig sammen om en Fremstilling af Keramik og nu, efter et Par Aars Eksperimenteren, er naaet saa vidt at kunne paakalde Offentlighedens Opmærksomhed for deres Ting, der brændes i et Pottemagerværksted i Lillerød"[3]. I forbindelse med omtalen er gengivet to fotos – på det ene ses en lysestage og et par 'fødder' til pe-

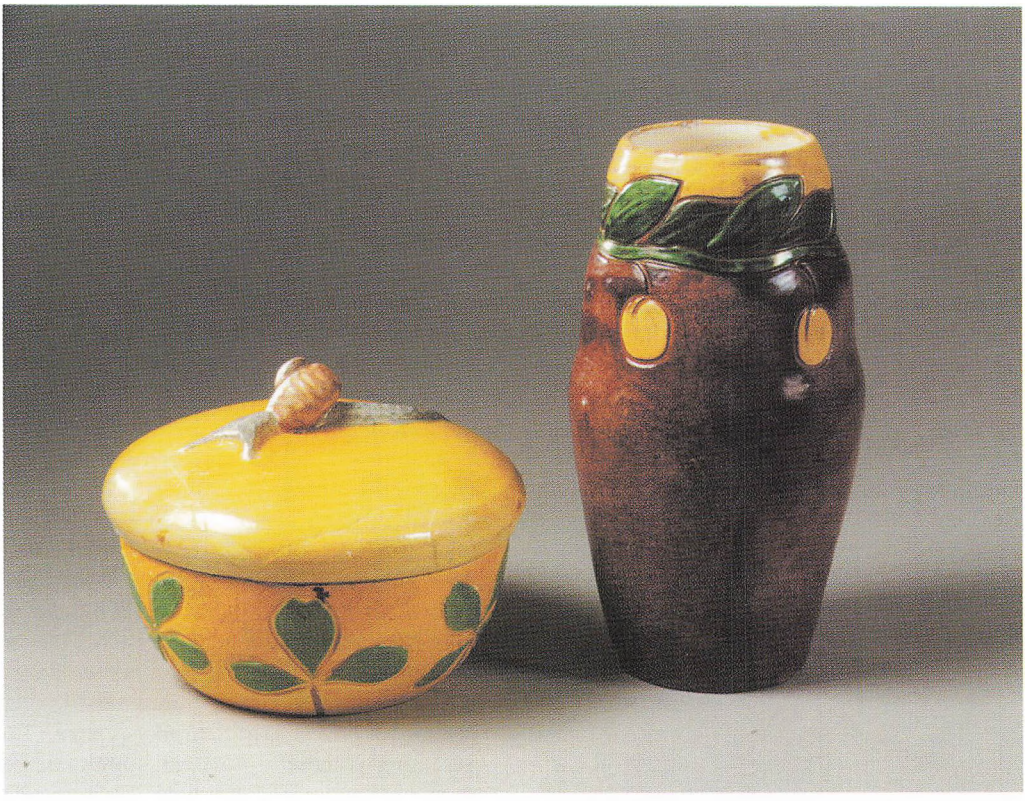

Fig. 2: Karl Schrøder (1870-1943). Til venstre lågkrukke med snegl, Vejen Kunstmuseum inv. 1315, højde 11 cm samt høj vase med bladdekoration og gule frugter, Vejen Kunstmuseum, inv. 1298, højde 18,6 cm. Foto: Pernille Klemp.

Karl Schröder (1870-1943). Links einen Deckelkrug mit Schnecke. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1315. Grösse 11 Zentimeter. Ausserdem eine grosse Vase mit Laubwerk und gelben Früchten. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1298. Grösse 18,6 Zentimeter.

troleumslamper (i ugebladets omtale fremhæves netop, at det er "Brugsgenstande til en saa billig Pris, at de allerfleste vil kunne overkomme den") – på det andet en samling vaser m.m. Det absolutte pragtstykke er en stor vase, der i dag er i kunstnerens efterkommeres eje. Den er prydet med en række marcherende vikingekrigere og afsluttes for oven med to sære fabelvæsner; øverst ligner de et par Hansen Reistrup-agtige gribbe, men bliver nedefter til nogle sære væsner, der forenes med vasens korpus. På samme opstilling ses en lille gul lågkrukke, hvis låg bærer en modelleret snegl, og underdelen en række indridsede, klartgrønne kløverblade (fig. 2). Den tilhører i dag Vejen Kunstmuseum og dukkede i 1998 op i en rodekasse på Vejen-Gardens loppetorv. Den har i sin tid højst sandsynlig stået hos Karl Schrøders onkel, den kendte forstander på den nærvedliggende Askov Højskole, Ludvig Schrøder.

I 1901 vistes på Kunstindustrimuseet udstillingen "Ny dansk Kunstindustri" (19. oktober–1. december). Den omfattede kun værker, der var udført indenfor de seneste to år, så allerede da var Schrøder kommet så langt, at han havde nogle gode resultater at vise frem. Han var på det keramiske felt sammen med Martin Mortensen i selskab med Th. Bindesbøll, Georg Jensen, Joachim Petersen

(senere kaldet Chr. Joachim), Juliette Willumsen samt Bing & Grøndahls Porcellænsfabrik og P. Ipsens Enkes Terracottafabrik.

Om sit tidlige virke erindrede Schrøder mange år senere: "Først i (ca. 1904) byggede jeg egen Ovn efter egne Tegninger i eget Værksted her i Lillerød[4]. Her hvor jeg selv tilberedte Ler og Glasur og egenhændig udført Dekoration og Brænding (alt undtagen Drejning), naaede jeg den Harmoni i Arbejdet, som jeg tilstræbte, og en hvis Anerkendelse, men saare lidt Fortjeneste. Nu var jeg naaet til Klarhed over min Opfattelse af Stoffets Natur og Ildens Luner i aaben Ovn og mente at have fundet Udtryk for Samhørigheden mellem Stof-Farve-Form og Dekoration – saa Leret ikke tabte Karakter af Ler"[5].

Fig. 3: Karl Schrøder (1870-1943). Til venstre en lille, buttet, grøn vase med spil mellem mat og blank grøn, Vejen Kunstmuseum inv. 1301, højde 6,9 cm samt vase med violdekoration, Vejen Kunstmuseum inv. 1300, højde 20 cm. Foto: Pernille Klemp.

Karl Schröder (1870-1943). Links eine kleine mollige, grüne Vase mit Spiel zwischen mattem und blankem Grün. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1301. Grösse 6,9 Zentimeter. Ausserdem eine Vase, mit Veilchen dekoriert. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1300. Grösse 20 Zentimeter.

I 1902-omtalen i Illustreret Tidende blev det om den tekniske side af Schrøders virke bemærket, at af "særlig Interesse er Forsøgene med en Sammenstilling af mat og blank Glassur, der turde være noget Nyt i vor hjemlige Keramikindustri." Enkelte resultater kan i dag studeres på Vejen Kunstmuseum (fig. 3) – heriblandt en blank, mørkeblå vase, der om 'maven' er prydet med et bælte af fine, matte violer med deres ligeledes matte grønne blade. Den ranke vase har fået selskab af en lille vase med blanke, grønne striber til afveksling mod den matte grønne bund.

På Kunstnernes Efterårsudstilling 1904 viste han en række værker, der af Emil Hannover i Tidsskrift for Industri fik følgende ord med på vejen: "Et friskere Indtryk [end af Martin Mortensens værker] modtog man af enkelte Ting af Karl Schrøder, der sikkert bør sky Bindesbøll som Forbillede og gøre flere af de Fund af gode Blad-Motiver hvormed de fleste af hans Krukker var dekorerede"[6]. Artiklen om efterårets udstillinger rummer et foto af to af Schrøders værker: En vase med vandrette bånd af spiralmønstre samt en kande med tre tude. En lignende kande er foræret til Vejen Kunstmuseum (fig. 4), men har istedet for bladmotiver form som et af de mange græskar, som Karl Schrøder med stor interesse dyrkede i sin velpassede køkkenhave i Lillerød. Apropos bladmotiver kan de ses på en lang række af hans værker særlig kombineret med frugter såsom store, gule bær eller appelsiner (fig. 2).

Karl Schrøders værker er ikke daterede, men blandt de tidlige, jugendprægede arbejder må regnes et par dekorative fade, som med sikkerhed er tænkt til ophæng, ikke til brug. I stil med Ludvig Finds enkle, tegnede dekorationer er der på det ene fad en havfrue med bølgende, brunt hår. Motivet på det andet fad kaldes Elverpigen, men den dansende kvindefigur omgivet af bølgende hår og jugendslyng minder i høj grad om den berømte Pariser-danserinde, Loïe Fuller, der ofte blev gengivet af malere og billedhuggere i 1890'ernes kunstmekka.

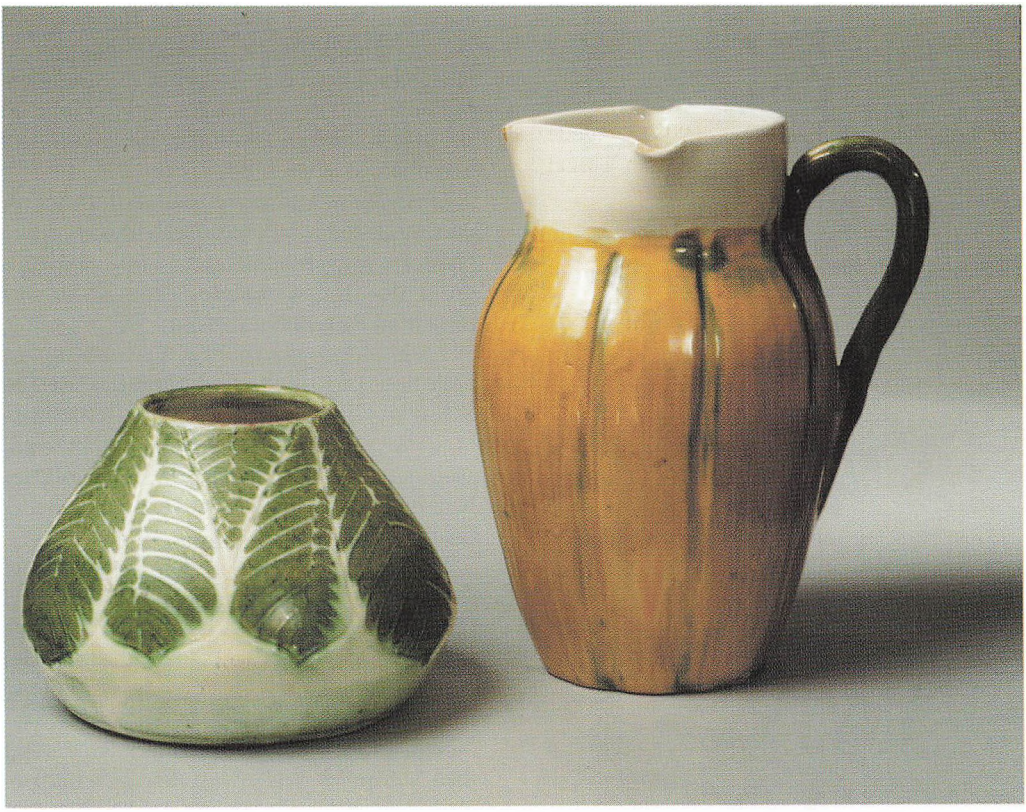

Fig. 4: Karl Schrøder (1870-1943). Til venstre en bred vase med kastanjebladsdekoration, Vejen Kunstmuseum inv. 1302, højde 11,7 cm, samt en græskarformet kande med tre tude, Vejen Kunstmuseum inv. 1299, højde 22 cm. Foto: Pernille Klemp.

Karl Schröder (1870-1943). Links eine breite Vase, mit Kastanien dekoriert. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1302. Grösse 11,7 Zentimeter. Ausserdem eine Kanne mit drei Schnäbeln, geformt wie ein Kürbis. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1299. Grösse 22 Zentimeter.

Schrøders værker kunne ses på Kunstnernes Efterårsudstilling 1908-10 og 1912-14 samt på landsudstillingen i Århus i 1909. I 1906 blev han af den nystiftede sammenslutning "De frie Billedhuggere" (grundlagt 1905) bedt om at vise sine værker. Indbyderne var Niels Hansen Jacobsen, Anders Bundgaard, Viggo Jarl og Rudolph Tegner, og rummet var den store flotte, ottekantede skulptursal, som de havde bestilt tegninger til hos J.F. Willumsen (i dag Skulptursalen på De Frie).

Et særligt kapitel i Schrøders keramiske virke er det nære samarbejde han havde med en af højskolebevægelsens vigtigste kunstnere, Niels Skovgaard. At de mødtes var ingen tilfældighed. Karl Schrøder var søn af højskoleforstander Johannes Elieser Schrøder (Brøderup Højskole), og hans bror var arkitekten Rolf Schroeder, der bl.a. tegnede en del bygninger til onklen Ludvig Schrøders Askov Højskole (1898-99) og Askov Kirke, hvortil Karl Schrøder malede forsiden af alterbordet. I årene 1907-08 arbejdede Schrøder med det mægtige, keramiske portræt af N.F.S. Grundtvig efter forlæg af Niels Skovgaard. Det blev i 1913 præsenteret som et epitafie i Grundtvigs Hus (Studiestræde,

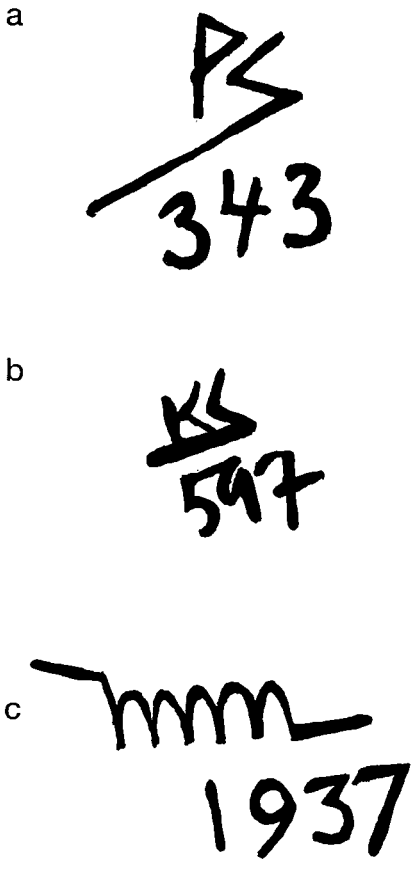

Fig. 5. a: PS 343 er indridset i bunden af Karl Schrøders (Pottemager Schrøders?) vase med kastanjeblade, se fig. 4. b: KS597 er indridset i bunden af Karl Schrøders lille brungrønne vase med fire gule blade, tilhører Vejen Kunstmuseum, inv. VKV 1305. c: MM 1937 er indridset under Martin Mortensens store vase, se fig. 1.

a: PS 343 ist am Boden von Karl Schröders Vase mit Kastanienblättern eingeritzt. PS könnte Töpfer Schröder bedeuten. b: KS 597 ist am Boden von Karl Schröders kleiner braungrüner Vase mit gelben Blättern eingeritzt. Gehört Vejen Kunstmuseum. Inventarnr. VKV 1305. c: MM 1937 ist unten auf Martin Mortensens grosse Vase eingeritzt. Siehe Fig.1.

København)[7], der var tegnet af keramikerens bror. Schrøders opgave var stor. Ikke kun skulle han føre reliefportrættet over i glaseret, brændt ler, derom var også mange mindre keramiske dele, der tilsammen udgjorde en stor, dekorativ ramme, der fortsatte ud i border rundt i huset. Hele syv udgaver af busten blev der lavet. En anden er prominent indmuret på den oprindelige pragttrappe på vej op til Det kgl. Bibliotek. De øvrige fem varianters skæbne kendes ikke.

Også andre kunstnere nød godt af Schrøders værksted i Lillerød. Det vides, at Knud Kyhn fik brændt nogle af sine tidlige dyrefigurer dér. Siden samarbejdede Kyhn dog også med Patrick Nordström.

Afslutningen kom hurtigt. I en unavngiven nekrolog fra 10.4. 1943 fortælles det, at Schrøder "Paa Grund af Brændselsrestriktionerne ved den forrige Krig" måtte indstille sit keramiske virke. I 1939 mindedes han blot at: "Forskellige Omstændigheder tvang mig til at standse (c. 1914)"[8].

En særlig gåde ved Schrøders værker er den indridsede signatur, der enten er PS (Pottemager Schrøder?) eller KS. Ved begge initialer er der som regel et tal. Måske finder man en dag en brændingsbog, og det ville så formodentlig blive muligt at etablere en kronologi. Noget anderledes forholder det sig med Martin Mortensens værker. Han har været ganske flink til at datere dem og benyttede hele vejen gennem sin produktion et karakteristisk monogram bestående af initialerne, de to M'er, der blot bliver til en grafisk enkel række buer (fig. 5).

Martin Mortensen (1874-1949)

Martin Mortensen var – som sin morfar Emil Blichfeldt – uddannet arkitekt med afgang 1905, men ser dog ud til kun at have tegnet ganske få huse. Fra 1899 var han som Karl Schrøder hos datidens aktuelle værksted i Valby, "Københavns Lervarefabrik"[9]. Han nåede hurtigt tilfredsstillende resultater og debuterede i februar 1901 hos Kunsthandler Tryde med "en lille, men særdeles fin Udstilling af brændte Lerkrukker og Vaser"[10]. Han udstillede desuden på Kunstindustrimuseet i både 1901 (ligesom Schrøder) og 1903. Dér var man dog ikke tilstrækkelig overbevidst om værkernes kvaliteter, så de blev ikke dengang indlemmet i samlingen.

Fig. 6: Martin Mortensen (1874-1949). Til venstre høj vase med bred krave for oven, 1910, tilhører John Hunov, højde 22 cm, samt vase fra 1899, privateje, højde 18,3 cm. Foto: Pernille Klemp.

Martin Mortensen (1874-1949). Links eine grosse Vase mit einem Kragen oben. 1910. Gehört John Hunov. Grösse 22 Zentimeter. Ausserdem eine Vase aus dem Jahre 1899. Im Privatbesitz. Grösse 18,3 Zentimeter.

I 1903 skrev en anmelder om hans keramik, at den "udmærker sig ved ejendommelige Former og Farver"[11]. Det passer godt med de værker, vi kender i dag. Det tidligste stykke jeg har haft i hænderne, er fra 1899 (fig. 6) og yderst moderne – en simpel, drejet form med en spændende, spættet skærv og derover med tydelige strøg, en med løs hånd påført mere eller mindre gennemsigtig matgrøn glasur. Resultatet ligger ikke så langt fra et moderne maleri, men må i datiden have været påfaldende 'råt' sammenlignet med porcelænsfabrikkernes masseproducerede perfektionisme. Den tidlige karakteristik om de ejendommelige former og farver er rammende for denne udanske kunstners alsidige, springende produktion af værker, der med udgangspunkt i det gode, traditionelle håndværk bliver stilistisk 'vilde', ofte voluminøse og en anelse vulgære – ikke rigtig noget for 'den gode smag'! Selvom han var flink til at datere sin produktion, tegner der sig ikke umiddelbart nogen klar udviklingslinie. På skiftende tider arbejdede han eksempelvis med de karakteristiske, dreje korpus'er med påsatte hanke/ører (som oftest to eller fire, fig. 7), ligesom de reliefdekorerede værker – nært beslægtede med P. V. Jensen Klints og senere Møller & Bøgelys arbejder – dukker op på forskellige tider. Markant er det, at der kun er tale om et eneste figurativt værk – en lille grønlænder siddende på en klippeblok, 1919 (findes mindst to steder i privateje).

I 1904 skrev den legendariske kunstkritiker Jens Pedersen i en ikke navngivet tidsskriftsartikel en flot hyldest til Martin Mortensen: "Denne moderne Pottemager har fremstillet alle mulige Brugs- og Nyttegenstande, som hører til dette Haandværk: Kummer, Krukker, Vaser, Fade, Lampeopstandere, Kandelabre, Lysestager, Urtepotter, Askebægre, Paraplystativer og saa videre.

Det, der giver hans Keramik Ejendommelighed, er både Formen og Farven.

Der er noget gammeldansk – kraftigt, oprindeligt og enkelt, som særpræger hans Form. Der er ikke mange Svinkekrøller eller fantastiske Vildskud. Hver Form svarer naturligt og nøje til sin Brug og sit Formaal. En er rank og slank, en anden rund og yppig.... han kan ændre en Linje, og han har skabt en ny Form – og det er alt. /.../

Det er lykkedes Martin Mortensen at fremstille mangfoldige Glasurer, blanke og matte – grønne Metalfarver, ligesom gammelt Kobber, violette og orangegule Farver, Træfarver, Farver som japansk Bronce, og han har skabt Arbejder, som baade er sjældne og dekorative.

I ham har Keramikken fundet en Dyrker, som skaber Leret Skønhed i Lød og Linjer, i Form og Farve, fordi han er en Kunstner, som forstaar at præge det med sin Personlighed, sit Stempel af et oprindeligt og kraftigt og farverigt Temperament."

Jens Pedersens hyldest kan synes noget af en konstrast til Emil Hannovers omtale af Martin Mortensens værker på Kunstnernes Efterårsudstilling 1904, hvor han kort kon-

Fig. 7: Martin Mortensen (1874-1949). Til venstre vase med fire hanke, 1919, privateje, højde 22,2 cm, samt vase med to flade ørehanke, 1912, tilhører John Hunov, højde 30 cm. Foto: Pernille Klemp.

Martin Mortensen (1874-1949). Links eine Vase mit vier Henkeln, 1919. Im Privatbesitz. Grösse 22,2 Zentimeter. Ausserdem eine Vase mit zwei flachen Henkeln, 1912. Gehört John Hunov. Grösse 30 Zentimeter.

staterede, at det "endnu [ikke] er lykkedes ham at skabe sig en selvstændig Genre i Glasurerne eller en selvstændig Form for Dekoration"[12].

Martin Mortensen fortsatte dog ufortrødent arbejdet frem mod et godt resultat. I en avisomtale fra 1905 tegnedes portrættet af en søgende, indsatsvillig kunstner, der sad og kæmpede i sit atelier oppe i et "Taarn paa en af de store Ejendomme ved Ørstedsparken". Stemningsskabende var journalistens malende billede af arbejdsbordet: "Dødningehovedet, som Kunstneren bruger til Brevpresser, og som han har givet en knaldrød Fez paa for at gøre lidt Løjer med dets mugne og kummerlige Udtryk, er hans eneste Selskab, medens han søger – søger – søger"[13].

Enkelte resultater var i maj 1906 udstillet hos kunsthandler Winkel & Magnussen[14], ligesom han i 1908 udstillede på Magasin du Nords juleudstilling[15].

At Martin Mortensen mente 'legen' med leret alvorligt, bevidner det skridt, han i 1907 tog, da han valgte at købe Taastrup Lervare Fabrik. Nu var han endelig herre i eget hus.

Det fremgår, at han i 1919 havde fået bygget ny ovn[16], og formodentlig netop derfor var exceptionel produktiv det år. Til trods for købet – eller måske netop derfor – måtte han i februar 1923 afhænde fabrikken på auktion. Den fortsatte øjensynlig under navnet Taastrup Keramik Fabrik med ham selv og en ingeniør Jørgensen som ledelse[17]. Fra 1934 lejede Lars Syberg sig ind i lokaler på fabrikken, og i 1942 overtog Elisabeth Loholt den, hvorefter varerne gik under navnet Loholt Keramik, Taastrup[18].

Af en artikel fra 1908 fremgår det, at han på fabrikken fortsatte "Fabrikationen af ganske almindelige Syltekrukker, Lerfade og Urtepotter", men også at han med særlig lidenskab havde kastet sig over urtepotten: "Det er hans Ærgerrighed at skaffe os en Afløsning for de gamle kedelige Lerpotter, der for deres Grimheds Skyld maa dækkes af med Papir eller Urtepotteskjulere"[19].

Det følgende år var han travlt optaget af at forberede en meget stor opgave – et keramisk relief til Flæskehallen i København (tegnet af stadsarkitekt Wright og siden nedrevet). Det var udført i samme materiale som bygningens matrøde mursten og forestillede Københavns våben, som det så ud på Frederik III's tid. Relieffet målte ifølge pressens oplysninger 11 x 12 fod og var modelleret i 500 stykker. Den rapporterende journalist endte med at konstatere, at "der er ingen Tvivl om, at Lermosaiken i Fremtiden oftere vil blive anvendt til Prydelse af større Bygningsværker"[20]. Martin Mortensen ser dog ikke ud til siden at have fået tilsvarende opgaver.

Ud over den løbende produktion og udstillingsvirksomhed kom der en del ekstra omtale i 1920 i anledning af en Genforeningsplatte, som Martin Mortensen fremstillede. Stor kunst er den ikke, men han håbede nok at ramme et behov i tiden.

Et nyt og voksende behov, som Martin Mortensen havde særlig sans for, var urner. I 1921 kunne man i Politiken læse, at han "arbejder for Tiden paa dekorative Aske-Urner til Kolumbariet; enkelte af disse er paalagte farvede Emailler og udmærker sig ved deres stemningsvækkende og stilfulde Tegninger. Disse Urner er tegnet og brændt af Kunstneren selv, og hver af dem er Unicum; desuden har han afleveret 400 almindelige Urner, som er bestilt af Begravelsesvæsenet"[21]. I maj 1925 var der på Krematoriet i Aarhus en udstilling af hans urner[22]. Og året efter berettede inspektør Bjørn fra Bispebjerg Krematorium: "Vi har en smuk 26 cm høj Type paa en billig Urne i brændt Terracotta, der leveres i to Typer til henholdsvis 10 og 15 Kroner, der er udført af Keramikeren, Arkitekt Martin Mortensen, der ogsaa leverer Urner i Størrelse 46 cm. belagt med Emalje – men de er naturligvis for en mere velspækket Tegnebog"[23]. Martin Mortensens engagement på feltet var markant; i en omtale af "Den 2. nordiske Kongres angaaende Ligbrænding" noteredes han blandt de få prominente gæster, der stod ved navns nævnelse[24].

Som Martin Mortensen fandt en niche med urneproduktionen, afsøgte han også andre arbejdsfelter for sin virksomhed. I et spørgeskema til Weilbachs Kunstnerleksikon (april 1947) nævnte han at have udført "glaserede Gulvfliser til Kronborg". Det har dog umiddelbart været vanskeligt at fastslå, hvilke gulve det kan dreje sig om[25]. Et andet spændende projekt kom for dagens lys i Thorvladsens Museums arkiv. Der har museumsinspektør William Gelius fundet en gammel kladde, hvor Sigurd Schultz undskyldende afviser at lade Martin Mortensen reproducere Thorvaldsens statuetter i brændt ler[26]. Særlig svært faldt det Schultz at sige nej, "efter at De havde forelagt Deres overordentlig nydelige Gengivelser af Bissens Skitser fra Glyptoteket". Af brevet fremgår det ikke, om de små brændtlers-figurer var sat i en egentlig produktion.

Martin Mortensen var en ivrig udstiller. På Kunstnernes Efterårsudstilling kunne man se hans arbejder i 1904, 1907, 1910-13 og 1920 ifølge katalogerne 1-2 stykker årligt. Charlottenborgs forårsudstilling var han repræsenteret på i 1914, 1917-24 samt 1927. Slut-

teligt udstillede han med Dyrehavemalerne i 1926 og 1927. Ifølge katalogerne fremgår det, at han viste lysestager (ofte til tre lys), skåle, krukker, lampefødder m.m. De mere tekniske specifikationer er f.eks. ved Landsudstillingen i Århus, 1909, at værkerne var i terracotta, majolika og keramik. I Charlottenborg-kataloget 1917 er en krukke betegnet 'craquelé', sammesteds vistes i 1921 en stentøjskrukke med feldspatglasur, ligesom han i 1924 udstillede en skål med krystalglasur. I en omtale fra 1905 fremgår det, at et af hans værker "de første 36 Timer, den har staaet derinde [i ovnen], har den været udsat for en varme paa 900-1000 Grader..."[27] – i 1909 fremgår det, at forholdene er noget forandrede. Delene til relieffet til Flæskehallen blev ifølge en udateret, unavngiven avisartikel brændt ved 1200 grader – altså omkring stentøjstemperatur, hvilket ville gøre dem vejrbestandige.

En opsummering

Artiklens to hovedpersoner arbejdede – med deres værkstedshold – som oftest udfra en symmetrisk, drejet form. Karl Schrøder valgte at holde sig til variationsmulighederne indenfor den traditionelle dekorationsform, men tydeligt tilført et kunstnerisk begavet blik for at udnytte de tekniske muligheder – som når han spillede fra det ene lag farve til det næste i eksempelvis vaserne med stregerne og cirklerne, den med bregneskud (begge fig. 8), eller den buttede med kastanjeblade (fig. 4). Martin Mortensen arbejdede ikke med bemalet dekoration. Mønster opstod i relief eller ved det farvespil, der var resultatet af hans eksperimenteren med glasurens muligheder. Hans baggrund som arkitekt fornægter sig ikke. De til tider ganske aparte, monumentale hanke og ofte symmetrisk påsatte ornamenter – som han muligvis støbte – minder om fine volutter og andre 'gesvejsninger', som pryder ældre byggerier (fig. 9).

Indenfor pottemagerværkstedets traditionelle rammer, er det i samme tidsrum lykkedes de to kunstnere at få skabt hver deres

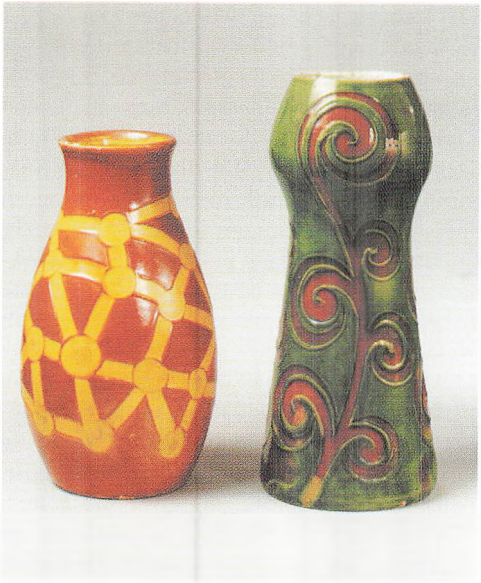

Fig. 8: Karl Schrøder (1870-1943). Til venstre vase dekoreret med pletter og streger, Vejen Kunstmuseum inv. 1304. højde 19,5 cm, samt vase dekoreret med bregneskud, Vejen Kunstmuseum inv. 1303, højde 22,9 cm. Foto: Pernille Klemp.

Karl Schröder (1870-1943). Links eine Vase, mit Flecken und Strichen dekoriert. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1304. Grösse 19,5 Zentimeter. Ausserdem eine Vase, mit jungem Farnkraut dekoriert. Vejen Kunstmuseum, Inventarnr. 1303. Grösse 22,9 Zentimeter.

individuelle formsprog. Martin Mortensens resultater synes i dag en tak mere radikal end Karl Schrøders. Alligevel er de langt fra så vildt eksperimenterende som Niels Hansen Jacobsen ... og dog lige så vedholdende 'anderledes' i forhold til samtidens normer.

Afsluttende bemærkninger

Ovenstående er indledende forsøg på at kortlægge disse to lidet kendte kunstneres liv og virke. At så meget trods alt har kunnet lade sig gøre skyldes mange personers hjælp. Her skal lyde en varm tak til: Agner Frandsen, Askov; Birthe Skovholm, Lokalhistorisk Arkiv og Forening i Allerød Kommune; Jørgen Schou-Christensen, Kunstindustrimuseet; Ib Sandahl, Taastrup Byhistorisk

Fig. 9: Martin Mortensen (1874-1949). Opsats, 1919, tilhører John Hunov, højde 18 cm. Foto: Pernille Klemp.

Martin Mortensen (1874-1949). Aufsatz, 1919. Gehört John Hunov. Grösse 18 Zentimeter.

Samling og Arkiv; Hanne Bang, Weilbachs Kunstnerleksikon; William Gelius, Thorvaldsens Museum; Karl Schrøders slægtninge: talrige private ejere af Martin Mortensen og Karl Schrøder keramik samt enkelte handlende. Endelig skal det nævnes, at fotooptagelserne er bekostet af Ribe Amts Museumsråd.

Teresa Nielsen er mag.art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet 1995. Hun har siden 1994 været leder af Vejen Kunstmuseum.

Noter

1. Et øjebliksbillede fra 1. maj 1906 i Ekstrabladet signeret G.C.
2. Det Danske Kunstindustrimuseum, København, har dog siden fået to vaser af Martin Mortensen. De har siden 2000 været deponeret på Vejen Kunstmuseum.
3. Illustreret Tidende, 30.11. 1902 s. 146, redigeret af Chr. Gulmann.
4. Enten husker han ikke så nøjagtigt, eller også har han i de første år i Lillerød gjort brug af en andens ovn. Der var da en del værksteder igang.
5. Brev af 5.11. 1939 fra Karl Schrøder til kunsthistorikeren Merete Bodelsen, venligst stillet til rådighed fra Weilbachs arkiv.
6. Tidsskrift for Industri, 1904, s. 231-232.
7. Det store keramiske værk er siden nedtaget og kan i dag studeres på loftsetagen i Skovgaardmuseet, Viborg.
8. Brev til Merete Bodelsen op. cit.
9. Fremgår af artiklen »Ung Kunstner« i Ekstrabladet, 1.5. 1906, signeret G. C.
10. En unavngiven avis, februar 1901, kopieret fra kunstnerens skrapbog – ejer i dag ukendt.
11. Vort Land, 15.9. 1903.
12. Tidsskrift for Industri, 1904 s. 230.
13. Dagens Nyheder, 5.4. 1905, signeret Haagen. En akvarel af kraniet og andet på kunstnerens arbejdsbord findes i privateje, udført af Martin Mortensen.
14. Ekstrabladet, 1.5. 1906, signeret G. C.
15. »Udstillinger m.v. i Danmark, hvor Martin Mortensen har deltaget ned sine værker« i Taastrup Byhistorisk Samling og Arkivs kompendie »Martin Mortensen – en verdensberømt keramiker fra Taastrup«, december 1999.
16. Dagens Ekko, 7.4. 1919.
17. Note 34 og 35 i Taastrup Byhistorisk Samling og Arkivs kompendie »Martin Mortensen – en verdensberømt keramiker fra Taastrup«, december 1999.
18. Op. cit. upagineret.
19. Ekstrabladet, 3.12. 1908.
20. Aftenposten, 21.4. 1910.
21. Politiken, 12.3. 1921.
22. Politiken, 3.5. 1926.

23. Ekstrabladet, 25.1. 1926.
24. Ekstrabladet, 7.9. 1928.
25. April 2001 har Lars Holst, Kronborg, velvilligt set på sagen. De glaserede fliser, der i dag findes på slottet, menes at være opsat inden 1900 og skyldes formodentlig ikke Martin Mortensen.
26. Kladde af 19.4. 1933. Fremdraget af William Gelius juni 2001 – mange tak for det!
27. Dagens Nyheder, 5.4. 1905.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Keramiksammlung auf Vejen Kunstmuseum – Karl Schröder und Martin Mortensen

"Es ist beinahe eine Manie unter Künstlern geworden, Keramik zu machen, Jeder, der einen Klumpen Lehm auftreiben kann und Zugang zu einem Ofen hat, glaubt sich im Stande, wertvollen Sachen in diesem Zweig der Kunstindustrie hervorbringen zu können. In Wirklichkeit gehört eine sehr strenge und beharrliche Arbeit dazu, um etwas Neues und Besonderes in dieser missbrauchten Kunstart zu schaffen."

Jakob Kieffer-Olsen, antikvar

"Sinu hinge päästmiseks"

– For din sjæls frelse

Det danske Kulturinstitut i Estland kunne fejre 10-års fødselsdag i år 2000. En stor delegation fra Ribe by og amt deltog i festlighederne. Delegationen rummede bl.a. politikere og embedsmænd, pressefolk og erhvervsfolk, museumsfolk og universitetsfolk. Fødselsdagen blev markeret med politiske drøftelser, virksomhedsbesøg, museumsudstilling, faglig konference, fest, musik, dans og meget mere.

Det danske Kulturinstitut begyndte at åbne afdelinger i de baltiske lande allerede i Sovjetunionens sidste tid. Det lettiske i Riga kom først, men ikke længe efter var turen kommet til det estiske i Tallinn. På den tid hed den danske udenrigsminister Uffe Ellemann Jensen. Han gjorde en stor indsats for at knytte bånd mellem Danmark og de tre baltiske lande og har derfor den dag i dag en meget høj stjerne i disse lande. Hans interesse for området er usvækket, og da de baltiske afdelingers 10-års-jubilæum i året 2000 nærmede sig, skulle der ske noget. Uffe Ellemann Jensen skrev til sin ven og gamle kollega Laurits Tørnæs og opfordrede Ribe Amt til at markere det estiske instituts fødselsdag, og fra Laurits Tørnæs gik opfordringen videre til Ribe Amts kulturafdeling, til Ribe Kommune og til Den antikvariske Samling.

Årsagen til, at Uffe Ellemann Jensens opfordring gik til Ribe-området, var historisk. Det danske Kulturinstitut i Tallinn bor i en middelalderlig bygning, der har været en del af byens Sortebrødrekloster. Og enhver estisk turisthåndbog ved at fortælle, at Sortebrødreklosteret i Tallinn, eller Reval som byen også blev kaldt i middelalderen, blev bygget af munke fra Ribe! Forbindelsen mellem et af Danmarks vestligste områder og byen ved den østlige bred af Østersøen blev knyttet tilbage i 1200-årene.

Danmark og Estland

Den danske interesse for landene ved Østersøens bredder rækker langt tilbage også længere end middelalderen. Vikingerne tog ikke alene vest og syd på, men også østover, hvor de passerede de baltiske områder og fortsatte ind i Rusland og derfra sydpå til Det østromerske Rige og de arabiske lande. Hvor stor interesse, de har haft for de kystnære områder, vides ikke. De arkæologiske fund afslører ikke nogen nævneværdig bosætning eller større kulturafsmitning.

I slutningen af 1000- og begyndelsen af 1100-tallet var danskerne optaget af indre stridigheder og kamp mod de vendiske naboer, men med Valdemar den Stores erobring af den danske trone i 1157 kom der mere ro på de indre linier. Nu begyndte en dansk ekspansion, der indledtes med erobring af Rügen i 1269. Den spredte sig langs Østersøens sydkyst, havde afstikkere mod nord og nordøst og afsluttedes med erobring af den nordlige del af Estland i 1219, da Valdemar Sejr – Valdemar den Stores søn – var konge. Det afgørende slag stod ved Lyndanise – det nuværende Tallinn, hvis navn betyder "de danskes by". Ifølge legenden faldt det danske flag, Dannebrog, ned fra himlen under slaget.

Valdemar Sejr mistede næsten alle erobringerne i 1220'erne, men ikke Estland. Ved pavens indgriben forblev den nordlige del af det nuværende Estland under dansk overhøjhed frem til 1346, hvor Valdemar Atterdag solgte det til Den tyske Orden. Danske politiske interesser fik en mindre renæssance i 1561, hvor Frederik II's bror, hertug Magnus, blev biskop og dermed fyrste på øen Saaremaa, også kaldet Øsel. Dette danske intermezzo varede til 1645, hvor svenskerne tog over.

Estlands danske tilhørsforhold betød, at da Sortebrødrene, også kaldet Dominikanerne,

Fig. 1: Tallinn blev aldrig dansk, for det var ikke danske borgere, der flyttede til byen, men tyske. Byen blev da også medlem af den tyske Hanse-sammenslutning. Den middelalderlige arkitektur er som den danske præget af tyske byer som Lübeck, men bygningerne ser væsentligt anderledes ud pga. byggematerialet: den estiske kalksten, og minder mere om husene i f.eks. Visby på Gotland. Her ses en del af Tallinns middelalderlige bymur. Foto: Lis Andersen, ASR.

Tallinn wurde nie dänisch, denn es waren keine Dänen, die zu der Stadt zogen, sondern Deutsche. Die Stadt wurde denn auch Mitglied des Hansebundes. Die Arkitektur ist wie die dänische von deutschen Städten wie Lübeck geprägt, die Gebäude aber sehen ganz anders aus wegen des Baumaterials, des estischen Kalksteins, und gleichen mehr den Häusern in z. B. Visby auf Gotland. Hier kann ein Teil von Tallinns mittelalterlicher Stadtmauer gesehen werden.

skulle inddele Europa i provinser, kom Tallinn med i den nordiske provins, der bar navnet "Dacia". I 1246 holdtes det årlige møde for klostrene i denne provins i Ribe. Her besluttede man at etablere et kloster i Tallinn, eller rettere genetablere det, idet der allerede skal have eksisteret et sortebrødrekloster i Tallinn i nogle få år omkring 1229. 12 brødre blev i 1246 sendt af sted: to fra hvert af klostrene i Lund, Viborg, Århus og Roskilde, samt fire fra de svenske klostre i Sigtuna, Västerås, Skänninge og Visby; den sidste skulle være prior. Der var således ingen munke fra Ribe med til den fysiske oprettelse af klosteret i Tallinn – turistbøgerne tager altså fejl på det punkt!

Projekt Estland 2000[1]

Uffe Ellemann Jensens opfordring til Ribe fandt sted i foråret 1999, og det næste godt halve år blev brugt til idéudveksling, sonderinger hos estiske kolleger m.v. I begyndelsen af januar 2000 var vi nået så langt, at tre mand tog til Tallinn for at se på lokaliteterne og indgå faste aftaler. Derefter gik det stærkt, for fødselsdagsfesten blev planlagt til lørdag den 30. september.

Et af målene var at lave en særudstilling, der kunne fortælle om de middelalderlige klosterordner, Sorte- og Gråbrødrene i Danmark, Norden og Estland. Udstillingen fik navnet "For din sjæls frelse" – på estisk "Sinu hinge päästmiseks". Den blev lavet

Fig. 2: "For din sjæls frelse" under opbygning i Estlands Historiske Museum i Tallinn. Rummet er en kæmpestor otte fags gildesal fra 1400-årene, og det estiske museums faste udstilling står langs ydervæggene. Toomas Tamla, direktør for museet, ses i forgrunden til venstre og artiklens forfatter til højre. Privatfoto.

Die Ausstellung "Für das Heil deiner Seele" unter Aufbau in Estonian History Museum in Tallinn. Der Raum ist ein riesiger acht Fach Gildensaal aus dem 15. Jahrhundert und die permanente Ausstellung des estischen Museums steht an den Aussenwänden entlang. Toomas Tomla, der Direktor des Museums, kann im Vordergrund links und der Verfasser dieses Artikels rechts gesehen werden.

Fig. 3: Lige uden for Viljandi har Den tyske Orden haft en af sine mægtige borge. Denne orden var en pendant til de store korsfarerordener fra Det hellige Land: Tempelherrerne og Johanniterne. I dag står dele af borgen som ruiner. Foto: Lis Andersen, ASR.

Unweit Viljandi hat der deutsche Orden eine seiner mächtigsten Burgen gehabt. Dieser Orden war ein Gegenstück zu den grossen Kreuzfahrerorden aus dem heiligen Land: den Tempelherren und den Johaniten. Heute stehen Teile von der Burg als Ruine.

som en vandreudstilling, der skulle turnere i Estland i ét år, hvorefter den skulle vende hjem og vandre i Ribe Amt og det øvrige Danmark. Målet blev nået, og udstillingen åbnedes i Tallinn af Ribes borgmester, Jørgen Elsted Hansen, fredag den 29. september.

For at styrke det faglige samarbejde og de historiske bånd mellem Estland og Danmark blev det endvidere besluttet at organisere en faglig konference om byarkæologi. Der skulle være deltagere fra andre nordiske lande, og heldigvis var interessen stor – på konferencen deltog foruden estere og danskere også finner, svenskere, nordmænd og tyskere. I to dage mødtes man og holdt foredrag for hinanden om alt fra konkrete arkæologiske undersøgelser og analyser af genstandsmaterialer til overordnede synsvinkler på byudviklingen i middelalderen. En tredje dag anvendtes på en ekskursion ud i landskabet og til byerne Viljandi og Tartu.

Som et tredje element besluttedes det at festliggøre selve fødselsdagen ved at lade en gruppe af ripensiske musikere og dansere optræde. Indslaget indledtes med amtsborgmester Laurits Tørnæs' tale, hvorefter musikgruppen "Ranild" spillede et par numre. Derefter gjorde dansegruppen "Silke og ærlig pæl" sin éntre – to og to – skrædderne fra Venedig, købmanden der ville købe russiske pelse og ærbare kvinder i middelalderens houte couture m.fl., og de afleverede en blomst til den lokale leder af Det danske kulturinstitut. Derefter blev der spillet op til middelalderlig kædedans, der ikke kun var for de udklædte, men også for de øvrige gæster – fruer i høje hæle og herrer i skråbånd kastede sig ud i dansen.

På det politiske plan deltog borgmestre og direktører fra Ribe Amt og Ribe Kommune samt amtets kulturkonsulent. Sammen med dem rejste en erhvervsdelegation, hvor erhvervskontoret, tre ripensiske virksomheder samt den lokale presse deltog. Udover de mere festlige arrangementer deltog den politiske gruppe i diverse møder med kolleger fra Estland og Danmark, mens der for delta-

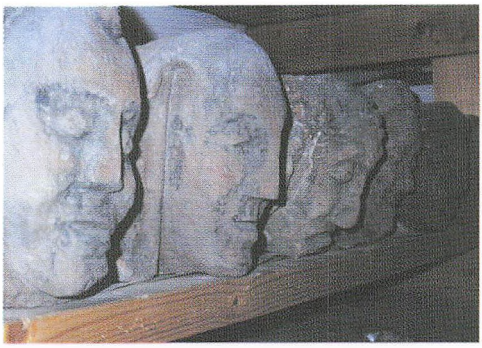

Fig. 4a og b: I området omkring Tartu fandtes ikke særligt meget naturlig sten, og det foretrukne bygningsmateriale var derfor teglsten – som i Danmark. Byens middelalderlige bygninger minder derfor mere om de danske end Tallinns. I en af sognekirkerne, Skt. Johannes, havde man besluttet sig for at udsmykke teglstenene med udskæringer, ved at støbe figursten m.v., som det f.eks. kan ses i klostergården ved Skt. Catharinæ kirke i Ribe. I Tartu findes lige så mange forskellige eksemplarer af denne type middelalderlig kunst, som i resten af Nordeuropa tilsammen, og en del af dette flotte materiale opbevares i en kælder under et nabohus. Selve kirken var under restaurering; bemærk stilladset. Foto: Lis Andersen, ASR.

In der Gegend von Tartu gab es wenig Naturstein, und das bevorzugte Baumaterial wurde deshalb Backsteine – wie in Dänemark. Die mittelalterlichen Gebäude in der Stadt gleichen deshalb mehr den dänischen als Tallinns. In einer der Pfarrkirchen, Sct. Johannes, hatte man sich entschlossen, die Backsteine zu beschmücken, indem man im Stein Figuren goss. Dasselbe kann im Klosterhof von Sct. Catharinä Kirche in Ribe gesehen werden. In Tartu gibt es ebenso viele Exemplare dieser mittelalterlichen Kunst als im Rest Nordeuropas, und ein Teil dieses Materials wird in einem Keller eines Nachbarhauses aufbewahrt. Die Kirche selbst ist unter Restaurierung. Bemerken Sie das Gerüst.

Fig. 5: Musikgruppen "Ranild" spiller her til taffel, mens den øvrige ripensiske gruppe spiser middelaldermad på "Olde Hansa" – en middelalderrestaurant, der ligger i et hus fra 1400-årene. Foto: JydskeVestkysten.

Die Musikgruppe "Ranild" spielt bei dem Tafel, wärend die übrige Gruppe aus Ribe auf "Olde Hansa" ein mittelalterliches Essen geniesst. "Olde Hansa" ist ein mittelalterliches Restaurant, das in einem Haus aus dem 15. Jahrhundert liegt.

Fig. 6: Det Danske Kulturinstitut i Tallinns leder, Silvi Teesalu, har netop modtaget en hvid blomst af den kongelige lensmand på Riberhus anno 1380. Foto: Ribe Ugeavis.

Der Direktor des dänischen Kulturinstituts in Tallinn, Silvi Teesalu, hat eben eine weisse Blume von dem königlichen Lehensmann auf Riberhus Anno 1380 empfangen. Foto: Ribe Ugeavis.

Fig. 7: Kædedansen var ikke kun for de udklædte, publikum – her Ribes borgmester Jørgen Elsted Hansen – blev trukket med ud på gulvet. Foto: Ribe Ugeavis.

Der Reigen war nicht nur für das verkleidete Publikum. Hier wird Ribes Bürgermeister Jørgen Elsted Hansen in den Tanz hineingezogen.

Fig. 8. Den politiske delegation med de to borgmestre, Jørgen Elsted Hansen og Laurits Tørnæs i spidsen, besøgte udstillingen. Lis Andersen, der var den kreative kraft bag udstillingen, viste frem og fortalte. Foto: JydskeVestkysten.

Die politische Delegation mit den zwei Bürgermeistern Jørgen Elsted Hansen und Laurids Tørnæs an der Spitze besucht die Ausstellung. Lis Andersen, die die Hauptperson hinter der Ausstellung war, stellt die Ausstellung vor.

gerne i erhversvdelegationen var lavet individuelle programmer.

Et år efter

Udstillingen har det sidste lille års tid turneret rundt i Estland og er blevet vist på fem estiske museer. Nu kommer den hjem til Ribe og skal vises på "Ribes Vikinger" i år 2002. Derefter skal den ud og vandre i Danmark og Norden. Hvornår den er færdig med det, og hvor mange mennesker, der har set den, når den engang skal demonteres, er noget fremtiden vil vise. Et blivende resultat af projektet bliver publikationen fra den faglige konference, hvis foredragsholdere er ved at omarbejde deres indlæg til artikler. Udgivelsen finder forhåbentlig sted i 2002.

I skrivende stund er der endnu ikke gået et år siden fødselsdagsfesten, og egentlig er det for tidligt at gøre status. På den anden side

bliver det aldrig den rette tid, for det, der blev sat i gang sidste år, vil hele tiden udvikle sig. De kontakter, som blev skabt mellem politikere, erhvervsfolk og museumsfolk, kan vise sig for nogle at være kortvarige for andre langvarige, men frem for alt kan de give afsæt til nye relationer, der ellers ikke ville finde sted. Ved denne type kontakter og udvekslinger sker der en gradvis integration, hvor både Estland og Danmark efterhånden finder de naturlige pladser i alle typer af samarbejde i vores del af den verden, der på en måde blev større for ca. 10 år siden.

Jakob Kieffer-Olsen, født 1953. Antikvar ved Den antikvariske Samling i Ribe.

Note

1. "Projekt Estland 2000" var en fødselsdagsgave til Det Danske Kulturinstitut i Estland. De økonomiske givere var Ribe Kommune, Ribe Amt, Ribe Amts Museumsråd, Statens Museumsnævn, Statens humanistiske Forskningsråd, Det Danske Kulturinstitut, Nordisk Ministerråd, Velux Eesti, Mærsk Container Industri, Odense Stålskibsværft, Loksa Shipyard, Balti ES og Eurodek. Den antikvariske Samling takker hermed for støtten og samarbejdet.

ZUSAMMENFASSUNG
"Sinu hinge päästmiseks"
– Für das Heil deiner Seele
Das dänische Kulturinstitut in Estland konnte im Jahre 2000 seinen 10-jährigen Geburtstag feiern. Eine grosse Delegation aus der Stadt Ribe und Kreis nahm an den Festlichkeiten teil. Die Delegation bestand aus Politikern, Beamten, Journalisten, Vertretern des Wirtschaftslebens und Museumsleuten. Der Geburtstag wurde mit politischen Verhandlungen, Betriebsbesichtungen, fachlichen Konferenzen, Ausstellung, Fest, Musik, Tanz und noch mehr verbracht.

Mariann Ploug, museumsinspektør

"Varefakta"-oplysninger fra museerne i Ribe Amt

Museerne i Ribe Amt undersøger for tiden mulighederne for fælles markedsføring for optimalt at udnytte de sparsomme ressourcer, der er afsat til dette formål. I 2000 gennemførte museerne en intern spørgeskemaundersøgelse, der dels skulle gøre status, dels skulle give et ensartet materiale at arbejde videre med.

Der har altid været et godt kollegialt samarbejde mellem museerne i Ribe Amt, og i forbindelse med den usikkerhed, som fulgte med det lange forarbejde til den nye museumslov – vedtaget i foråret 2001, er sammenholdet blevet yderligere styrket. Mange af de bange anelser er forsvundet, og så vidt man kan se, bliver loven "til at leve med". Det betyder ikke nødvendigvis, at de enkelte museer får flere midler at arbejde med. Derfor er det vigtigt, at museerne i Ribe Amt fortsat står sammen, så vi i fællesskab kan opnå den størst mulige udnyttelse af de ressourcer, vi har.

Som noget nyt har museerne nedsat en arbejdsgruppe[1], der skal afsøge mulighederne for fælles markedsføring. På sigt håber man, at der med de samme omkostninger kan blive større opmærksomhed om vort område.

Museer og turistforeninger

En af de første ting, arbejdsgruppen – kaldet PR-gruppen – tog initiativ til, var et fælles møde i efteråret 1999, hvor turistforeninger og -kontorer i amtet deltog sammen med museerne. Det var en meget udbytterig dag, som viste, at begge parter havde forståelse for de andres forhold. Der var enighed om, at det væsentligste var, at Ribe Amt blev sat i fokus. Uden en vis reklame kommer de turister, som så mange af amtets indbyggere lever af, ikke til vort område. Nogle udstillinger hører naturligt med, når seværdighederne i amtet skal fremhæves, mens andre – lige så naturligt – ikke bliver nævnt i enhver sammenhæng.

Som opfølgning på mødet aftalte museerne at gennemføre en intern "varefakta"-undersøgelse, som PR-gruppen skulle stå for. Gruppen udarbejdede spørgeskemaer, som blev sendt ud til amtets museer i foråret 2000. De returnerede skemaer ligger nu i Amtsmuseumsrådets sekretariat, og den følgende gennemgang af materialet gør ikke krav på at være andet end en subjektiv vurdering.

"Varefakta"-undersøgelsen

Skemaernes første afsnit drejede sig om standardoplysninger som adresse, telefonnummer og åbningstider, men der skulle også gøres rede for andre ting som handicapadgang, børnefaciliteter, parkeringsforhold og transportmuligheder til det enkelte museum, samt oplyses om museets målgrupper, besøgstal pr. år og gennemsnitlige besøgstid pr. gæst. Den sidste del af spørgeskemaet handlede om museets samling og udstillinger samt særlige formidlingstilbud og prmateriale.

Målgrupper

Mange museer måtte sande, at de var uegnede for handicappede. Indrettet i ældre huse med mange trapper uden midler til eller mulighed for installation af lift eller elevator, er det meget besværligt for gangbesværede at komme rundt i bygningerne. Det problem har blinde og svagtseende ikke, men de kan ikke læse museernes normale tekstning, og punktskrift findes ikke som standard nogen steder. For denne målgruppe kan det være en uoverstigelig hindring for museumsoplevelser, at tingene ikke må berøres.

Nogle museer har specielt tænkt på børnefamilier med pusleplads til småbørn, og flere har også legebord, legeområde eller udendørs legeplads, hvor børnene kan være beskæftigede eller måske lære noget om de emner, som museet arbejder med. Når der ses bort fra skamler og lignende, er der kun i enkelte tilfælde taget særlige hensyn til børn i udstillingerne, men det synes ikke at være noget problem. Børn er som regel sammen med voksne, når de kommer på besøg, og de fleste voksne kan gøre et hvilket som helst museum interessant for børn, hvis de er indstillet på det.

Voksne er klart museernes hovedmålgruppe, hvorimod børn ikke omtales som en særskilt gruppe. Et enkelt museum nævner dog skoler, og et andet fremhæver især børnefamilier i denne sammenhæng. En del kommer om ved spørgsmålet ved at sige, at alle er deres målgruppe, og dette udsagn præciseres af nogle, som fremhæver, at deres museum henvender sig til alle, der interesserer sig for museets emneområder. Flere påpeger, at deres udstillinger er tilrettelagt for både danskere og udenlandske turister, et udsagn, der fordrer, at udstillingsteksterne også findes på tysk og/eller engelsk, hvorimod andre primært henvender sig til den lokale eller regionale befolkning.

Adgangsforhold

Besøgende, der kommer i privatbil eller med turistbus, har sjældent problemer med at komme frem til museerne, da disse stort set alle er godt skiltede og har acceptable parkeringsforhold. Er man henvist til at benytte offentlige transportmidler, kan det være særdeles vanskeligt at besøge visse museer, fordi disse ligger i tyndt befolkede områder, hvor busdriften – især på fridage – er meget begrænset eller helt mangler.

Besøgsstatistik

I den brede offentlighed får besøgsstatistikken til tider større opmærksomhed end museernes faglige arbejde og formidlingsvirksomhed. De tørre tal (fig. 1) er lette at forholde sig til, men de kan ikke tages som et udtryk for museernes faglige berettigelse eller den rentabilitet, som museerne efterhånden forventes at vise. En simpel ting som antallet af åbningstimer overses ofte, når statistikken gennemgås.

På samme måde glemmes, at det arkæologiske arbejde og andre forskningsopgaver ikke har indflydelse på besøgstallet, før forskernes resultater er formidlet for museets besøgende. Alligevel vejer disse opgaver tungt på budgettet ligesom det administrative arbejde, som museerne udfører for privatbefolkningen og offentlige myndigheder.

Genstandssamlinger og udstillinger

I snart mange år har museerne – både på landsplan, men i særdeleshed på amtsniveau – haft klare aftaler med hinanden om hvilke fagområder, det enkelte museum dækker. Det fremgår af de planer, som museerne udarbejder hvert fjerde år og via det lokale amtsmuseumsråd indsender til Statens Museumsnævn.

Der er naturligvis en nær sammenhæng mellem disse fagområder og den genstandsindsamling, som det enkelte museum udfører, og så de udstillinger – permanente som særudstillinger, der vises på museet. Alligevel er det ikke usædvanligt, at der arbejdes med emner, som ikke direkte belyses i udstillingerne, men den viden der samles, danner som regel grundlag for kommende udstillinger, erhvervelser eller andre formidlingsopgaver, der indgår i museets langsigtede planlægning. På samme måde kan der på magasinerne findes endog meget omfattende genstandsgrupper inden for et fagområde, som endnu ikke har fået en plads i en af museets udstillinger.

Forenkler man, kan museernes genstandssamlinger og udstillinger karakteriseres efter deres alder. Især i mange ældre museer bærer udstillingerne præg af, at museet er grundlagt af en samler, der havde specielle interesseområder, eller af en gruppe mennesker, som fandt, at ting, der ikke var i brug mere, skulle bevares for eftertiden. De fleste lokale

Museer	Besøgende i 2000	Gennemsnit over 8 år
Den antikvariske Samling	**67.848**	**70.929**
Ribes Vikinger		
Quedens Gaard		
Rådhussamlingen		
Esbjerg Kunstmuseum	**14.868**	**16.644**
Esbjerg Museum	**19.795**	**29.740**
Esbjerg Vandtårn		
Fiskeri- og Søfartsmuseet	**164.335**	**181.691**
Grindsted-Vorbasse Museum	**8.170**	**8.537**
Grindsted Museum		
Museumsgården Karensminde		
Besættelsestidssamlingen		
Vorbasse Museum		
Museet for Marked og Gøgl		
Museet på Sønderskov	**12.411**	**13.815**
Ribe Kunstmuseum	**7.448**	**10.340**
Museet for Varde By og Omegn	**117.823**	**95.960**
Varde Museum		
Jugendhuset		
Varde Artillerimuseum		
Blåvandshuk Egnsmuseum		
Ravmuseet		
Tirpitz-stillingen		
Blåvand Museum		
Blåvand Redningsbådsmuseum		
Blaabjerg Egnsmuseum		
Nymindegab Redningsbådsmuseum		
Hvalhuset		
Vejen Kunstmuseum	**14.090**	**11.083**
Ølgod Museum	**6.607**	**9.846**
Hjedding Mejerimuseum		
Hodde Skolemuseum		
Ølgod gl. Vandværk		

Fig. 1: Besøgsstatistik. I opgørelsen er der ikke taget hensyn til udsving i museernes åbningstider eller til udbygninger og oprettelsen af nye museumsafdelinger. Tallene er fra Danmarks Statistik.

Besuchsstatistik. In der Bilanz ist keine Rücksicht auf die verschiedenen Öffnungszeiten, Anbauten oder Einrichtung von neuen Museumsabteilungen genommen worden. Die Zahlen sind aus Dänemarks Statistik.

og regionale museer, der har fungeret i mere end 25 år, har udstillinger, der vidner om en sådan baggrund. Deres målgruppe er danskere i det lokale eller regionale område, og udstillingsteksterne findes – ligesom eventuelt formidlingsmateriale – ofte kun på dansk.

Nyere museer er specialiserede og koncentrerer sig om et enkelt eller få beslægtede fagområder eller en bestemt tidsperiode. Det snævre speciale gør, at deres forskningsopgaver og udstillinger ofte kommer til at bestå af materiale med mere nationalt eller internationalt indhold. Flere ældre museer har som en parallel hertil i de senere år fokuseret på enkelte emner inden for deres fagområder, så de kan arbejde som specialister på et

Museer	Sprog
Den antikvariske Samling	
Ribes Vikinger	dansk-tysk-engelsk
Quedens Gaard	dansk
Rådhussamlingen	dansk
Esbjerg Kunstmuseum	dansk-tysk-engelsk
Esbjerg Museum	dansk-(tysk-engelsk)
Esbjerg Vandtårn	dansk-(tysk-engelsk)
Fiskeri- og Søfartsmuseet	dansk-tysk-engelsk
Grindsted-Vorbasse Museum	
Grindsted Museum	dansk
Museumsgården Karensminde	dansk
Besættelsestidssamlingen	dansk
Vorbasse Museum	dansk
Museet for Marked og Gøgl	dansk
Museet på Sønderskov	dansk-(tysk-engelsk)
Ribe Kunstmuseum	
Museet for Varde By og Omegn	
Varde Museum	dansk
Jugendhuset	dansk-tysk-engelsk
Varde Artillerimuseum	dansk-tysk-engelsk
Blåvandshuk Egnsmuseum	dansk-(tysk)
Ravmuseet	dansk-tysk-engelsk
Tirpitz-stillingen	dansk-tysk-engelsk
Blåvand Museum	dansk
Blåvand Redningsbådsmuseum	dansk
Blaabjerg Egnsmuseum	dansk
Nymindegab Redningsbåds-museum	dansk
Hvalhuset	dansk-tysk-engelsk
Vejen Kunstmuseum	dansk-(tysk-engelsk)
Ølgod Museum	dansk
Hjedding Mejerimuseum	dansk
Hodde Skolemuseum	dansk
Ølgod gl. Vandværk	dansk

Fig. 2. Sprog anvendt i udstillingstekster. Dansk-tysk-engelsk betyder: Udstillingen er tekstet på alle tre sprog. Dansk-(tysk-engelsk) betyder: 1) Udstillingen er tekstet på dansk, men at udstillingsteksten kan udleveres på de øvrige sprog, eller 2) nogle af museets udstillinger er tekstet på fremmedsprog.

Sprachen, die in der Ausstellung verwendet werden. Dänisch-Deutsch-Englisch bedeutet: Die Ausstellung ist in allen drei Sprachen getextet. Dänisch- (Deutsch-Englisch) bedeuten: Die Ausstellung ist auf Dänisch getextet: 1) der Ausstellungstext kann aber in den übrigen Sprachen ausgeliefert werden, oder 2) einige von den Ausstellungen des Museums sind auf Fremdsprachen getextet.

snævert felt, samtidig med at de varetager museets ordinære forpligtigelser på det lokale eller regionale plan. Det er således ikke noget særsyn, at international forskning udføres på et lokalmuseum.

Udstillingerne på de specialiserede museer har både danskere og udlændinge som målgruppe, og de er tekstet på dansk, tysk og/eller engelsk, ligesom informations- og formidlingsmateriale som regel findes på flere sprog.

For alle museer gælder, at deres skolemateriale kun findes på dansk. Mange har opgaver og emnekasser for skoleklasser, og en del fremhæver et godt samarbejde med de lokale skoler.

Særudstillinger kan ofte karakteriseres på samme måde som specialmuseerne, da de som regel omhandler et afgrænset emne inden for museets fagområder. For det enkelte museum svinger antallet mellem to og ti om året, men de fleste ligger på fire-seks særudstillinger i gennemsnit. Museerne producerer selv de fleste særudstillinger, men museer med mange udstillinger vil typisk ansætte midlertidig arbejdskraft med specielle kundskaber til enkeltopgaver eller benytte sig af tilbud om vandreudstillinger for at overkomme arbejdet med det store antal af skiftende udstillinger. Nogle særudstillinger tekstes for udlændinge, men de fleste bliver kun tekstet på dansk, fordi oversættelser bliver relativt kostbare, når udstillingstiden er begrænset.

En del nye forskningsresultater, der ikke umiddelbart kan indarbejdes i en af de permanente udstillinger, bliver præsenteret som særudstillinger – ofte i forbindelse med en publikation om emnet. Har emnet international interesse, vil der som regel udkomme en parallel udgave med tysk eller engelsk tekst, ligesom udstillingen vil være tekstet for udlændinge.

Formidlingstilbud

Stort set alle museumsudstillinger er tilrettelagt, så de kan ses af de besøgende på egen hånd, men mange synes, de får mere ud af

det, når de deltager i en omvisning. De foretrækker den mundtlige formidling frem for selv at skulle læse sig gennem udstillingsteksterne.

Man kan få en faglig omvisning på alle museer, og mange har arrangerede omvisninger fra tid til anden, men de fleste omvisninger gives til besøgende, der har tilmeldt sig eller bestilt som en gruppe. Specielle omvisninger tilbydes skolerne, og i ferieperioder er der ofte særarrangementer, hvor museernes personale gennemgår emner, som er tilrettelagt for børn.

På de fleste museer er bogsamlingen eller biblioteket beregnet for museets personale. To steder findes dog en læsesal, der kan benyttes af publikum, og et enkelt sted findes museum og kommunebibliotek i samme bygning. Det vil dog næsten altid være muligt for besøgende efter forudgående aftale at komme til at se specielle bøger i et anvist lokale på det enkelte museum.

Til mange af museerne er der knyttet en forening, som tilbyder foredrag med emner inden for museets fagområder, og tilrettelægger udflugter til relevante besøgssteder for medlemmerne.

Endeligt udgiver næsten alle museer store og små kataloger samt mere eller mindre omfattende bøger om emner, der ligger inden for deres fagområder. Flere udgiver en årbog eller et tidsskrift, hvor medarbejderne er blandt de flittige skribenter, og alle er gennem Amtsmuseumsrådet med i udgivelsen af Mark og Montre.

Pr-materiale

Alle museer er med i en fællesfolder for museerne i Ribe Amt, hvor hver enkelt museumsafdeling får sin omtale. Herudover har så godt som alle deres egne foldere, der fortæller om adgangsforhold, åbningstider og særarrangementer. I disse år får stadig flere museer farvestrålende reklamemateriale trykt ude i byen. Det anses for at være nødvendigt, hvis museet vil skabe opmærksomhed uden for det lokale eller regionale område.

Mange har en speciel plakat for museet, og en del fremstiller særlige plakater som reklame for deres særudstillinger. Kunstplakater kan ofte sælges til museets besøgende, også længe efter at udstillingen er taget ned.

Nogle af de publikationer, som museerne udgiver, omhandler selve museet eller udvalgte samlinger, og de virker selvsagt som pr-materiale, men også andre udgivelser kan indirekte blive en god reklame for museet.

Ét museum har en introduktionsvideo, endda på fire sprog, og enkelte har forsøgt sig med fjernsynsreklamer, men i denne sammenhæng er en redaktionel omtale på de store kanaler i den gode sendetid den bedste reklame, et museum kan få.

Efter at "varefakta"-undersøgelsen blev gennemført, har flere museer fået en hjemmeside, og det har været muligt for alle at blive tilknyttet "Danske Museer On line" (www.dmol.dk) – et tilbud, som museerne i hele landet har fået, om omtale på internettet.

I forbindelse med markedsføringen er det en stor fordel at have noget, som ingen andre har – noget, som museet er særlig kendt for. I museumskredse taler man ofte i overført betydning om "en haj" eller "et fyrtårn". Det viste sig, at være et spørgsmål, der var indlysende let at besvare for nogle, hvorimod andre i mangel af et egentligt "fyrtårn" fremhævede ting, der lige så godt kunne anvendes til at karakterisere andre museer.

Status

Med undersøgelsen har museerne gjort status, og man kan danne sig et billede af de gældende forhold. En sammenligning museerne imellem kan også give inspiration til visse ændringer nogle steder. For de enkelte museer har gennemførelsen givet en god lejlighed til at få et overblik over meget af det, der gennem årene er blevet til velkendte rutiner i huset, uden at der bliver sat ord på det i dagligdagen.

For øjeblikket er spørgeskemaerne interne arbejdspapirer. De foreligger i en form, der

Museer	Highlight
Den antikvariske Samling	
Ribes Vikinger	ordet "vikinger"
Quedens Gaard	gavlhus fra 1581-83
Rådhussamlingen	morgenstjerner og bøddelsværd
Esbjerg Kunstmuseum	duftinstallation / æstetisk laboratorium / åbne magasiner
Esbjerg Museum	rav / jernalder / vikingetid / bymiljø
Esbjerg Vandtårn	udsigt over Esbjerg
Fiskeri- og Søfartsmuseet	sælerne
Grindsted-Vorbasse Museum	
Grindsted Museum	jydepottesamling
Museumsgården Karensminde	levende gamle husdyr
Besættelsestidssamlingen	dagligstue
Vorbasse Museum	fund fra Vorbasse-udgravningen
Museet for Marked og Gøgl	de sorte diamanter
Museet på Sønderskov	hovedbygningen / runestenen fra Malt
Ribe Kunstmuseum	havepavillon / barnedåb
Museet for Varde By og Omegn	
Varde Museum	Varde-sølv
Jugendhuset	Otto Frello / Ipsen-keramik
Varde Artillerimuseum	kanoner
Blåvandshuk Egnsmuseum	Oksbøl Flygtningelejr
Ravmuseet	rav
Tirpitz-stillingen	bunkeren
Blåvand Museum	stråtækt skole
Blåvand Redningsbådsmuseum	redningsstation med båd
Blaabjerg Egnsmuseum	tekstiler fra Lønne Hede
Nymindegab Redningsbådsmuseum	redningsstation med båd
Hvalhuset	skelettet af kaskelothvalen
Vejen Kunstmuseum	trold / keramiksamling
Ølgod Museum	studiesamling
Hjedding Mejerimuseum	det første andelsmejeri
Hodde Skolemuseum	stråtækt skole
Ølgod gl. Vandværk	vandtårn

Fig. 3. Highligts. Det, som museerne mener, de er kendt for, eller ønsker at sætte fokus på ved markedsføringen.

Der Grund, weshalb die Museen finden, dass sie bekannt sind oder wünschen, durch die Vermarktung bekannt zu werden.

må bearbejdes, hvis andre end museerne skal have gavn af dem.

Det ville være en fordel for museerne, hvis de kunne henvise til et fælles oplysningsmateriale – gerne til at finde på internettet, hver gang der kommer en forespørgsel om åbningstider, skoleopgaver eller adgangsforhold for handicappede, men det kræver, at der afsættes midler til en etablering og den vedvarende opdatering af materialet.

Som opfølgning på "varefakta"-undersøgelsen har PR-gruppen udarbejdet spørgeskemaer til en fælles publikumsundersøgelse, som gennemføres i de kommende år – 2001 i ugerne 20, 28 og 42.

Mariann Ploug, født 1949. Museumsinspektør ved Museet for Varde By og Omegn. Bruger en væsentlig del af min arbejdstid på formidlingsopgaver.

Noter

1. Arbejdsgruppen bestod af: Lene Feveile, Den antikvariske Samling, Ribe; Teresa Nielsen, Vejen Kunstmuseum; Mariann Ploug, Museet for Varde By og Omegn og Mette Slyngborg, Esbjerg Museum. Følgende har før eller siden været medlemmer af gruppen: Ulla Mejdahl, Esbjerg Museum; Charlotte Westh, Ølgod Museum og Charlotte Lindhardt, Esbjerg Museum.

ZUSAMMENFASSUNG

Marktanalyse von den Museen im Kreis Ribe

Die Museen im Kreis Ribe arbeiten zur Zeit mit der Zurechtlegung einer gemeinsamen Vermarktung, um die sparsamen Resourcen für diesen Zweck so gut wie möglich auszunutzen.

Im Jahr 2000 durchführten die Museen eine interne Marktanalyse, die teils eine Bilanz ziehen sollte, teils ein homogenes Material geben sollte, womit man weiter arbeiten konnte.

Der erste Abschnitt des Fragebogens drehte sich um allgemeine Auskünfte wie Adressen, Namen, Telephonnummern und Öffnungszeiten. Es wurde aber auch anderes herangezogen wie Zutritt für Behinderte, Kindereinrichtungen und Park- und Transportmöglickeiten zu dem einzelnen Museum. Ausserdem wurde auf Zielgruppen, Besuchszahlen pro Jahr und die durchschnittliche Besuchszeit jedes Besuchers hingewiesen. Der letzte Teil des Fragebogens handelte von den Sammlungen und Ausstellungen der Museen samt Vermittlungsangeboten und Verbungsmaterialien. Das Material der Untersuchung konnte mit Vorteil von anderen angewendet werden, wenn es bearbeitet wurde. Das aber fordert Zugang zum Internet, Mittel für die Etablierung und eine ständige Aktualisierung des Materials.

Glimt 2001

Esbjerg Kunstmuseum

Året på Esbjerg Kunstmuseum har været travlt med mange arrangementer og udstillinger. I det følgende gives et lille overblik over nogle af årets begivenheder.

Farvel til 2000
I efteråret 2000 omskabte den tjekkisk/danske kunstner Tomas Lahoda kunstmuseet med sin udstilling "Messe". I 14 forskellige "stande" kunne man se Tomas Lahodas tilsyneladende traditionelle serier af malerier ophængt sammen med moderne møbeldesign. Pludselig måtte man tage stilling til kunsten som design, og kunstmuseets ellers så trygge rammer forvandledes til et krydsfelt mellem showroom for designmøbler og en normal kunstudstilling. Samtidig blev man udfordret af de store billeders humoristiske motivverden, som spænder fra den brølende kronhjort til nye versioner af kendte billeder omskabt til "do-it-yourself" samlesæt.

Herefter var der verdenspremiere på udstillingsprojektet "Glimmer", hvor meteorologien – vejret – blev visualiseret på en nyskabende kunstnerisk måde. Satellittransmitterede meteorologiske data om vejret på den nordlige halvkugle blev hentet ned til udstillingen via internettet og omsat til farvestærke, lysende kompositioner, der hele tiden forandrede sig. Her skabte kunstneren Thorbjørn Lausten kunst, der i bogstaveligste forstand ændrede sig, som vinden blæste, men som alligevel kunne fastholde beskueren i sit stadigt skiftende kalejdoskopiske univers. Også med denne udstilling udfordredes kunstmuseets normale grænser, idet man på internetweb-siden "www.stedet3.dk" kunne se en "virtuel" udgave af kunstværket. Udstillingen strakte sig således ikke blot ind i år 2001 – det nye årtusinde – men også ind i en ny tid, hvor vores opfattelser af hvor, hvad og hvordan kunst er, måske må forandres.

Ib Geertsen "Svævende tegn"
Forandring og bevægelse var ligeledes en vigtig bestanddel i kunstneren Ib Geertsens totalinstallation af mobiler på udstillingen "Svævende tegn" i foråret 2001. Mobilernes rolige bevægelse gjorde museets særudstillingsrum til en ballet af form og farve, og selv var man med til at opføre balletten med sin krops bevægelser. Rummet drejede sig, og man måtte dreje med for at opleve mobilens bevægelige dans. På udstillingen kunne man således opleve, hvordan Ib Geertsen, en af de mest betydningsfulde kunstnere i efterkrigstidens danske kunst, stadig kunne udfordre såvel børn som voksne med nye indgangsvinkler til kunstens univers. Fra Ib Geertsens mobiler, der har deres rødder i den konkrete kunst, hvor kunstværket gives form og farve uafhængigt af virkeligheden, blev der dermed også kastet nyt aktuelt lys – eller måske farvede skygger, på de konkrete kunstværker i Esbjerg Kunstmuseums samling.

Mellem-Rum
Samtidig kunne man i museets projektrum gå i enerum med kunsten. I forlængelse af museets nyskabende formidling og interesse for den æstetiske oplevelse, blev der ikke blot sat fokus på det enkelte værk, men også på mødet – rummet – mellem betragter og kunstværk. I en ophængning af museets nyerhvervelser kunne man udforske mulighederne i mellemrummet, der forbinder os med kunsten. Alle kan høre, hvornår et musikstykke af Mozart er slut, men hvor lang tid varer et billede? Det kunne man selv afprøve i rum med blot et kunstværk og en stol.

Desuden kunne man dele sin kunstoplevelse med de øvrige museumsgæster. Således blev associationer og reaktioner i forbindelse med de enkelte værker nedskrevet på særfremstillede ark og videregivet til de næstkommende museumsgæster. Et øjenåbnende kontemplativt møde, uanset hvilken viden den enkelte musemsgæst i forvejen havde om kunst.

All Beauty must Die

Ideen om at lade en dansk og en udenlandsk kunstner arbejde sammen om at sætte en udstilling af deres værker op på Esbjerg Kunstmuseum blev til det udstillingskoncept, der med udstillingen "All Beauty must Die" indledtes af danskeren Erik A. Frandsen og den portugisiske skulptør Rui Chafes.

De mødtes på kunstmuseet i ugen op til åbningen og samarbejdede om opsætningen af udstillingen. Chafes medbragte skulpturer, hvis enkle slyngede linjer var udført i stål og vakte et bredt spektrum af associationer fra middelalderlige torturinstrumenter til poetiske væsner fra en anden planet, som havde forvandlet sig og kastet deres hylster af sig på museet. I mødet med Frandsens malerier og lysværker opstod der et nyt univers, hvor fravær kunne vises gennem nærvær – og nærvær gennem fravær. Langtidseksponerede fotooptagelser af hverdagens afklædningsscener blev pludselig til lysende skikkelser bøjet i neon, mens strukturere i Chafes' skulpturer pegede på det uudfyldte indre – fraværet af et undsluppet nærvær. Således var den næsten minimalistiske værkophængning i særudstillingens store sal også en planlagt del, hvor man som beskuer blev opmærksom på sit eget nærvær i det rum, som forbandt værkerne til et samlet udtryk.

Udstillingen blev desuden ledsaget af et fyldigt katalog med tekster af danske og internationale kunstskribenter.

My world does not exist

Mens særudstillingssalene blev indtaget af et farvemættet lysorige, kunne man i museets rum for eksperimenterede kunst opleve en udstilling så hvid og transparent, at man, når man trådte ind i den, faktisk oplevede, at den som titlen sagde – ikke eksisterede. Først når øjnene havde vænnet sig til lyset og hvidheden begyndte konturerne af et genkendeligt, men ikke velkendt univers at vise sig på rummets vægge. Her havde den unge lovende danske kunstner Kirstine Roepstorff med hvidt garn udspundet møblement og genstande fra et tilsyneladende almindeligt værelse. Men de optegnede figurer, bl.a. kommoder, bøger, seng og fjernsyn var jo netop ikke kommoder, bøger, seng og fjernsyn, men derimod forestillingen om disse genstande. Man oplevede derfor, at der ikke blot blev stillet spørgsmålstegn ved tingenes eksistens, men også til vores forestillinger om dem og om verdnen.

Sommerudstillingerne

Hvordan kan kunstværker, som man har set tusinde gange før, opleves på ny? Det kunne man opleve på Esbjerg Kunstmuseums udstillinger "Forestillinger" og "Øje-blikke", hvor vi i forlængelse af de seneste års sommerudstillinger viste nye perspektiver på og indgangsvinkler til det 20. århundredes kunst.

Siden 1993 har vi på Esbjerg Kunstmuseum bestræbt os på at finde nye indgangsvinkler og perspektiver på det 20. århundredes kunst ved stadig at etablere nye dialoger mellem værker i museets samling. Således har museets gæster på tværs af kronologi, stilarter, genrer – og andre mere traditionelle ordningsprincipper for kunsten – set nye forbindelser mellem kunstværkerne.

Forestillinger

I museets rum for eksperimenterende kunst kunne man således opleve udstillingen "Forestillinger". En udstilling, der i særlig grad udfordrede gæsternes forestillings- og indbildningskraft. I et mørkelagt rum kunne man høre forskellige lydspor, der med musik eller tale beskrev et kunstværk. Man lyttede og forestillede sig forventningsfuldt det

værk, som man i næste rum fik mulighed for særligt at fordybe sig i.

Udstillingen satte dermed fokus på, hvordan vores forventninger, viden, erfaringer og sindstemninger påvirker vores møde med kunsten. Den blev ledsaget af et forskningsprojekt, der netop undersøgte disse uudforskede emner. Projektet var støttet af Ribe Amt, og forskningens resultater vil blive publiceret i museets docu-serie.

Øje-blikke

Hvor går blikket hen, når man lukker øjnene? Det var blot et af de spørgsmål, som man blev konfronteret med på udstillingen ØJEBLIKKE. Her blev det tyvende århundredes kunsthistorie fortalt gennem det blik, som betragteren møder værket med.

Et kunstværk forandrer sig, når man ser det sammen med andre kunstværker. Oplevelsen af et kunstværk afhænger imidlertid også af de øjne, der betragter det. Den farves af et blik, der kan være både nysgerrigt, ængsteligt, maskulint m.m. Denne paradoksale sandhed havde inspireret os til at lade selve blikket være omdrejningspunkt for nye indgangsvinkler til det 20. århundredes kunst. Således kunne man på udstillingen opdage sit eget øjes blik og mærke, hvordan det påvirkede udvalgte værker fra Esbjerg Kunstmusems samling. Samtidig opstod der gennem den nyskabende ophængning friske og hidtil usete sammenhænge mellem velkendte kunstværker.

Til udstillingen blev der desuden udarbejdet en Quickguide – der på en særlig måde aktiverede mellemrummet mellem værk og beskuer. En nyskabende formidlingsform, der gjorde det muligt at vælge netop den mængde og type formidling, som man havde lyst til.

Samtidig var 2001 året, hvor Kunstmuseet udviklede de i forvejen mange tilbud, der muliggør, at man kan opleve kunsten med alle sine sanser. Her blev der blandt andet sat fokus på forbindelsen mellem billedkunst og musik.

I samarbejde med Den Ny Opera og Musikkonservatoriet afholdtes arrangementer, der udfoldede sig i krydsfeltet mellem billedkunst og musik. Blandt andet kunne museumsgæsterne til et arrangement med Den Ny Opera sammensætte deres eget koncert- og udstillingsprogram ved at vælge, hvilke malerier de ville HØRE, eller hvilke stykker musik de ville SE. Desuden kunne vores gæster sammen med Fredrik Søegaards gruppe MusXP fra konservatoriet komponere musik til udvalgte værker i museets samling. Ligeledes opdaterede Kunstmuseet i foråret det traditionelle foredrag til en nyskabende dialogform, hvor aktuelle emner om kunst blev taget op af to personer, der udfordrede hinanden og tilhørerne i dette nye forum for æstetisk debat.

Med alle disse oplevelser og mange andre spændende tiltag kan Esbjerg Kunstmuseum se tilbage på et inspirerende og godt år 2001.

Esbjerg Museum

2001 har været et hektisk år for Esbjerg Museum præget af to store begivenheder *Nordsøens Konger* og Esbjerg Museums 60 års jubilæum.

Den 30. april åbnede Hans kongelige Højhed Prins Joachim den store internationale særudstilling *Nordsøens Konger, år 250-850.* Udstillingen, der indgår som en del af et større projekt, er blevet til i et samarbejde mellem seks museer omkring Nordsøen, hvor Esbjerg Museum er den eneste danske deltager. For at give udstillingen mere liv lavede elever og lærere fra Esbjergs Kulturskole i samarbejde med kunstneren Lene Vilslev en kæmpestor drage, som med åbent gab og udbredte vinger byder museumsgæsterne velkommen. Børnene kaldte dragen Hekla. Hekla består af et skelet formet af pilegrene og dækket af permanentpapir, der er sprøjtemalet med ecolinefarver. Hun, for

Fig. 1: Bjovulf lider en heltedød i kamp med en drage. Denne drage bød besøgende velkommen til Esbjerg Museum i anledning af den internationale særudstilling Nordens Konger, år 250-850. Dragen er lavet af kunstneren Lene Vilslev i samarbejde med Esbjerg Kulturskole. Foto: Esbjerg Museum.

Bjovulf bekommt einen Heldentod in Kampf mit dem Drachen. Dieser Drachen niess die Besucher zu Esbjerg Museum willkommen anlässlich der internationalen Sonderausstellung die "Könige der Nordsee", von 250 bis 850 nach Christi Geburt. Der Drachen ist von der Künsterin Lene Vilslev in Zusammenarbeit mit Esbjerg Kulturschule gemacht.

drager er nemlig hunner, får lov at blive stående, så længe hun kan holde, selvom *Nordsøens Konger* er taget ned.

De dygtige elever fra Kulturskolen har også lavet en gobelin, som prydede en lang væg i et af udstillingslokalerne. Motiverne på vægtæppet er hentet fra *Sangen om Bjovulf*, et drabeligt heltesagn fra 500-tallets Skandinavien, hvor Bjovulf bekæmpede monstre, havuhyrer og en enkelt ildspyende drage. Motiver fra Bjovulf blev også anvendt til 100 plakatforslag, som Kulturskolens elever tegnede til *Nordsøens Konger*. To af forslagene blev udvalgt til udstillingens officielle plakater og udsendt til skoler og børnehaver, hvor de givetvis har befordret børnenes fantasi. Alle plakaterne var ophængt under udstillingen, og de blev meget beundret af både børn og voksne.

Udstillingen lukkede den 8. juli og hermed var en rundrejse omkring Nordsøen slut. Esbjerg Museum var sidste stop på ruten. Den 9. juli var en vemodig dag. Kurererne fra Norge, Tyskland og Holland

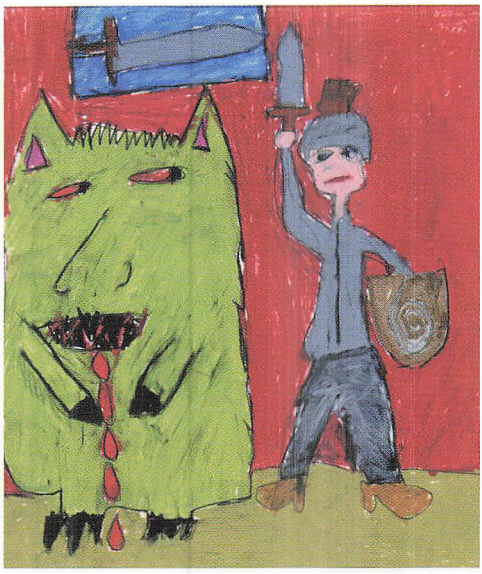

Fig. 2: Temaer fra Sangen om Bjovulf dannede grundlag for 101 plakatforslag. To plakater blev udvalgt til officielle plakater for Nordsøens Konger, år 250-850. Plakaterne er tegnet af 14-årige Mette Storm-Andersen og 8-årige Camilla Albert Hansen. Foto: Esbjerg Museum.

Die Themen aus dem Lied von Bjovulf waren die Grundlage für 101 Plakatverschläge. Zwei Plakate wurden zu offiziellen Plakaten für die Könige der Nordsee ausgewählt. Zeitlich befinden wir uns zwischen 250 und 850 nach Christi Geburt. Die Plakate sind von 14-jähriger Mette Storm Andersen und 8-jähriger Camilla Albert Hansen gezeichnet.

mødte fra morgenstunden for at pakke de mange værdifulde sager forsvarligt ned og fragte dem hjem til de mange museer, som velvilligt har udlånt de fantastisk flotte ting til *Nordsøens Konger*. 6 tons sikkerhedsglas skulle fjernes, før kurererne kunne tage genstandene ud, pakke ned og tage afsked. Tilbage stod de mange montre uden fordums pragt og glitter.

Tomheden fik dog ikke lov at slå rod, midt i turistsæsonen måtte der naturligvis lynhurtigt opsættes en ny særudstilling: *Kloge mænd og koner*, en udstilling om folkemedicin set i et kulturhistorisk lys.

Østskoven

I forbindelse med *Nordsøens Konger* var det intentionen at få befolkningen til at komme ud i landskabet og opleve kultur. I den anledning blev der i Østskoven åbnet en kultursti, som er blevet til i samarbejde mellem Esbjerg Museum og Esbjerg Kommune. I årene 1988-1994 udgravede Esbjerg Museum omkring 25 ha forud for plantning af skov. Der blev undersøgt bebyggelser og grave fra stenalder til middelalder, og grundplanen fra 7 af de mange hundrede huse er markeret med træpæle ude i den nye skov. Træerne er allerede høje, skoven er tæt og fyldt med fuglekvidder og dyreliv. Gennem vildnisset leder den markerede kultursti de vandrende en tur forbi de syv hustomter. Der er opsat informationstavler ved hver hustomt med oplysninger om datering, funktion og konstruktion. Esbjerg Kommune har bygget et informationshus ved parkeringspladsen på Grønnegårdvej, og Esbjerg Museum har produceret en plancheudstilling, som viser hele områdets historie fra stenalder til middelalder. Kulturstien blev officielt åbnet den 20. april, og den er blevet meget populær. Det er et godt eksempel på, hvordan kulturhistorien kan blive mere nærværende gennem formidling udenfor museumsbygningens vægge, og

så er det tilmed sundt og gratis at tage en gåtur gennem tiderne.

Esbjerg Museum 60 år
Når denne udgave af Mark og Montre udkommer har Esbjerg Museum netop åbnet jubilæumsudstillingen: *3 genstande dagligt!* Titlen refererer til, at Esbjerg Museum i gennemsnit har modtaget 3 genstande pr. dag i de 60 år, museet har eksisteret. Samlingen nærmer sig hastigt 70.000 historiske genstande, hvilket er en af landets største samlinger. Esbjerg Museum har endvidere en stor arkæologisk samling, men i anledning af jubilæet fokuseres især på de "yngre" ting, og der er fundet mange særprægede genstande med utrolige historier frem fra magasinets gemmer. Museets gæster kan få lov at lade sig forundre og betage helt indtil 3. marts 2002, hvor jubilæumsudstillingen lukker.

Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg

Center for Maritim og Regional Historie
Pr. 1. februar 2000 trådte en samdriftsaftale mellem Fiskeri- og Søfartsmuseet og Syddansk Universitet i kraft omkring Center for Maritim og Regional Historie (CMRH) på 50/50-basis. CMRH blev oprindelig etableret i 1994 i samarbejde mellem Fiskeri- og Søfartsmuseet og Aarhus Universitet for en fem års forsøgsperiode. Ved udløbet af forsøgsperioden i 1999 fik CMRH en særdeles positiv evaluering af en internationalt sammensat videnskabelig bedømmelseskomité. Samtidig meldte Syddansk Universitet sig som potentiel partner i CMRH. Grundet den større fysiske nærhed mellem Fiskeri- og Søfartsmuseet og Syddansk Universitets nye historiske institut i Esbjerg blev der i god forståelse med Aarhus Universitet nu skabt en ny samarbejdskonstruktion for videreførelsen af CMRH på permanent basis.

Fællesdriften af CMRH har siden vist sig at byde på store fordele for såvel Fiskeri- og Søfartsmuseet som Syddansk Universitet. Først og fremmest er det nære samarbejde omkring forskningsprojekter og forskeruddannelse – og den hermed forbundne udvikling af et stærkt forskningsmiljø – til gensidig fordel. På plussiden tæller for begge parter også den tætte tilknytning til centret af studerende, som herved kan indgå som studentermedhjælpere i både forsknings-, dokumentations- og formidlingsopgaver og på denne vis opnå praktisk erfaring på en række felter. At disse muligheder såvel som centrets specialområder virker tiltrækkende på studerende ses bl.a. af, at tre overbygningsstuderende i foråret 2001 er blevet overflyttet fra et andet dansk universitet til Syddansk Universitet Esbjerg for at skrive afgangsspeciale i maritim historie i direkte tilknytning til miljøet omkring CMRH.

I øjeblikket er ti store forskningsprojekter i gang ved CMRH. To af projekterne involverede Ribe Amts Museumsråd eller amtets øvrige museer.

Offshoreprojekt
"Offshoreindustriens afledte effekt på Esbjerg og Ribe Amt" er arbejdstitlen på et projekt, som ledes af historikeren Morten Hahn-Pedersen i samarbejde med kulturgeografen Marit Jensen. Siden midten af 1960'erne har Esbjerg været basehavn for olie- og gasaktiviteterne på den danske del af Nordsøen. Forskningsprojektet har til formål at belyse udviklingen i antallet af offshorerelaterede virksomheder i området i perioden fra 1979/80, hvor de første lokale offshorefirmaer opstod, og frem til 2000. Offshorebranchens betydning for aktiviteterne på Esbjerg Havn og i Esbjerg Lufthavn belyses ligeledes, og konjunkturudviklingen i Esbjerg-området sammenholdes med udviklingen i sammenlignelige byområder. Projektet, der er finansieret med støtte fra De Frie Erhvervs Investeringsfond og Ribe Amts Museumsråd, blev søsat i juli 2000 og kørte indtil begyndelsen af 2001.

I løbet af projektet lykkedes det imidlertid at få adgang til komplette leverandørlister fra

de tre største operatører i dansk offshore, nemlig Mærsk Olie og Gas AS, Statoil og Amerada-Hess. Herved åbnede sig en mulighed for at tegne et øjebliksbillede af offshoreindustrien omkring årtusindskiftet, og med midler fra Statens Museumsnævn, Ribe Amt, Esbjerg Kommune og Esbjerg Erhvervscenter er projektet på denne baggrund forlænget til udgangen af 2001. Kortlægningen af de tre operatørers leverandører har foreløbig givet kendskab til knap 900 offshorerelaterede selskaber i Danmark og udlandet. Godt 500 af virksomhederne er danske – med hovedkoncentration i Ribe Amt, som er hjemsted for ikke mindre end 173 af operatørernes primære leverandører.

Med henblik på yderligere detaljering af spørgsmål omkring antallet af offshorerelaterede arbejdspladser, omsætning, ekspertiseopbygning etc. bliver samtlige virksomheder i Ribe Amt i løbet af 2001 kontaktet i en kombineret spørgeskema- og interviewrunde. Projektet vil i sin helhed blive afsluttet med en samlet afrapportering samt forskellige artikler i løbet af 2002.

Lancewad-projektet

Fiskeri- og Søfartsmuseet står som dansk koordinator for det trilaterale Lancewad-projekt vedr. registreringen af kulturarven i Vadehavsområdet. Projektet udspringer af det mangeårige samarbejde mellem de tre lande langs Vadehavet: Danmark, Tyskland og Holland. Mens samarbejdet hidtil først og fremmest har drejet sig om naturbeskyttelse, har man nu ønsket også at inddrage de kulturhistoriske interesser i samarbejdet. På en workshop afholdt på Museet Ribes Vikinger i 1997 blev det anbefalet, at der i første omgang blev foretaget en elektronisk kortlægning af kulturarven i Vadehavet ved hjælp af GIS – geografiske informations systemer. Denne kortlægning kunne så danne base dels for en analyse af kulturelle forskelle og ligheder i vadehavsområdet, dels for forslag til forvaltning af kulturarven. Denne anbefaling blev accepteret på de tre landes ministermøde i Stade i 1997, hvorefter der blev nedsat en styregruppe ved navn Wadcult til at planlægge projektet og søge midler til dets gennemførelse. 1. januar 2000 var alting faldet på plads, og projektet kunne begynde.

Selve projektet fik navnet Lancewad og blev organiseret med en projektgruppe i henholdsvis Holland, Nedersachsen, Slesvig-Holsten og Danmark, samt en fælles koordinator i Vadehavssekretariatet i Wilhelmshaven. Hver projektgruppe består af en national koordinator og en GIS-koordinator. I Danmark er det Mette Guldberg, Fiskeri- og Søfartmuseet, der er national koordinator og Adam Schacke, Kartografisk Dokumentationsceter på Syddansk Universitet, Odense, der er GIS-koordinator.

Kortlægningen dækker en række kulturelementer i området. På den ene side meget karakteristiske, vadehavsspecifikke ting som diger, sluser og de forhøjninger i marsken man har bygget gårde på – de såkaldte værfter. På den anden side mere almene spor efter bosættelse, landbrug, søfart, fiskeri og anden menneskelig aktivitet i området. Arbejdet afsluttes med en rapport i sommeren 2001, hvis resultater og anbefalinger vil blive forelagt på ministermødet i Esbjerg i oktober 2001.

Under hele arbejdet har de berørte museer i Ribe og Sønderjyllands amter været aktive medspillere, og med den opbyggede database får museerne et redskab i hånden, som kan blive til stor nytte i det daglige arbejde fremover.

Grindsted-Vorbasse Museum

Forskning og samarbejde

Til udvikling af ny viden om kulturhistorien har museet i det forløbne år været engageret i fire projekter. To af projekterne fokuserer på emner indenfor Vorbasse Sogn, det gælder for det første Vorbasses erhvervsliv i 1900-tallet og for det andet livsvilkår omkring Randbøl Hede. Undersøgelsen af eng-

vanding i Slaugs Herred før 1866 er videreført. Det fjerde projekt er et nyt internationalt samarbejde mellem kulturhistoriske museer, der vil udvikle en dybere fælles viden om heden i Europa.

Vorbasses erhvervsliv

Undersøgelsen *Træk af erhvervslivets historie i Vorbasse gennem hundrede år* mundede ud i en udstilling, der blev åbnet den 16. juni på Vorbasse Museum. Projektet blev gennemført af en arbejdsgruppe på 15 medlemmer i et samarbejde mellem museet og Venner af Vorbasse Museum. Arbejdsgruppen foretog en registrering af sognets erhvervsdrivende, og gennemførte interviews med et udvalg af ældre erhvervsdrivende. Resultaterne blev sammenskrevet til mere end 30 rapporter. På grundlag af rapporterne udarbejdede arbejdsgruppens medlemmer udstillingstekster og opbyggede den nye udstilling. Projektet har fundet sin foreløbige afslutning i form af en udstilling, hvor resultatet af dataindsamling og analyse præsenteres.

Fig. 3: Her er arbejdsgruppen i færd med at opstille udstillingen Træk af erhvervslivets historie i Vorbasse gennem hundrede år. Foto: Mogens Hansen.

Hier ist die Arbeitsgruppe dabei, die Ausstellung "Züge der Geschichte des Wirtschaftslebens in Vorbasse 100 Jahre hindurch" aufzustellen.

Erhvervsprojektets formål var at besvare tre spørgsmål. For det første ønskedes viden om hvilke erhverv, der optræder i hvilke tidsrum inden for århundredet. For det andet ønskedes oplysninger om, hvem de erhvervsdrivende var, og hvor de kom fra. For det tredje søgtes viden om, hvordan de erhvervsdrivende oplevede deres tilværelse og livsbetingelserne i Vorbasse. Blandt resultaterne viste det sig interessant nok, at den overvejende del af Vorbasse Sogns erhvervsdrivende i hele 1900-tallet var tilflyttere. Kun indenfor landbruget havde de fleste erhvervsdrivende lokale rødder. De mange tilflyttere oplevede imidlertid en høj grad af respekt fra de lokales side, og den lokale identitet blev styrket gennem fælles projekter inden for sport, kirkelige bevægelser og gennemførelse af Vorbasse Hestemarked med dertil hørende gøgl.

Almstok ejerlav og heden

I et flerårigt samarbejde med Vejle Museum, Egtved Kommunes Egnsmuseum og Esbjerg Museum deltager Grindsted-Vorbasse Museum i forskningsprojektet *Livsvilkår omkring Randbøl Hede*. Dette projekt falder i flere delundersøgelser, og det forventes at fortsætte i de kommende år. Projektet indeholder tre dele, nemlig en naturvidenskabelig, en arkæologisk og en historisk del. Det foregår blandt andet indenfor Almstok ejerlav på Randbøl Hede.

Den naturvidenskabelige del omfatter en analyse af sandflugt og hededannelse. Hovedkonklusionen er, at der påvises sandflugt i flere perioder. De store sandklitter i og omkring Randbøl Hede er opstået i senglacial tid, der er de første årtusinder efter istiden. Sandflugt er desuden påvist i tiden omkring 8000 f.Kr., omkring 4200 f.Kr., i tidlig jernalder omkring 400 f.Kr. og i senmiddelalderen omkring 1500 e.Kr. I alle tilfælde blev klitterne dækket af hedevegetation efter, at sandet var faldet til ro. Efter en tid dannedes den karakteristiske podsolprofil. Konklusionen er, at opdyrkning i jernalder og middelalder har fremmet sandflugten og medført

en efterfølgende hedevegetation på klitterne. Også igennem hele ældre stenalder, 12000-4000 f.Kr., har der været basis for sandflugt enten som i perioden efter istiden, hvor vegetationen manglede eller var sparsom, eller senere, hvor skovbrande kunne blotlægge et område og give vinden frit spil. Men der må hele tiden have været hedearealer i nærheden, hvorfra hedevegetationen kunne brede sig ind over de nye klitter.

Projektets arkæologiske del omfatter rekognoscering, prøvegravninger og efterfølgende analyse af resultaterne, der sammenholdes med allerede kendt viden. I den østlige del af Randbøl Hede sås tydeligt, at jernalderbønderne havde kæmpet mod flyvesandet. En bebyggelse fra tiden omkring Kristi fødsel var udsat for sandfygning, men livet fortsatte på en jordoverflade, der blot var hævet 10 cm. Bebyggelsen blev senere opgivet og dækkedes derpå af et tykt lag flyvesand. I området fandtes spor efter jernudvinding, og det er en nærliggende tanke, at trækulsproduktionen til anvendelse ved jernudvinding var medvirkede til frilæggelse af arealer, som derved blev eksponeret for vinden og deraf følgende sandfygning.

Projektets historiske del viser, at landbrugsarealernes anvendelse i Almstok ejerlav tilsyneladende var stabile efter 1500. Forholdet mellem ager, eng og hede tyder på, at der ikke var forsøg på opdyrkning af hede.

Livsvilkår omkring Randbøl Hede-projektet fortsætter i det kommende år med rekognosceringer efter forhistoriske bebyggelsesspor og gennemgang af de historiske kilder fra Almstok ejerlav. Formålet er at undersøge landbrugets udvikling i et område, der som nærmeste nabo har en stabil hede helt op i vor tid.

Internationalt samarbejde

Siden 1998 har museet været involveret i det internationale Heathcult-samarbejde om heden som et sammenhængende kulturlandskab i Vesteuropa. Her foregik samarbejdet mellem institutioner fra både kulturhistorie og naturhistorie, således som det beskrives andetsteds i nærværende årbog. Det viste sig, at de kulturhistoriske museer havde behov for tættere samarbejde med henblik på at opnå en dybere forståelse af variationer og ligheder i menneskenes liv på heden.

Med finansiering fra Statens Museumsnævn arrangerede museet sammen med Herning Museum, Skjern-Egvad Museum og Skive Museum et tre-dages seminar, der indledtes på Museumsgården Karensminde og afsluttedes på Bundsbæk Mølle ved Skjern. Til seminaret var tilmeldt deltagere fra kulturhistoriske museer i Belgien, Holland, Tyskland og Danmark. Den første dag anvendtes til ekskursion, den anden dag til seminar med bidrag fra alle deltagende lande, og den sidste dag evalueredes mulighederne for fremtidigt samarbejde. Grindsted-Vorbasse Museum er sekretariat for det nye netværk.

Udstillinger

I det forløbne år har museet åbnet tre nye særudstillinger. Udstillingen *Træk af erhvervslivets historie i Vorbasse gennem hun-*

Fig. 4: Anna Koldstrup vender tørv. Træsnit af Erling Frederiksen.

Anna Koldstrup wendet Torfstücke. Holzschnitt von Erling Frederiksen.

Fig. 5: Pige med får. Skulptur opstillet ved Grindsted Rådhus 1978. Fremstillet af Erling Frederiksen, der var professor i billedhuggerkunst ved Kunstakademiet i København 1974-1980. Erna Frederiksen stod model til denne skulptur. Foto: Holger Villumsen.

Mädchen mit Scharfen. Die Skulptur ist bei Grindsted Rathaus im Jahre 1978 aufgestellt. Sie ist von Erling Frederiksen gemacht. Er war Professor in Bildhauerkunst an der Kunstakadamie in Kopenhagen 1974-1980. Erna Frederiksen stand Model für diese Skulptur.

drede år omtales ovenfor, og udstillingen *Heden. Europas kulturlandskab langs Atlanterhavet* omtales i en selvstændig artikel andetsteds i årbogen.

På Grindsted Museum åbnedes den 24. juni *En arbejdsdag i tørvemosen*. Der er tale om en udstilling, som bevæger sig på grænsen mellem kunsthistorie og kulturhistorie. De udstillede tegninger, træsnit og akvareller er frembragt af kunstneren Erling Frederiksen (1910-1994). Billedernes kulturhistoriske værdi ligger i, at de viser detaljer i processerne ved fremstilling af mosetørv, der siden ca. 1960 ikke længere anvendes. Vort held er, at Erling Frederiksens mål var at skildre menneskets håndgribelige hverdag. Han fordybede sig i skildringen af det enkle liv, så på tingene og holdt sig til det, der havde fysisk eksistens. De sort-hvide træsnit rummer ingen overflødige deltaljer, og det væsentlige i arbejdsprocessen fremstår tydeligt.

Billederne fra tørvemosen fremstilledes i sidste halvdel af 1940'erne. I 1945 fulgte Erling Frederiksen en tørvearbejder igennem en arbejdsdag. Dagen begyndte og sluttede i hjemmet i Grindsted, der ejedes af hans svigerfader. I mosen tegnede han skitser, der siden blev omsat til især træsnit, der er langsommere at fremstille. I udstillingen vises både skitse, træsnit og enkelte forsøg med akvareller. Udstillingen er lånt af Arbejdermuseet i København.

Erling Frederiksen kom som 9-årig til Grindsted fra fødebyen Horsens. Siden flyttede han til København, men han vendte i somrene ofte tilbage til Grindsted. Mange motiver fandt han på Grindstedegnen, hvor han også mødte sin hustru Erna. Til museets store glæde deltog Erna Frederiksen med to søstre i åbningen af udstillingen, der blandt

Fig. 6: Grindsteds borgmester Poul Køppen og kunstnerens enke Erna Frederiksen flankeret af søstrene Emma og Edith. Foto: Holger Villumsen.

Grindsteds Bürgermeister Poul Køppen mit der Witwe des Künstlers, von den Schwestern Emma und Edith flankiert.

andre også tiltrak tidligere arbejdere fra tørvemoserne.

En fjerde udstilling *Kend dit konserveringscenter i Ribe Amt* måtte imidlertid aflyses af praktiske grunde.

Aktiviteter

Raadvad, Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk har i de seneste år afholdt en håndværksuge i maj måned. I 2001 var temaet smedejern og støbejern. I smedjen på Museumsgården Karensminde vistes en lille plancheudstilling, og smede viste fremstilling af bygningsbeslag blandt andet bygningsankre til brug i gårdens egen lade.

På Museumsgården Karensminde blev arrangeret en række aktivitetsdage fra juni til oktober. Det årlige historiske dyrskue den anden søndag i september og julemarkedet den anden weekend i december er fortsat vore største publikumsdage. På grund af risiko for mund- og klovsyge måtte vi med kort varsel ændre dyrskuet til et veteranstævne for gamle traktorer, biler, motorcykler, knallerter, cykler og radio. Det blev en succes.

Kombinerede kultur- og naturhistoriske oplevelser er let tilgængelige på det 50 tønder land store areal omkring Karensminde. Den 20. maj viste forhenværende skovfoged Henning Hvid Kristiansen rundt i Karensminde Plantage under overskriften *Hvad ser en skovfoged i skoven?*

Karensmindes Venner

Venneforeningen Karensmindes Venner er en uvurderlig støtte for museet. Foreningen opstod 1988 i forbindelse med etableringen af Museumsgården Karensminde. Igennem 12 år var tidligere landbrugslærer Kristian Mundbjerg formand for foreningen, som han ledede med stort engagement og en omfattende landbrugsfaglig indsigt. Få uger efter at han var fyldt 81 år, døde han pludseligt under dagens arbejde i oktober 2000. Æret være hans minde! Hans plads bliver vanskelig at udfylde, men bestyrelsen har nu tilrettelagt arbejdet efter de nye forhold med Elna Sørensen, Morsbøl, som ny formand.

2001 var året, hvor Karensminde Venner introducerede medlemskort. Mod forevisning af kortet opnår medlemmerne nu fri adgang til alle fire afdelinger af Grindsted-Vorbasse Museum i Billund og Grindsted Kommuner, dog ikke til dyrskue og særarrangementer. Resultatet af det nye initiativ viste sig hurtigt, idet der meldes om flere nye medlemmer.

Museerne i Ribe Amt

Den antikvariske Samling
Sekretariat, Overdammen 12, 6760 Ribe
Tlf.: 76 88 11 22. Fax: 76 88 11 35
E-mail: asr.qg@post.tele.dk
Homepage: www.ribesvikinger.dk

Ribes Vikinger
Odins Plads, 6760 Ribe
Tlf.: 76 88 11 22. Fax: 76 88 11 66
Åbningstider:
1/4-30/6: alle dage 10-16
1/7-31/8: alle dage 10-18, on 10-21
1/9-31/10: alle dage 10-16
1/11-31/3: ti-sø 10-16

Quedens Gaard
Overdammen 10, 6760 Ribe
Åbningstider:
1/6-31/8: alle dage 10-17
1/9-31/10: ti-sø 10-17
1/11-28/2: ti-sø 11-13
1/3-31/5: ti-sø 11-15

Det gamle Rådhus
von Støckens Plads, 6760 Ribe
Åbningstider:
1/5-31/5: ma-fr 13-15
1/6-31/8: alle dage 13-15
1/9-30/9: ma-fr 13-15

Esbjerg Kunstmuseum
Havnegade 20, 6700 Esbjerg
Tlf.: 75 13 02 11. Fax: 75 12 68 12
Åbningstider:
Alle dage: 10-16

Esbjerg Museum
Torvegade 45, 6700 Esbjerg
Tlf.: 75 12 78 11. Fax: 75 13 59 49
E-mail: esm@esbjergmuseum.dk
Åbningstider:
1/6-31/8: alle dage 10-16
1/9-31/5: ti-sø 10-16

Esbjerg Vandtårn
Havnegade 22, 6700 Esbjerg
Åbningstider:
1/6-15/9: alle dage 10-16
16/9-31/10: lø-sø 10-16
1/11-31/3: lukket
1/4-31/5: lø-sø 10-16
uge 42: alle dage 10-16

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Tarphagevej 2, 6710 Esbjerg V
Tlf.: 76 12 20 00. Fax: 76 12 20 10
E-mail: fimus@fimus.dk
Homepage: www.fimus.dk
Åbningstider:
1/7-31/8: alle dage 10-18
1/9-30/6: alle dage 10-17

Grindsted Vorbasse Museum
Sekretariat, Borgergade 25, 7200 Grindsted
Tlf.: 75 31 01 66. Fax: 75 31 03 99
E-mail: museum@grindsted.dk

Museumsgården Karensminde
Morsbølvej 102, 7200 Grindsted
Tlf.: 75 31 01 66
Åbningstider:
1/4-30/4: lø-sø 13-17
1/5-30/9: ti-sø 13-17
1/10-31/10: lø-sø og efterårsferien 13-17
1/11-31/3: første lø-sø i måneden 13-17
Samt efter aftale

Vorbasse Museum
Kirkegade 3, 6623 Vorbasse
Tlf.: 75 33 37 17
Åbningstider:
1/4-30/4: lø-sø 13-15
1/5-30/9: ti-sø 13-15
1/10-31/10: lø-sø og efterårsferien 13-15
1/11-31/3: første lø-sø i måneden 13-15
Samt efter aftale

Grindsted Museum
Borgergade 27, 7200 Grindsted
Tlf.: 75 31 01 66
Åbningstider:
1/4-30/4: lø-sø 13-15
1/5-30/9: ti-sø 13-15
1/10-31/10: lø-sø og efterårsferien 13-15
1/11-31/3: første lø-sø i måneden 13-15
Samt efter aftale

Besættelsessamlingen
Vestre Skole, Fælledvej 3, 7200 Grindsted
Tlf.: 75 31 01 66
Åbningstider:
1/4-31/10: lø-sø 13-15
1/11-31/3: første lø-sø i måneden 13-15
Efterårsferie: Alle dage 13-15
Samt efter aftale

Museet på Sønderskov
Egnsmuseum for Holsted, Brørup & Vejen
Sønderskovgårdsvej 2, 6650 Brørup
Tlf.: 75 38 38 66. Fax: 75 38 38 65
E-mail: post@sonderskov.dk
Hjemmeside: www.sonderskov.dk
Åbningstider:
Hele året: ti-sø 11-16

Ribe Kunstmuseum
Sct. Nikolajgade 10, 6760 Ribe
Tlf.: 75 42 03 62. Fax: 75 42 21 82
Åbningstider:
15/6-31/8: alle dage 11-17
1/9-31/12: ti-lø 13-16 og sø 11-16
1/1-31/1: lukket
1/2-14/6: ti-lø 13-16 og sø 11-16

Museet for Varde By og Omegn
Lundvej 4, 6800 Varde
Tlf.: 75 22 08 77. Fax: 75 22 07 16
E-mail: vam@vardemuseum.dk
Hjemmeside: www.vardemuseum.dk
Åbningstider:
Alle dage: 12-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Jugendhuset i Varde
Lundvej 39, 6800 Varde
Tlf.: 75 22 15 18.
Åbningstider:
Alle dage: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Varde Artillerimuseum
Vestervold 11, 6800 Varde
Tlf.: 75 22 15 94
Åbningstider:
Alle dage: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Blåvandshuk Egnsmuseum
Kirkegade 1, 6840 Oksbøl
Tlf.: 75 27 21 59
Åbningstider:
15/6-15/9: alle dage 14-17
Hele året: to og sø 14-17
Efterårsferie: sø-sø 14-17
Påskeugen: sø-sø 14-17

Ravmuseet
Vestergade 25, 6840 Oksbøl
Tlf.: 75 27 07 03
Åbningstider:
Alle dage: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Tirpitz-stillingen
Tane Hedevej, 6857 Blåvand
Tlf.: 75 27 84 27
Alle dage: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Blåvand Museum
Blåvandvej, 6857 Blåvand
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
1/6-14/6: lø-sø 14-17
15/6-15/9: alle dage 14-17
Efterårsferie: sø-sø 14-17
Påskeugen: sø-sø 14-17

Blåvand Redningsbådsmuseum
Fyrvej 25, 6857 Blåvand
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8: alle dage 15-17
Efterårsferie: sø-sø 15-17
Påskeugen: sø-sø 15-17

Blaabjerg Egnsmuseum
Sønder Allé 21, 6830 Nr. Nebel
Tlf.: 75 28 71 18
Åbningstider:
15/6-15/9: alle dage 14-17
16/9-14/6: sø 14-17
Efterårsferie: sø-sø 14-17
Påskeugen: sø-sø 14-17

Hvalhuset i Nymindegab
Vesterhavsvej 290, 6830 Nr. Nebel
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
Alle dage: hele døgnet

Nymindegab Redningsbådsmuseum
Redningsvejen, 6830 Nr. Nebel
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8: alle dage 15-17
Efterårsferie: sø-sø 15-17
Påskeugen: sø-sø 15-17

Vejen Kunstmuseum
Østergade 4, 6600 Vejen
Tlf.: 75 36 04 82. Fax: 75 36 04 81
E-mail: conniej@vejenkommune.dk
Hjemmeside:
www.kulturnet.dk/homes/vejenk
Åbningstider:
Hele året: ti-fr 10-16, lø-sø 11-17

Ølgod Museum
Kulturhuset, Vestergade 5-7, 6870 Ølgod
Tlf.: 75 24 50 11. Fax: 75 24 63 30
E-mail: post@oelgodmuseum.dk
Åbningstider:
Hele året: ti-sø 14-17

Hjedding Mejerimuseum
Hjeddingvej 2, 6870 Ølgod
Åbningstider:
1/6-30/6: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17
1/8-15/9: sø 14-17

Hodde Skolemuseum
Letbækvej v/ Hodde Kirke, 6882 Tistrup
Åbningstider:
1/6-30/6: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17
1/8-15/9: sø 14-17

Ølgod gamle Vandværk
Egknudvej/Tårnvej, 6870 Ølgod
Åbningstider:
1/4 til og med uge 42: 10-16

Museer associeret Ribe Amts Museumsråd

Bramming Egnsmuseum
Pederstræde 4, 6740 Bramming
Tlf.: 75 17 29 28
Åbningstider:
Hele året: ti, to og sø 13-16
Samt efter aftale

Fanø Flisesamling
Sønderland 1, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Åbningstider:
Påske: lø-sø 11-17
1/6-19/6: lø-sø 11-17
20/6-31/8: alle dage 11-17
1/9-30/9: lø-sø 11-17
Samt efter aftale

Fanø Kunstmuseum
Nordland 5, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 40 44
Åbningstider:
28/3-30/6: ti-sø 14-17
1/7-31/8: alle dage 13-17
1/9-24/10: ti-sø 14-17

Fanø Museum
Skolevej 2, Nordby, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 61 37
Åbningstider:
29/3-3/4: ma-lø 10-13
1/6-30/6: ma-lø 10-13
1/7-31/8: ma-fr 11-16, lø 10-13
1/9-15/9: ma-lø 10-13
18/10-23/10: ma-lø 10-13

Fanø Skibsfarts- og Dragtsamling
v. Anny Sørensen, Kallesbjergvej 4,
6720 Fanø
Tlf.: 75 16 22 72, 75 16 35 45 sekretariat
Åbningstider:
1/5-31/10: ma-sø 11-16
1/11-30/4: ma-lø 11-13

Hannes Hus
Øster Land 7, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Åbningstider:
Påske: lø-sø 11-17
1/6-19/6: lø-sø 11-17
20/6-31/8: alle dage 11-17
1/9-30/9: lø-sø 11-17
Samt efter aftale

Mandøhuset
Mandø Byvej 5, Mandø, 6760 Ribe
Tlf.: 75 44 60 52
Åbningstider:
45 min. før Mandøbussens afgang
Samt efter aftale

Sønderho Gl. Redningsstation
Sønderho Strandvej, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Åbningstider:
20/6-31/8: alle dage 11-17
Samt efter aftale

Sønderho Mølle
Vesterland, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Åbningstider:
Påske: lø-sø 11-17
1/6-19/6: lø-sø 11-17
20/6-31/8: alle dage 11-17
1/9-30/9: lø-sø 11-17
Samt efter aftale

Vestjyllands Kunstmuseum,
Janus Bygningen, Lærkevej 25, 6862 Tistrup
Tlf.: 75 29 98 25
Åbningstider:
I forbindelse med Vestjysk Kunstforenings skiftende udstillinger

Konservering og administration

Konserveringstjensten for Museerne i Ribe og Ringkøbing Amter
Vestergade 5-7, 6870 Ølgod
Tlf.: 75 24 56 44. Fax: 75 24 64 57
E-mail: konserveringstjenesten@ribeamt.dk

Det arkæologiske værksted
Tangevej 6a, 6760 Ribe
Tlf.: 75 42 01 33, Fax: 75 24 64 57
E-mail:
konserveringstjenesten-ribe@mail.dk

Ribe Amts Museumsråd
Kulturhuset, Vestergade 5-7, 6870 Ølgod
Tlf.: 75 24 50 11. Fax: 74 24 63 30
E-mail: ram@oelgodmuseum.dk

Fed linie:
Arbejdsområde for ét statsanerkendt museum

Stiplet linie:
Kommunegrænser inden for ét statsanerkendt museums område

Vejviser til museerne i Ribe Amt.

Guide to the museums in the County of Ribe.

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
2001

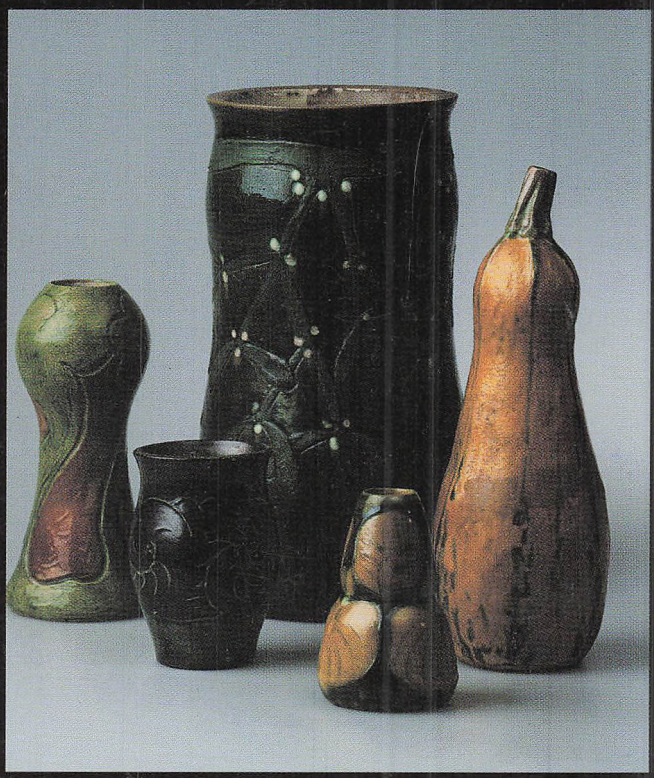

ISBN 87-987624-2-7